

21-րդ դար

«ՆՈՐԱՎԱՆՔ» ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՆԴԵՍ

1 (59)

ԵՐԵՎԱՆ

2015

21-ՐԴ ԴԱՐ

տեղեկատվական-վերլուծական հանդես

Լույս է տեսնում 2003 թվականից

1 (59), 2015

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ալեքսանդր Գասպարիշվիլի

*Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական լայնախառնակ լաբորատորիայի վարիչ, փ.գ.թ.
(Մոսկվա, ՌԴ)*

Ալեքսանդր Կորնիլով

*Նիժնի Նովգորոդի Ն.Բ. Լոբաչևսկու անվան պետական համալսարանի Խաղաղության և
հակամարտությունների լուծման խնդիրների ուսումնասիրման կենտրոնի տնօրեն, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր (Նիժնի Նովգորոդ, ՌԴ)*

Աշոտ Թավադյան

ՀՊՏՀ տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի վարիչ, տ.գ.դ., պրոֆեսոր

Արամ Սաֆարյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Արթուր Աթանեսյան

ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնի վարիչ, ք.գ.դ.

Բաբկեն Վարդանյան

*«Հայկ հաստատություն» հ/կ տնօրեն, ՀՀ պաշտպանության նախարարի ավագ խորհրդական
Գագիկ Հարությունյան (համակարգող)*

«Նորավանք» ԳԿՀ գործադիր տնօրեն, ք.գ.թ.

Զավեն Եկավյան

Դոկտոր, պրոֆեսոր (Լիսաբոն, Պորտուգալիա)

Էդուարդ Լ. Դանիելյան

*«Նորավանք» ԳԿՀ խորհրդական, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հին դարերի պատմության
բաժնի վարիչ, պ.գ.դ.*

Կարեն Վ. Կարապետյան

Տնտեսագիտության դոկտոր (Մոսկվա, ՌԴ)

Հրանուշ Հակոբյան

ՀՀ Սփյուռքի նախարար, ի.գ.դ.

Միհրան Դաբաղ

*Դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռուրի համալսարանի պատմության ֆակուլտետի նախնական Սփյուռքի և
Ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն (Բոխում, Գերմանիա)*

Մուշեղ Լալայան

ՀՀ Կոնստիտուցիոնալ

Մամվել Մանուկյան

*IPSC Քաղաքական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտի վերլուծաբան,
ս.գ.թ.*

Մելրան Օհանյան

ՀՀ Պաշտպանության նախարար, գեներալ-գնդապետ

Մերգեյ Գրինյան

*Ռազմավարական գնահատականների և կանխատեսումների կենտրոնի
գլխավոր տնօրեն, տ.գ.դ. (Մոսկվա, ՌԴ)*

Սևակ Սարուխանյան

«Նորավանք» ԳԿՀ փոխտնօրեն, ք.գ.թ.

Վարդան Հարությունյան

«Գազպրոմ Արմենիա» ՓԲԸ վարչության նախագահ-գլխավոր տնօրեն, տ.գ.թ.

21-ՐԴ ԴԱՐ

տեղեկատվական-վերլուծական հանդես

Թիվ 1 (59), 2015թ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գլխավոր խմբագիր
Գագիկ Հարությունյան

*Գլխավոր խմբագրի
տեղակալ*
Սևակ Սարուխանյան

*Պատասխանատու
խմբագիր*
Խոնարհիկ Քարաուղլանյան

*Պատասխանատու
քարտուղար*
Լուսինե Բաղրամյան

Աննա Ժամակոչյան
Արեստակես Միմավորյան
Էդուարդ Դանիելյան
Մերգեյ Սարգսյան
Վահրամ Հովյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գագիկ Հարությունյան

Ժողովրդագրությունը
որպես կրիտիկական ոլորտ 5

Մամվել Մանուկյան

Արդյունաբերական զարգացումը որպես
Հայաստանում ժողովրդագրական վիճակի և
դրա միտումների բարելավման գործոն 19

Ավագ Հարությունյան

Ալեքսանդր Սյասնիկյանը և
Երկրորդ Հանրապետության կայացումը 33

Սևակ Սարուխանյան

Արդիականացումը, գիտությունը, գիտելիքը, մարդկային
կապիտալը և ժողովրդագրության խնդիրների լուծումը.
տարածաշրջանային երկրների փորձը 49

Կարեն Վերանյան

Հայրենադարձության կազմակերպման
խրայելական փորձը 72

Աշոտ Թեհկյան

Հայաստանի արդյունաբերա-նորարարական
քաղաքականությունը որպես երկրի մրցունակությունը
բարելավելու հիմք 85

Կարեն Վերանյան

Հարավային Կովկասի երկրների գիտահետազոտական
գործունեությունը. վիճակագրական վերլուծություն 97

Դավիթ Սաֆարյան

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կարծիքը
հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման
հիմնախնդրի մասին 120

Հուշագիր հեղինակին 135

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏ
(հայեցակարգային մոտեցումներ)**

Գազիկ Հարությունյան*

Բանալի բառեր՝ ժողովրդագրություն, զարգացման ռազմավարություն, կրիտիկական ոլորտ, կրիտիկական ենթակառուցվածքներ, տեխնոլոգիաներ:

Ինչպես հայտնի է, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ՀՀ բնակչության թիվը նվազել է շուրջ 500 հազարով և ներկայումս կազմում է մոտ 3 մլն¹: Այս իրողությունն ավելի քան մտահոգիչ է, և այն պետք է ընդունել որպես Հայաստանին ուղղված ներքին մարտահրավերներից, թերևս, ամենագլխավորը: Ի թիվս այլ հանգամանքների (որոնց կարևորությունը նույնպես չպետք է անտեսել), բնակչության նվազումն, առաջին հերթին, պայմանավորված է արտագաղթով: Երևույթի պատճառները բազմաբնույթ են, սակայն որոշիչը սոցիալ-տնտեսական իրավիճակն է. ՀՀ-ում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ ցուցանիշն աշխարհում, համաձայն միջազգային կառույցների կողմից հրապարակված տարբեր վարկանիշային ցուցակների, 115-րդ հորիզոնականից ցածր է²: Նման իրավիճակը պայմանավորված է պատճառահետևանքային փոխադարձ կապի մեջ գտնվող բազմաբնույթ գործոններով՝ ԽՍՀՄ փլուզումը և պատերազմական կամ կիսապատերազմական իրողության պահպանումն առայսօր, մտավոր ռեսուրսների նվազումը, որի հետևանքով, մասնավորապես, ձևավորվել է ոչ այնքան արդյունավետ տնտեսական և կառավարման համակարգ: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի նաև տեղեկատվական քաղաքականության թերացումները, որոնք նպաստում են բարոյահոգեբանական իրավիճակի վատթարացմանը և այլն...

Վերոնշյալ հիմնախնդիրների գենեզիսի վերհանումը և դրանց փորձագիտական համալիր գնահատականներ տալը խիստ ակտուալ խնդիրներ են,

* «Նորավանք» ԳԿՀ գործադիր տնօրեն:

¹ Տե՛ս, օրինակ, <http://countrymeters.info/ru/Armenia> 2014- 2973000

² Տե՛ս, օրինակ, <http://worldgeo.ru/lists/?id=29&page=4>

քանի որ նման գնահատականների բացակայությունը սկզբունքորեն դժվարացնում է իրականության ադեկվատ ըմբռնումը ու համապատասխան արձագանքումը: Կասկած չի հարուցում, որ ստեղծված իրավիճակում հանրապետությունում ընդունված գծային կամ այլ կերպ անվանվող՝ «կայուն զարգացման» կամ «ծառայությունների մատուցման հասարակության» մոդելները, ինչպես վկայում է Երրորդ Հանրապետության մոտ 25-ամյա փորձը, չեն կարող լուծել կուտակված խնդիրները: Իրենց հերթին, ոչ գծային մեթոդները ենթադրում են համակարգային-գաղափարախոսական վերակառուցում, որի համար այսօր, ցավոք, անհրաժեշտ նախադրյալներ չկան:

Ակնհայտ է, որ վերոնշյալ հիմնախնդիրներին հիմնավորված և կիրառական լուծումներ տալը ենթադրում է համալիր հետազոտություններ և քննարկումներ որոշումներ ընդունողների, փորձագետների և հանրության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հետևաբար, հողվածում առաջարկվող հայեցակարգային թեզերը, որոնցում ժողովրդագրական խնդիրների լուծումը գլխավորապես պատկերացվում է մտավոր ռեսուրսների զարգացման համատեքստում, ինչ-որ առումով միջանկյալ բնույթ են կրում:

Միննույն ժամանակ, ինչպիսին էլ որ լինեն վերոնշյալ հետազոտությունները և վարկածները, որպես նախնական քայլ պետք է փորձել հստակեցնել մեր իրողությունները բնութագրող և տեղեկատվական տարածքում կիրառվող հասկացությունների բովանդակությունը, ըմբռնել ընդունված եզրաբանության իմաստը կամ, այլ խոսքերով, փորձել ճշգրտել մեր հանրության «տեղեկատվական կոորդինատները»: Մասնավորապես, ինչպես հայտնի է, տեղեկատվական տարածքում շրջանառվող հասկացությունները և դրանց տրվող մեկնաբանությունները ոչ միայն որոշակի չափով ձևավորում են ներկան, այլև ուրվագծում են ապագան [1]:

1.1. «Ապահնդուստրիալացված» և «քվազիտեղեկատվական» հանրություն

Հայաստանի ներկա տնտեսական իրավիճակն առայսօր սահմանվում է որպես «անցումային փուլ», և ընդունվող սոցիալ-տնտեսական որոշումները հաճախ ենթարկվում են այդ հասկացության տրամաբանությանը: Մինչդեռ, սա ճշգրիտ բնութագրում չի կարող լինել առնվազն այն պատճառով, որ համապատասխան «անցումային բարեփոխումներն» իրականանում են արդեն մոտ քառորդ դար,

իսկ «անցումային» եզրը պարունակում է ժամանակահատվածի տևողության սահմանափակումներ: Երբեմն կիրառվում է նաև կրկին ոչ այնքան հիմնավորված և ավելի շուտ գովազդային բնույթ կրող «զարգացող տնտեսություն» եզրը, որը նույնպես աղեկվատ չէ իրողություններին՝ հաշվի առնելով վերը նշված մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ ցուցանիշները, որոնք վերջին տարիներին բարելավման միտում չեն ցուցաբերում:

Ըստ մեր մոտեցման, Հայաստանը ներկա տնտեսական իրավիճակի առումով կարելի է բնութագրել որպես **«սպաինդուստրիալացված»** երկիր. բավական է նշել, որ համաձայն տարբեր աղբյուրների, ՀՀ ՀՆԱ-ում արդյունաբերության չափաբաժինը 40%-ից իջել է մինչև 20%, իսկ այս վերջին մասնաբաժնում նկատելիորեն նվազել է բարձրտեխնոլոգիական արտադրանքը: Այս երևույթը բնորոշ է նաև հետխորհրդային մի շարք այլ երկրների, որտեղ կազմալուծվեց ոչ այնքան մրցունակ և չդիվերսիֆիկացված արդյունաբերական համալիրը, սակայն լիարժեք նորը չստեղծվեց: Այս առումով բացառություն է Բելառուսը, որտեղ հաջողվեց որոշ չափով կիրառել տնտեսության «չինական մոդելը», սակայն առանց վերջինիս բնորոշ գաղափարախոսական և մերիտոկրատական բովանդակության (տես, օրինակ՝ [2]): Արևմտյան պատժամիջոցներից հետո վերինդուստրիալացման քաղաքականություն են փորձում իրականացնել նաև ՌԴ-ում, որտեղ ակտուալացվել է ռազմարդյունաբերական համալիրի ինքնաբավ լինելու խնդիրը: **«Սպաինդուստրիալացված»** հասկացությունը թույլ է տալիս ճշգրտել նաև հայկական հանրության «զարգացածության կարգավիճակի» կոորդինատները: Լրատվական դաշտում հանդիպում ենք «ՀՀ հանրությունը դասվում է «պոստինդուստրիալ» կամ «տեղեկատվական» երկրների շարքին» ձևակերպմանը: Նշենք, որ նման ձևակերպումը, եթե ելնենք օգտագործված եզրերից, ենթադրում է, թե հանրությունում գերակայում է նոր գիտելիքների՝ տեղեկատվության արտադրումը: Նկատենք, որ բնականոն զարգացման պարագայում նման սահմանումն, անշուշտ, արդարացված կլիներ, քանի որ անգամ այսօր ՀՀ-ն գիտատեխնիկական ակտիվության վարկանիշով աշխարհում գրավում է 75-րդ տեղը¹ (Քուվեյթից հետո և Եթովպիայից առաջ): Մակայն դա ավելի շատ պայմանավորված է խորհրդային տարիներին զարգացած գիտակրթական-տեխնոլոգիական համակարգի դեռևս պահպանված որոշ ավանդույթներով, քան նոր

¹ Рейтинг стран по уровню научно-исследовательской активности, <http://gtmarket.ru/ratings/scientific-and-technical-activity/info>.

ձեռքբերումներով: Այսպիսով, ցավով կարելի է փաստել, որ ներկա իրավիճակում ՀՀ-ում իրականացվում է ավելի շատ արդեն հայտնի տեղեկատվության «բազմացում», քան նորի ստեղծում: Նման իրավիճակը, հաշվի առնելով այն, որ հանրությունը կորցրել է իր «ինդուստրիալ» կարգավիճակը, այսինքն՝ չի կարող կոչվել «պոստինդուստրիալ», թույլ է տալիս այսօր հասարակությունը սահմանել որպես «թվային տեղեկատվական» կամ «**քվազի**տեղեկատվական» [3]:

Տնտեսության և հանրության կարգավիճակները բնութագրող վերոնշյալ «պատրանքային» հասկացությունները, որոնք հիշեցնում են կոմունիստական դարաշրջանում տարածված «միֆոլոգեմները», ակնհայտորեն չեն նպաստում իրողությունների ադեկվատ ընկալմանը և, ընդհանուր առմամբ, համապատասխան որոշումների ընդունմանը: «Միֆոլոգեմներով» են պայմանավորված նաև տեսակետներն այն մասին, թե այն, ինչ տեղի է ունենում ՀՀ-ում ժողովրդագրական առումով, համահունչ է համաշխարհային «թրենդներին», պայմանավորված է «մարդու իրավունքների շրջանակներում տեղաշարժվելու իրավունքով», և այդպիսով, չպետք է առանձնապես մտահոգվել արտագաղթի իրողությունով: Միանգամայն այլ հետևության կարելի է գալ, եթե փորձենք ժողովրդագրության խնդիրների համատեքստում հստակեցնել մեր աշխարհաքաղաքական իրողությունները և կոորդինատները:

1.2. Հայաստանի «աշխարհաքաղաքական կոորդինատները» և ժողովրդագրական խնդիրները

Ժողովրդագրական հիմնախնդիրների կարևորության տեսանկյունից Հայաստանի համար առանձնահատուկ կարևորություն են ձեռք բերել ներկայիս ռազմաքաղաքական իրողությունները: Փորձենք համառոտ դիտարկել այս խնդիրը:

Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի հետ կապված հայտնի զարգացումների արդյունքում Հայաստանը գտնվում է կիսապատերազմական իրավիճակում: Դրան զուգահեռ՝ մեր հարևանությամբ գտնվող Մերձավոր Արևելքում, համաձայն զարգացումների տրամաբանության, որոնք ամրապնդվում են անգամ ԱՄՆ բարձրագույն ղեկավարության կանխատեսումներով, տուրբուլիզացված պատերազմական իրավիճակը դեռևս բավական երկար է տիրելու¹: Այդ տարածաշրջանում

¹ Համաձայն ԱՄՆ նախագահի հայտնի հայտարարության, իսլամիստների դեմ մղվող պատերազմը տևելու է նվազագույնը երեք տարի, ntv.ru/novosti/1222701: Մանրամասն տե՛ս Գ. Հարությունյան, «ԵՏՄ և ՀՀ. հնարավոր սցենարներ», Գրքուս #11/12, էջ 3, 2014:

ընթացող ռազմական գործողությունները, որոշ սցենարների համաձայն, կարող են տեղափոխվել նաև կովկասյան տարածաշրջան: Ի լրումն, այսօր պատերազմական բնույթ են կրում նաև ռուս-ուկրաինական հարաբերությունները: Նկատենք նաև, որ վերլուծաբանական հանրությունում ընդունված է այն մոտեցումը, թե ներկայիս զարգացումները կարող են տարածվել նաև ողջ գլոբալ հարթությունում [4]: Այսինքն՝ կարելի է փաստել, որ ռազմաքաղաքական առումով Հայաստանը, ըստ ամենայնի, գտնվում է խիստ «ռիսկային գոտում», ինչը ենթադրում է, նվազագույնը, կանոնավոր և մարտունակ բանակի առկայություն [5, 6]: Վերջինս էլ, ինչպես քաջ հայտնի է, իր հերթին, ուղղակիորեն պայմանավորված է երկրի բնակչության թվով:

Հատկանշական է, որ այն պարագայում, երբ տարբեր միջազգային կազմակերպությունների կանխատեսումներով՝ երկրագնդի բնակչությունը տեսանելի ապագայում՝ 2030թ., աճելու է մոտ 1.2 մլրդ-ով և կազմելու է շուրջ 8.3 մլրդ¹, ՀՀ բնակչությունը նվազելու է. ՄԱԿ 2012թ. կանխատեսումներով՝ Հայաստանի մշտական բնակչությունը 2030թ. կազմելու է 2.81 մլն մարդ: Սակայն այդ կանխատեսումը հիմնված է այն ենթադրության վրա, թե արտագաղթը 2010-2020թթ. կազմելու է տարեկան 10.000, իսկ 2020-2030թթ.՝ տարեկան 5.000 անձ: Մինչդեռ, 2010-2013թթ. ընթացքում Հայաստանից արտագաղթը կազմել է միջինը 40.000 անձ: Համաձայն ոլորտի փորձագետ Մամվել Մանուկյանի գնահատականների, ՄԱԿ միգրացիոն գնահատականների համապատասխան մոդիֆիկացում կատարելու պարագայում ՀՀ բնակչությունը (որն, ի դեպ, հաշվի առնելով արտագնա աշխատանքների գործոնը, ավելի քիչ է մշտապես գրանցված բնակչությունից մոտ 200.000 անձով) 2030թ. կարող է, որոշ սցենարներում, կազմել ընդամենը 2 մլն (տե՛ս սույն համարում Մամվել Մանուկյանի «Արդյունաբերական զարգացումը որպես Հայաստանում ժողովրդագրական վիճակի և դրա միտումների բարելավման գործոն» հոդվածը և «Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավմանն ուղղված հետազոտական ծրագիր» հետազոտության 2-րդ Գլուխը):

Ակնհայտ է, որ նման ցուցանիշը բավարար չէ ռազմական իրավիճակներին հարիր զինուժի ձևավորման և հետևաբար՝ գոյատևման համար: Այստեղ խիստ կարևոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ, չնայած հարևան Ադրբեջանում

¹ <http://eurasian-defence.ru/sites/default/files/DS/Documents/global-trends-2030-rus.pdf>

կատարվող վիճակագրական տվյալների գեղծարարությանը, այդ երկրում ժողովրդագրական իրավիճակը, բոլոր դեպքերում, անհամեմատ ավելի բարվոք է, և բնակչության թիվը տեսանելի ապագայում կարող է գերազանցել 8 մլն-ը [7]:

Այսպիսով, պետք է ընդունել, որ հայաստանյան աշխարհաքաղաքական իրողությունների տրամաբանությունը թելադրում է *առաջնային* տեղ տրամադրել ժողովրդագրական խնդիրներին՝ *ազգային անվտանգության (ԱԱ)* տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ այս առումով հայկական իրողությունները սկզբունքորեն տարբերվում են, մասնավորապես, եվրոպական պետություններում առկա իրողություններից: Այդ երկրներում, անշուշտ, ծնելիության նվազման, ծերացման և հատկապես ի հաշիվ աֆրոասիական միգրանտների բնակչության կազմի փոփոխման, ինչպես նաև ժողովրդագրական այլ խնդիրները նույնպես կարևոր նշանակություն ունեն ազգային անվտանգության համատեքստում, սակայն դեռևս չեն կրում այն աստիճանի կրիտիկական բնույթ, ինչպիսին առկա է ՀՀ-ում: Այս ամենից հետևում է, որ ժողովրդագրական հետազոտություններում ընդունված միջազգային փորձի և մեթոդաբանության կիրառումը հայկական իրողությունների պարագայում, անշուշտ, անհրաժեշտ է, բայց բավարար չէ: Ըստ մեզ, ինչպես արդեն նշել ենք վերը, Հայաստանին վերաբերող ժողովրդագրական հետազոտություններում պետք է առաջին հերթին կիրառվեն *ԱԱ* ոլորտում ընդունված մեթոդաբանությունները և համապատասխան եզրաբանությունը:

1.3. «Կրիտիկական» ոլորտներ և ենթակառուցվածքներ

Ելնելով վերոնշյալից՝ Հայաստանից արտագաղթի գործընթացը *ԱԱ* տեսանկյունից կարևորելու, ինչպես նաև այդ երևույթի նվազեցմանն ուղղված արդյունավետ մեթոդաբանություն և գործիքաշար ստեղծելու համար նպատակահարմար է ժողովրդագրության բնագավառում ներմուծել «կրիտիկական ենթակառուցվածքներ» (*ԿԵ*) հասկացությունը, որը հիմնարար նշանակություն ունի *ԱԱ* ոլորտում: Այս հասկացությունն առաջին անգամ¹ օգտագործվել է ամերիկյան *RAND* «ուղեղային կենտրոնի» փորձագետների կողմից, տեղեկատվական անվտանգության համատեքստում [8]: Եզրով հասկացվում է «ֆիզիկական կամ վիրտուալ համակարգերի և միջոցների այն ամբողջությունը, որոնք պետության համար կարևոր են այն չափով, որ նրանց շարքից դուրս գալը կամ ոչնչացումը կարող է

¹Նկատենք, որ եթե ոչ «ԿԵ»-ների, ապա առնվազն «կրիտիկական կետերի» գաղափարախոսությունը շրջանառվում է վաղ ժամանակներից. հիշենք «աքիլեսյան գարշապար» արտահայտությունը:

Աղյուսակ 1

ԱՄՆ՝ պաշտպանության ենթակա կրիտիկական ենթակառուցվածքների և հիմնական ֆոնդերի քանակական բնութագրիչները

Բնագավառի անվանումը	Կրիտիկական ենթակառուցվածքների օբյեկտները և հիմնական ֆոնդերը	Քանակը
Գյուղատնտեսություն և սննդամթերք	Ֆերմաներ	1,912, 000
	Սննդամթերքի արտադրության ձեռնարկություններ	87,000
Զրային ռեսուրսներ	Դաշնային ջրամբարներ	1,800
	Մունիցիպալ ջրատարներ	1,600
	Զրապատնեշներ	80,000
Հանրային առողջապահություն	Գրանցված հիվանդանոցներ	5,800
Սպասարկում արտակարգ իրադրություններում	Բնակավայրեր	87,000
Արդյունաբերության հենքի պաշտպանություն	Ֆիրմաներ և ձեռնարկություններ	250,000
Էներգետիկա	Էլեկտրակայաններ	2,800
Ավիացիա	Հանրային օդանավակայաններ	5,000
Մարդատար երկաթուղիներ	Հիմնական երկաթուղիները	120,000 մղոն
Ավտոմոբիլային ճանապարհներ, ավտոմոբիլային տրանսպորտ	Ճանապարհային կամուրջներ	590,000
Նավթագազային կառույցներ	Նավթամուղներ	2,000,000 մղոն
	Նավթի և գազի հանքեր	300,000
Ծովային տրանսպորտ	Ծովեզրի և կղզիների նավահանգիստներ	300
Քաղաքացիների զանգվածային փոխադրում	Տրանսպորտային ընկերություններ	500
Բանկեր և ֆինանսական համակարգ	Ֆինանսական ինստիտուտներ	26,000
Քիմիական և այլ վտանգավոր նյութեր	Քիմիական արտադրություն	66,000
Ազգային հուշարձաններ և նկարներ	Պատմական կառույցներ	5,800
Ատոմային էլեկտրակայաններ	Կոմերցիոն ատոմային էլեկտրակայաններ	104
Կառավարության սպասարկում	Կառավարությանը պատկանող միջոցներ	3,000

հանգեցնել աղետալի հետևանքների պաշտպանության, տնտեսության, առողջապահության և ազգային անվտանգության ոլորտներում»: Այս խնդիրը հատ-

կապես ակտուալացվել է 2001թ. սեպտեմբերի ահաբեկչական գործողություններից հետո (տե՛ս Միացյալ Նահանգների «USA PATRIOT Act» 2001թ. օրենքը¹):

Նշենք, որ այսօր ԱՄՆ-ում, հատուկ մշակված վերլուծաբանական մեթոդաբանության հիման վրա, **ԿԵ** կարգավիճակ է տրվել ամենազանազան ոլորտներին պատկանող մի քանի միլիոն օբյեկտի (որոնց մի մասը ընդհանրական ձևով ներկայացված է *Մոնիտինգ 1*-ում), և այդ համատեքստում ընդունվել են շուրջ 10 հատուկ օրենք, կառավարական և գերատեսչական դիրեկտիվներ [9]:

ԿԵ-ին վերաբերող հայեցակարգը ենթադրում է առանձնակի ուշադրություն այդ կառույցների նկատմամբ և դրանց անվտանգության ապահովում համապատասխան կազմակերպչական, նյութական, տեխնիկական և այլ միջոցներով²: Ի դեպ, նշենք, որ ՀՀ-ում ընդհանրապես հրատապ է **ԿԵ** կառույցների գույքագրման և վերահսկման խնդիրը, ինչպես որ դա արվում է այսօր ոչ միայն ԱՄՆ-ում, այլև այլ առաջատար երկրներում, օրինակ՝ Իսրայելում և Ռուսաստանում:

Միևնույն ժամանակ, ըստ մեզ, նպատակահարմար է կրիտիկականի կարգավիճակ շնորհել ոչ միայն ոլորտի առանձին օբյեկտներին, այլև, արտակարգ իրավիճակներում, ընդհանրապես ոլորտին, ինչպես արվել է մեր կողմից տեղեկատվական անվտանգության որոշ հիմնախնդիրների առիթով (տե՛ս [10]): Այս տրամաբանությունից ելնելով՝ Հայաստանում **ԱԱ** համատեքստում *կրիտիկականի* կարգավիճակ պետք է տրվի ընդհանրապես ժողովրդագրական գործընթացների ոլորտին: Անշուշտ, նման մոտեցումն էլ ավելի է ակտուալացնում կրիտիկական ոլորտում այն կոնկրետ «ԿԵ»-ների առանձնացումն ու բացահայտումը, որոնց գործունեության անտեսումը որակապես մեծացնում, իսկ բարելավումը և խթանումը՝ էապես նվազեցնում են արտագաղթի ներկա տեմպերը:

Նկատենք, որ որոշ առաջատար երկրներում, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում, ժողովրդագրական ոլորտի իրադրությունը պայմանավորող կառույցները **ԿԵ**-ների ցուցակում չեն ներգրավվել, քանի որ ոլորտը չի գտնվում կրիտիկական վիճակում: Սակայն դա ամեննին չի նշանակում, թե ոլորտին անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվում: Օրինակ, ժողովրդագրական խնդիրները համալիր լուծում են գտել Իսրայելում (տե՛ս սույն համարում Կարեն Վերանյանի «Հայրե-

¹ <http://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm>

² *А.Кондратьев*, «Современные тенденции в исследовании критической инфраструктуры в зарубежных странах», http://pentagonus.ru/publ/sovremennye_tendencii_v_issledovanii_kriticheskoy_infrastruktury_v_zarubezhnoj_stranakh_2012/19-1-0-2082.

նադարձության կազմակերպման իսրայելական փորձը» հոդվածը), որտեղ ոլորտին ավանդաբար մեծ ուշադրություն է դարձվում և որի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը թույլ է տալիս իրագործել, մասնավորապես, մասշտաբային հայրենադարձության ծրագրեր: Այս վերջին հանգամանքը նույնպես հրատապ է Հայաստանի պարագայում, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ առայժմ, ցավոք, ՀՀ-ն դեռևս գրավիչ չէ պոտենցիալ ներգաղթողների համար:

Հատկանշական է, որ նախորդ դարի 20-ական թվականներին, երբ Հայաստանը գտնվում էր ծանր իրավիճակում, սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում՝ ժողովրդագրական հիմնախնդիրները լուծելու համար որդեգրվել էր **զարգացման** ռազմավարություն, որի կարևորագույն և որոշիչ բաղադրիչներից էր երկրի մարդկային կապիտալի և մտավոր ներուժի մակարդակների բարձրացումը (տե՛ս սույն համարում Ավագ Հարությունյանի «Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և Երկրորդ Հանրապետության կայացումը» հոդվածը): Ուշագրավ է, որ արդի դարաշրջանում ժողովրդագրական խնդիրների լուծումը նույնպես սերտաճած է **զարգացման ռազմավարության** հետ, որի հենքը մարդկային կապիտալը և մտավոր ներուժն են (տե՛ս սույն համարում Սևակ Սարուխանյանի «Արդիականացումը, գիտությունը, գիտելիքը, մարդկային կապիտալը և ժողովրդագրության խնդիրների լուծումը. տարածաշրջանային երկրների փորձը» հոդվածը): Նման տեսական բնույթի մոտեցումներ ժամանակին արտահայտվել են նաև մեր կողմից [11]:

Թերևս, կասկած չի հարուցում, որ առանց անհրաժեշտ զարգացման մակարդակ ունեցող մարդկային ռեսուրսների՝ անհնարին է ձևավորել, մասնավորապես, երկրի տեխնոլոգիական ոլորտը, այն է՝ ոչ միայն «նյութականացված» (սարքեր և այլ ապրանքներ), այլև «չնյութականացված» (ծրագրային կամ տեսական մշակումներ) արտադրանք թողարկող բնագավառների համախումբը: Հատուկ նշենք, որ տեխնոլոգիական ոլորտին են պատկանում նաև հումանիտար ոլորտի, հատկապես «ուղեղային կենտրոնների» կամ, այսպես կոչված, *think-tank-ային* բնույթի կառույցները, որոնք կարող են մշակել քաղաքական, հասարակական և այլ բնույթի տեխնոլոգիաներ ու նպաստել դրանց իրագործմանը (տե՛ս, օրինակ, [12]):

Վերոնշյալ դիտարկումներից հետևում է, որ տեխնոլոգիական բնույթի և դրանք «սնող» գիտական հաստատությունները պետք է դասվեն կրիտիկական կառույցների շարքում և արժանանան հատուկ պետական ուշադրության:

Միևնույն ժամանակ, կարելի է փաստել, որ առանց տեխնոլոգիական զարգացման՝ արդի ժամանակաշրջանում անհնար է պատկերացնել երկրի սոցիալ-տնտեսական և, մասնավորապես, **ԿԵ** կառույցների զարգացումը, ինչն էլ, իր հերթին, ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման նախապայման է հանդիսանում:

1.4. Զարգացման ռազմավարության նախադրյալները

Հարկ է շեշտել, որ տեխնոլոգիական ոլորտի զարգացումը գործնական հարթությունում նույնպես կարիք ունի մոտեցումների հիմնավորման և օպտիմալացման: Այս համատեքստում հարկ է նշել, որ՝

1. Հայկական հանրության պատմական կենսափորձը և հատկապես Երկրորդ Հանրապետությունում ձևավորված գիտական և արտադրական ավանդույթները (որոնք մասամբ պահպանվել են¹ վկայում են այն մասին, որ տեխնոլոգիական ոլորտի զարգացման համար առկա են որոշակի նախադրյալներ:
2. Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով Հայաստանում առկա տնտեսական ռեսուրսների սակավությունը՝ ներկա փուլում տեխնոլոգիական զարգացումը դժվար է պատկերացնել ծավալուն և երկարատև նախագծերի միջոցով: Հետևապես, նախատեսվող տեխնոլոգիական նախագծերի արդյունքները պետք է տեսանելի լինեն արդեն մարտավարական հեռանկարում: Նման իրատեսական մոտեցումները, ի լրումն այլ հանգամանքների, այդ ծրագրերը գրավիչ կդարձնեն գործադիր իշխանությունների և բիզնես ոլորտի համար:
3. Ներկայացված խնդրում նաև խիստ կարևոր է, որպեսզի ստեղծվող տեխնոլոգիական կառույցների գործունեության «կողում» դրված լինեն ինքնազարգացման և բազմացման՝ **«մուլտիպլիկացիայի»** և **«ճյուղավորման»** մեխանիզմները: Ավելին, պետք է ձգտել, որպեսզի բարելավվող կամ ձևավորվող ոլորտային կառույցներն իրենց զարգացման որոշակի փուլից հետո ի վիճակի լինեն կատարել սոցիալ-տնտեսական և մտավոր-հոգեբանական առաջատարի՝ **«լոկոմոտիվի»** դեր և այդպիսով ստեղծեն նախադրյալներ հանրապետության ոչ գծային զարգացման համար:

¹ «Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավմանն ուղղված հետազոտական ծրագիր» հետազոտություն:

Վերոնշյալ մոտեցումների «կոռեկտության» չափանիշ կարող են հանդիսանալ, այսպես կոչված, «պիլոտային» միկրոծրագրերի իրագործումը («ակտիվ կենտրոնների» ձևավորումը) և դրանց արդյունքների համալիր վերլուծությունը ներկայացված թեզերի համատեքստում:

1.5. Կիրառական տեսանկյունից տեխնոլոգիական ոլորտի դասակարգումն ըստ սույն հետազոտության փուլային կատարման նպատակահարմարության

Մինևսյն ժամանակ, 1.3 ենթաբաժնում նշված տեխնոլոգիական ոլորտի երեք բաղադրիչները՝ «նյութականացված», «չնյութականացված» և հումանիտար բնագավառները, նույնպես կարիք ունեն առաջնահերթության տեսանկյունից որոշակի դասակարգման: Ակնհայտ է, որ զարգացման ընդհանուր ռազմավարության տրամաբանությունը թելադրում է, որպեսզի նշված բնագավառները զարգանան զուգահեռաբար և միմյանց փոխլրացնեն: Մակայն, էլնելով նշված հանգամանքներից, **մարտավարական հարթությունում անհրաժեշտ է ընտրել այն բնագավառը, որին պետք է տալ առաջնայնություն ներկա պայմաններում աշխատանքն սկսելիս: Այս տեսանկյունից պետք է հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները.**

- «Հումանիտար» տեխնոլոգիաներն այն ոլորտն են, որտեղ կատարվող մշակումներն են, որ կարող են հենք հանդիսանալ տնտեսական վերելքի և ժողովրդագրության բարելավման համար: Մակայն այդ ոլորտում իրականացվող աշխատանքները և դրանցից ստացված օգուտները ներկա փուլում խիստ դժվար է ներկայացնել այնպիսի եզրաբանությամբ, որը գրավիչ լինի հանրության, քաղաքական ընտրանու և բիզնես ոլորտի ներկայացուցիչների համար: Ելնելով այս նկատառումներից՝ «հումանիտար» ոլորտը ներկա փուլում նպատակահարմար չէ ներկայացնել որպես զարգացման ռազմավարության առաջնային խնդիր:
- «Չնյութականացված» (ծրագրային կամ տեսական մշակումներ իրականացնող) տեխնոլոգիաների այն հատվածը, որն առնչվում է համակարգչային-տեղեկատվական բնագավառի հետ, այսօր ՀՀ-ում համեմատաբար բարվոք վիճակում է: Ի լրումն, այդ ոլորտի հանրությունը բավականաչափ կազմակերպված է և կարողանում է պաշտպանել իր շահերն ամենազանազան աստիճաններում և հարթակներում: Այսինքն, չնայած առկա բազմաթիվ հիմնախնդիրներին, ոլորտը գոնե նվազագույն չափով կարողանում է

իրականացնել իր զարգացման ռազմավարությունը: Դրանից հետևում է, որ առաջին փուլում այդ բնագավառի վրա շեշտադրումներ կատարելը կարող է ընկալվել որպես «հայտնի իրողությունների կրկնություն» և սուր չընկալվել հանրության ու «քաղաքական դասի» կողմից:

- «Նյութականացված» տեխնոլոգիաների ոլորտը, թերևս, ամենաանտեսվածն է մեր հանրությունում և կարծես թե խորհրդանշում է երկրի «սպա-ինդուստրիալացված» լինելը: Մինչդեռ, այդ ոլորտում ստացված արդյունքները (մասամբ օգտվելով ոլորտի ձևակերպումից), «շոշափելի» կարող են լինել հասարակության բոլոր շերտերի համար: Ի լրումն, այդ ոլորտի կառույցներին բնորոշ են «մուլտիպլիկացիայի» և «ճյուղավորման» մեխանիզմները: Այս նկատառումներից ելնելով՝ նպատակահարմար ենք գտնում հենց այս ոլորտի բնագավառում սկսել գործնական աշխատանքները:

Միննույն ժամանակ, գործնական քայլերին զուգընթաց՝ անհրաժեշտ է մշակել բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման միասնական քաղաքականություն, կազմավորել բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի կառույցների վերաբերյալ հատուկ մեթոդաբանությամբ մշակված տվյալների շտեմարան և ձևավորել բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի օպտիմալ գործունեությունն ապահովող օրենսդրական դաշտ:

Դեկտեմբեր, 2014թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. Бикбов А.Т., Грамматика порядка: историческая социология понятий, которые меняют нашу реальность, М., Издательский дом Высшей школы экономики, 2014.
2. Гагик Арутюнян, «Распад «сitemы» и формирование будущего», «Нораванк», с. 97, 2011.
3. Gagik Harutyunyan, ««Homo Virtualicus» in the context of Post – Democracy and Information Security», 21st Century, # 1 (9), p. 4, 2011.
4. Василий Микрюков, «И не будет сражениям конца», HBO, #34 (823), 2014. Տե՛ս նաև «Глобальный контекст», http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=12901.
5. Gagik Harutyunyan, «Challenges to Armenia in the Globalizing World», 21st Century, #1(13), p. 4, 2013:
6. Gagik Terterov, «Some peculiarities of «Cold War 2»», 21st Century, #1 (15), p. 4, 2014.
7. Մրա Մարջանյան, «Ադրբեջանական Հանրապետություն. «վիրտուալ» ժողովրդագրության առանձնահատկությունները», Երևան, «Նորավանք» ԳԿՀ, 2012, Ara Marjanyan «Virtual» Demographics of the Azerbaijani Republic», Yerevan, SEF «Noravank», 2012.
8. Thomas P. Rona, «Weapon Systems and Information War», Boeing Aerospace Co., Seattle, WA, 1976.
9. А.Баранник, С.Клементьев, «Организация обеспечения безопасности критической инфраструктуры в США», Зарубежное военное обозрение, #8, с. 3, 2009.
10. Գազիկ Հարությունյան, Հայագիտությունը որպես «կրիտիկական ենթակառուցվածք», 21-րդ դար, # 6, էջ 4, 2013:
11. Gagik Harutyunyan, «Strategy of development and geopolitical scenarios», «21st Century», #2 (8), p. 4, 2010.
12. Гагик Арутюнян, «Мозговые центры» и национальная безопасность, «21-й Век», #1(17), с. 3, 2011.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՏ ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏ

Գազիկ Հարությունյան

Ամփոփագիր

Ժողովրդագրական ոլորտում տիրող ծանր իրավիճակը պետք է գնահատել որպես ՀՀ ազգային անվտանգությանն ուղղված առաջնային մարտահրավեր, և այդ ոլորտին պետք է շնորհել «կրիտիկականի» կարգավիճակ: Արտագաղթի մեղմացումը և ժողովրդագրական վիճակի բարելավումը հնարավոր են միայն զարգացման ռազմավարության համատեքստում՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով տեխնոլոգիական բնույթի «կրիտիկական ենթակառուցվածքներին» կայացմանը:

ДЕМОГРАФИЯ КАК КРИТИЧЕСКАЯ СФЕРА

Գագիկ Արությունյան

Резюме

Тяжелую ситуацию в демографической сфере нужно оценивать как приоритетный вызов, стоящий перед национальной безопасностью РА, и эту сферу нужно наделить статусом «критической». Уменьшение эмиграции и улучшение демографической ситуации возможно только в контексте стратегии развития, уделяющей особое внимание становлению «**критических инфраструктур**».

DEMOGRAPHY AS A CRITICAL AREA

Gagik Harutyunyan

Resume

The dire demographic situation in RoA should be perceived as a primary challenge to national security and a status of “**critical**” must be ascribed to this area. Alleviating migration and improving the demographic situation is possible only with special attention focused on establishment of technological “**critical infrastructures**” in the context of the development strategy.

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ԴՐԱ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

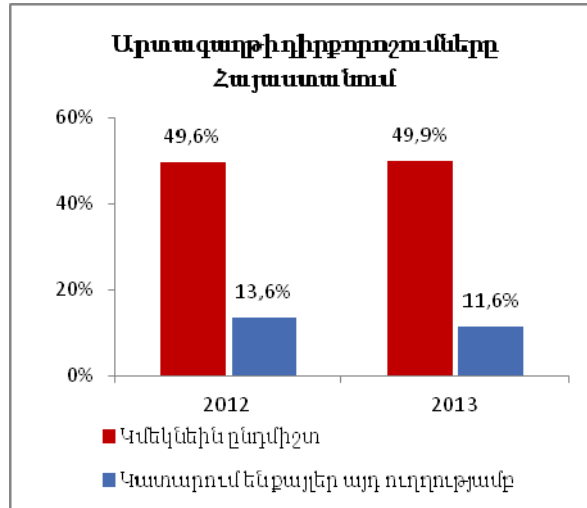
Մամվել Մանուկյան*

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, ժողովրդագրական վիճակ, միգրացիոն բալանս, բնական աճի ցուցանիշներ, տնտեսական քաղաքականություն, արդյունաբերություն:

Ժողովրդագրական վիճակը և միտումները Հայաստանում

Ինչպիսի՞ն է Հայաստանում ժողովրդագրական հիմնական դետերմինանտների՝ բնական վերարտադրության և միգրացիոն բալանսի վիճակը, որո՞նք են միտումները:

Գծապատկեր 1

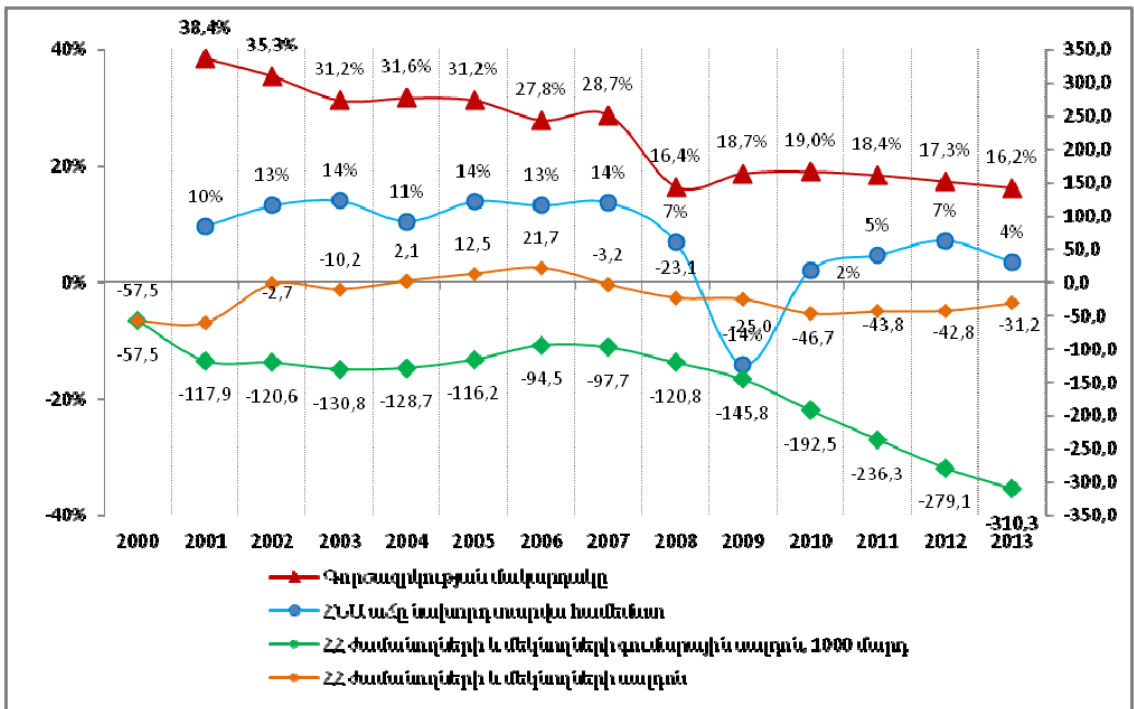
Հայաստանում շատ բարձր են երկրից ընդմիջտ արտագաղթելու դիրքորոշումները, ինչի մասին վկայում են սոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալները: Օրինակ, «Հայաստանում կյանքի որակի հետազոտություն 2013թ.» [1] տվյալներով.

* «Նորավանք» ԳԿՀ խորհրդական, սոց. գ. թ.:

- 2012թ. և 2013թ. Հայաստանի չափահաս [դե ֆակտո] բնակչության 50%-ը (մոտ 1,000,000 մարդ), հնարավորության դեպքում, ընդմիջտ կմեկնեն Հայաստանից դուրս բնակվելու (Գծապատկեր 1), իսկ
- 2013թ. Հայաստանի չափահաս բնակչության 11.6%-ը (մոտ 116,000 մարդ) այդ ուղղությամբ ինչ-որ բան էր ձեռնարկում:

Գծապատկեր 2

ՀՀ միգրացիոն սալդոն և գումարային սալդոն, ՀՆԱ տարեկան աճը և գործազրկության մակարդակը, 2000-2013թթ.

Արտագաղթի դիրքորոշումների այդպիսի մակարդակի պայմաններում պատահական չէ Հայաստանից արտագաղթողների մեծ քանակը: Երկրից արտագաղթողների փաստացի քանակի լավ մոտարկում է **միգրացիոն բալանսը**, որի **վիճակի** միտումները ներկայացված են Գծապատկեր 2-ում: Տվյալները ցույց են տալիս, որ.

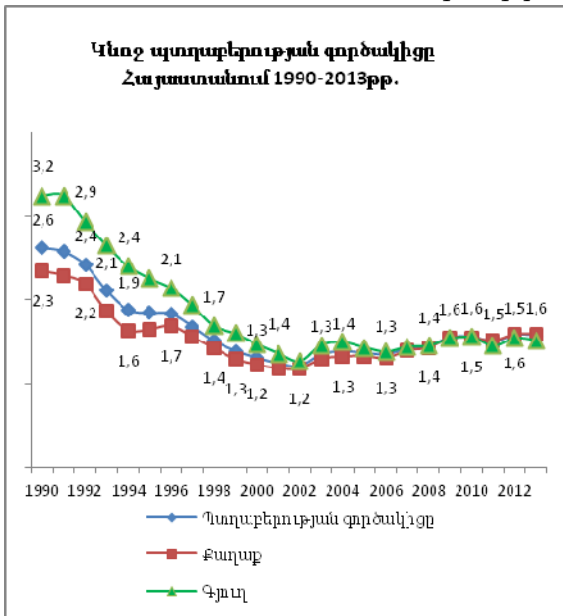
- վերջին չորս տարիներին՝ 2010-2013թթ., Հայաստան ժամանածների և Հայաստանից մեկնածների **բացասական սալդոն** կազմել է տարեկան 31-ից 47 հազար մարդ, որը կազմում է 2011թ. դե ֆակտո բնակչության 1%-1.6%-ը:

- Այդ չորս տարիների ընթացքում մեկնաձևերի և ժամանաձևերի **բացասական սալդոն** կազմել է 164.5 հազար մարդ (2011թ. դե ֆակտո բնակչության 5.7%-ը), իսկ 2000-2013թթ. ընթացքում՝ 310 հազար մարդ (2011թ. դե ֆակտո բնակչության 10.8%-ը):

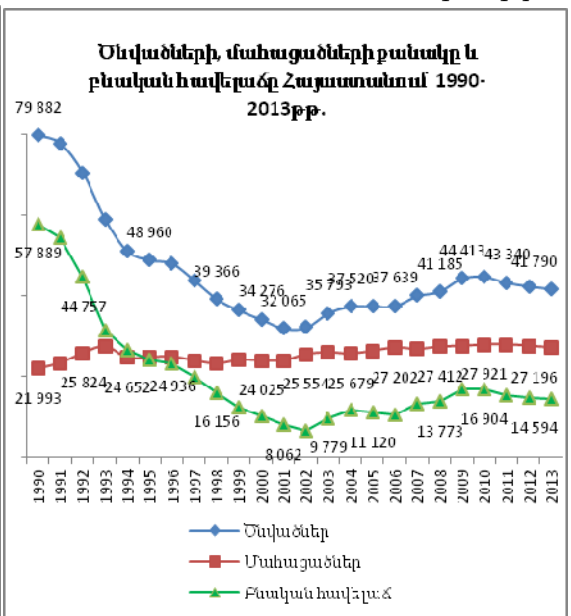
Իսկ երկրում բնական վերարտադրության առավել բովանդակալից և կանխատեսող ուժ ունեցող ցուցանիշներից է **կնոջ պտղաբերության գործակիցը**, որի միտումները Հայաստանում ներկայացված են Գծապատկեր 3-ում և ցույց են տալիս, որ.

- **կնոջ պտղաբերության գործակիցը**¹ արդեն 20 տարի՝ սկսած 1994 թվականից, փոքր է պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ 2.15-ից: 2013թ. ցուցանիշը կազմել է 1.57:

Գծապատկեր 3

Գծապատկեր 4

Ընդ որում, եթե նախկինում գյուղերում կանանց պտղաբերությունը նշանակալիորեն գերազանցում էր քաղաքների ցուցանիշը, ապա սկսած 2005-ից՝ այդ ցուցանիշները գրեթե հավասարվել են: Իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ վերարտադրողական տարիքի և ամուսնացած գյուղաբնակ տղամարդ-

¹ Երեխաների թվաքանակը, որը ծնունակ տարիքում կծնի կինը՝ ծնելիության տվյալ մակարդակի պահպանման դեպքում:

կանց նշանակալի մասը գտնվում է արտագնա աշխատանքների մեջ:

Իրավիճակն ավելի ակնառու պատկերացնելու համար նշենք, որ բնական վերարտադրությունը նկարագրող բացարձակ ցուցանիշը՝ **տարվա ընթացքում ծնվածների քանակը**, 1990թ. կազմել է 79,882 երեխա, իսկ 2013թ.՝ ընդամենը 41,790 (Գծապատկեր 4): Եթե 1990թ. բնական հավելաճը կազմել է 57,889 մարդ, ապա 2013թ.՝ ընդամենը 14,594: Այսպիսով.

- **Բնական վերարտադրության և միգրացիոն բալանսի տեսակետից Հայաստանում ժողովրդագրական վիճակը և դրա միտումները խիստ բացասական են:**

ՄԱԿ կանխատեսումներով, Հայաստանում ծնելիության ցածր մակարդակի պահպանման դեպքում 2030թ. Հայաստանի բնակչությունը կկազմի 2,810,000 մարդ: Այդ կանխատեսումը կատարվել է այն ենթադրությամբ, որ 2011թ. Հայաստանի բնակչությունը կազմել է 2,961,000 մարդ, իսկ միգրացիայի տեմպը Հայաստանից 2010-2015թթ. կկազմի -3.36‰ (3.36 մարդ՝ 1000 մարդու հաշվով, իսկ «-» նշանը նշանակում է արտագաղթ), 2015-2020թթ. ընթացքում՝ -3.35‰, 2020-2025թթ. ընթացքում՝ -1.67‰, իսկ 2025-2030թթ. ընթացքում՝ -1.68‰: Սակայն, ըստ 2011թ. մարդահամարի տվյալների, Հայաստանի առկա բնակչությունը 2011թ. կազմել է 2,871,771 մարդ, իսկ միգրացիայի տեմպը 2010թ.՝ 14.4‰, 2011թ.՝ 15.3‰, 2012թ.՝ -14.9‰ և 2013թ.՝ -10.9‰: Եթե ընդունենք 2010-2013թթ. ընթացքում տարեկան արտագաղթողների միջին քանակը 41,121 մարդ (այսինքն՝ միգրացիայի տեմպը հավասար է՝ -14.3‰), ապա 20 տարվա ընթացքում արտագաղթածների թվաքանակը կկազմի շուրջ 822,420 մարդ, հետևաբար, 2030թ. Հայաստանի բնակչությունը կկազմի շուրջ 2,049,351 մարդ: Նշենք, որ.

- **Հայաստանի բնակչությունը 2 միլիոն մարդ էր 1962թ.՝ ավելի քան կես դար առաջ:**

Բնական վերարտադրության հիմնարար դետերմինանտն է **երեխաներ ունենալու պահանջումները**, որը սոցիոլոգիական հետազոտություններում չափում են մարդկանց հարցնելով, թե քանի երեխա նրանք կուզեին ունենալ բարենպաստ տնտեսական և բնակարանային պայմանների առկայության դեպքում: Հայաստանի երիտասարդության շրջանում 2011թ. իրականացված սոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալներով, երիտասարդների շրջանում **ընտանիք-**

ներում երեխաների ցանկալի թվաքանակը կազմել է միջինը 3.2 երեխա [2]: Մակայն տարբեր պատճառներով մարդիկ լիովին չեն իրականացնում այդ պահանջմունքը: Մասնավորապես, ըստ «Հայաստանի առողջության և ժողովրդագրության հարցերի հետազոտություն 2010»-ի՝ Հայաստանում հղիությունների 29%-ն ավարտվում է արհեստական ընդհատումներով, այսինքն, եթե ընդունենք, որ հղիության արհեստական ընդհատումների մակարդակը մնացել է նույնը, ապա Հայաստանում հղիության արհեստական ընդհատումների պատճառով տարեկան չի ծնվում մոտ 20,000 երեխա: Ընդ որում՝ դրանց հիմնական պատճառն այն է, որ այլևս չի ցանկանում երեխա ունենալ՝ 39.1%, իսկ սոցիալ-տնտեսական պատճառներով՝ դրանց 15.2%-ը:

Ներկայացված թվերը հուշում են, որ.

- Չնայած և՛ արտագաղթի տեմպը, և՛ ծնելիության նվազումը խիստ անբարենպաստ են, սակայն ներկայում արտագաղթը հարաբերականորեն ավելի մեծ չափով է ազդում Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակի վրա:

Տնտեսական գործոնների ազդեցությունն արտագաղթի դիրքորոշումների և վերարտադրողական վարքի վրա

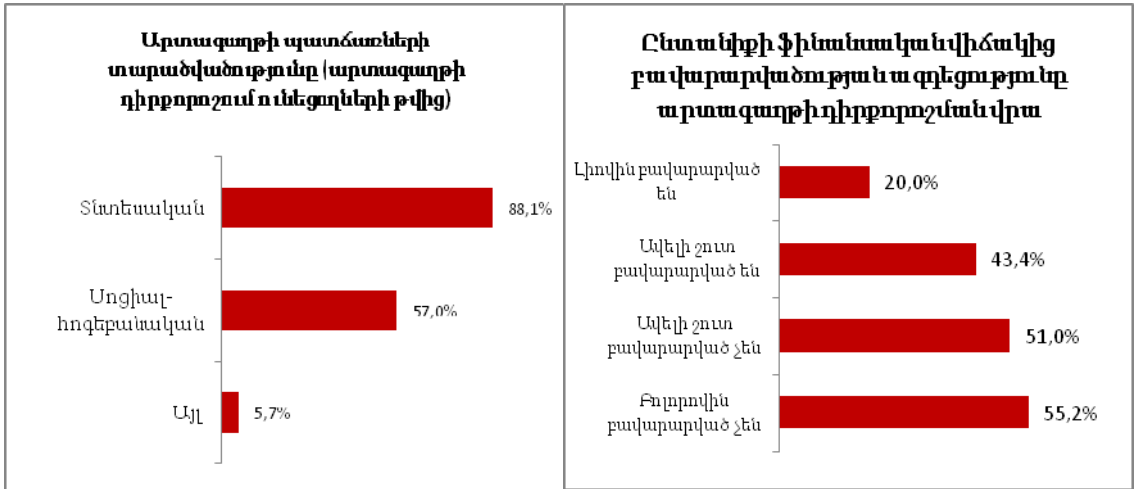
Հայտնի է, որ մարդկանց վարքագիծը, այդ թվում նաև արտագաղթի և վերարտադրողական վարքագիծը պայմանավորող տնտեսական գործոնները, պակաս իներցիոն են, քան սոցիոմշակութային գործոնները. տնտեսական վիճակի կտրուկ վատթարացման կամ բարելավման ազդեցությունը նկատվում է 2-3 տարվա, իսկ սոցիոմշակութային գործոնների ազդեցությունը՝ սերունդների փոփոխության ընթացքում: Դիտարկենք ընտանիքի տնտեսական վիճակի ազդեցությունը բնակչության արտագաղթի դիրքորոշումների և վերարտադրողական վարքի վրա:

Արդեն նշված՝ «Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի որակի հետազոտություն 2013»-ի տվյալներով, Հայաստանի հասարակությունում արտագաղթի պատճառների շարքում տնտեսական պատճառներն ամենատարածվածն են:

- 2013թ. ընդմիջտ արտագաղթելու դիրքորոշում ունեցող Հայաստանի քաղաքացիների ճնշող մեծամասնությունը՝ 88.1%-ը, իր արտագաղթելու դիրքորոշումը պատճառաբանել է որևէ տնտեսական պատճառով (Գծապատկեր 5).

Գծապատկեր 5

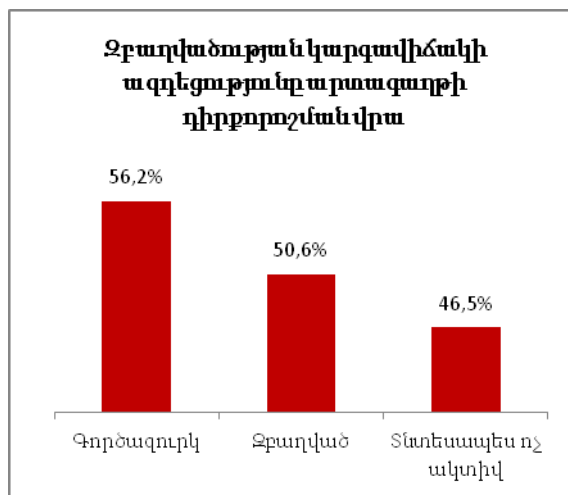
Գծապատկեր 6

Նույն հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ տնտեսական պատճառները ոչ միայն առավել տարածվածն են, այլև ունեն հզոր ազդեցություն: Մասնավորապես.

- Իրենց ընտանիքի տնտեսական վիճակից անբավարարված անձանց շրջանում արտագաղթի դիրքորոշումը 55.2% է, իսկ բավարարվածների շրջանում՝ 20% (Գծապատկեր 6):
- Գործազուրկների շրջանում արտագաղթելու դիրքորոշումները 6%-ով ավելի բարձր են, քան զբաղվածների և 10%-ով ավելի բարձր, քան տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչության շրջանում (Գծապատկեր 7).

Գծապատկեր 7

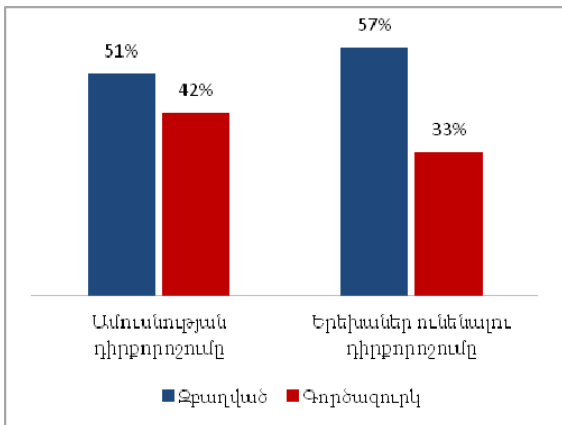

Սոցիոլոգիական հետազոտությունները ցույց են տալիս նաև տնտեսական վիճակի ազդեցությունը բնակչության վերարտադրողական վարքի վրա: Մասնավորապես, տնտեսական վիճակի բնութագրիչներից երկուսի՝ **գործազրկության և ընտանիքի եկամուտների չափի** ազդեցությունը գնահատվել է Հայաստանի երիտասարդության շրջանում 2011թ. իրականացված արդեն նշված սոցիոլոգիական հետազոտությամբ: Հետազոտության տվյալները ցույց են տվել, որ.

- **գործազուրկ երիտասարդների շրջանում նշանակալի չափով նվազում են բնական աճը պայմանավորող հետևյալ հիմնարար գործոնները, մասնավորապես.**
 - ⇒ **Երեխաներ ունենալու պահանջումքը:** Եթե 18-30 տարեկան երիտասարդների շրջանում այն կազմում է միջինը 3.4 երեխա, ապա գործազուրկ երիտասարդների շրջանում այն նվազել է մինչև 3.0:
 - ⇒ **Ամուսնության տարիքը:** Եթե չամուսնացած և աշխատող երիտասարդների 51%-ն է պլանավորում ամուսնանալ մոտակա երկու տարիների ընթացքում, ապա չամուսնացած և **գործազուրկ** երիտասարդների շրջանում այն նվազել է մինչև 42% (Գծապատկեր 8), դիրքորոշումը նվազել է 9%-ով:
 - ⇒ **Երեխաներ ունենալու տարիքը:** Եթե ամուսնացած և աշխատող երիտասարդների 57%-ն է պլանավորում երեխա ունենալ մոտակա երկու տարիների ընթացքում, ապա ամուսնացած և **գործազուրկ** երիտասարդների միայն 33%-ը, դիրքորոշումը նվազել է 25%-ով:

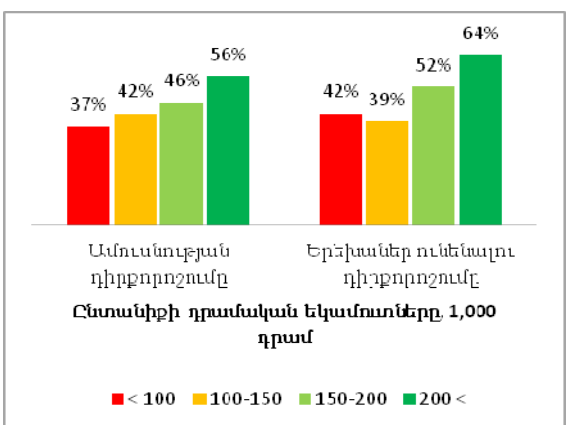
Գծապատկեր 8

Զբաղվածության ազդեցությունը վերարտադրողական վարքի վրա

Գծապատկեր 9

Ընտանիքի դրամական եկամուտների ազդեցությունը վերարտադրողական վարքի վրա

- **Ընտանիքի ցածր եկամուտները** նվազեցնում են երիտասարդների բնական աճը պայմանավորող դիտարկված հիմնարար գործոնները:
 - ⇒ **Երեխաներ ունենալու պահանջմունքը:** Եթե 200.000 դրամից ավելի եկամուտ ունեցող ընտանիքների երիտասարդների շրջանում երեխա ունենալու պահանջմունքը կազմում է միջինը 4.0 երեխա, ապա մինչև 100.000 դրամ եկամուտներ ունեցող ընտանիքների երիտասարդների շրջանում այն նվազում է մինչև միջինը 2.8:
 - ⇒ **Ամուսնության տարիքը:** Եթե 200.000 դրամից ավելի եկամուտ ունեցող ընտանիքների չամուսնացած երիտասարդների շրջանում մոտակա երկու տարիների ընթացքում ամուսնանալու դիրքորոշում ունի 56%-ը, ապա մինչև 100.000 դրամ եկամուտներ ունեցող ընտանիքներում՝ միայն 37%-ը (Գծապատկեր 9):
 - ⇒ **Երեխաներ ունենալու տարիքը:** Եթե 200.000 դրամից ավելի եկամուտ ունեցող ընտանիքներում ամուսնացած երիտասարդների շրջանում մոտակա երկու տարիներին երեխա ունենալ ցանկացողները կազմում են 64%, ապա մինչև 100.000 դրամ եկամուտներ ունեցող ընտանիքներում՝ միայն 42%:

Տնտեսական զարգացման, դրա բնույթի և բովանդակության ազդեցությունն արտագաղթի վրա

Եթե հաշվի առնելով վերը նշված սոցիոլոգիական տվյալները՝ վերադառնանք Գծապատկեր 2-ին, ապա պարզ կդառնա տնտեսական զարգացման, տնտեսական զարգացման բնույթի և բովանդակության ազդեցությունը Հայաստանում ժողովրդագրական վիճակի և դրա միտումների վրա:

2001-2007թթ. գլոբալ տնտեսության ինտենսիվ աճի ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել արտասահմանից (հիմնականում Ռուսաստանի Դաշնությունից) դեպի Հայաստան ֆինանսական միջոցների ներհոսքի նշանակալի աճ: Այդ տարիներին Հայաստանի ՀՆԱ տարեկան աճը բարձր է եղել 10%-ից: Եվ **տնտեսական աճի այդ տեմպն** անմիջապես իր ազդեցությունն է ունեցել **գործազրկության մակարդակի** վրա, որը 2001-2007թթ. ընթացքում նվազել է մոտ 10%-ով՝ 38.4%-ից մինչև 28.7%:

Սակայն հողվածի նպատակների համատեքստում կարևոր է այն, որ.

- 2001-2007թթ. տնտեսական աճի տեմպերը՝ տարեկան 10%-ից ավելի, նվազեցրել են Հայաստանից արտագաղթը՝ 2004-2006թթ. ընթացքում Հայաստան ժամանածների և մեկնածուների սալդոն նույնիսկ դարձել է դրական, այսինքն՝ արտագաղթը փոխարինվել է թեկուզ փոքր, սակայն՝ ներգաղթով:

Այս երևույթն ուղղակիորեն ցուցադրում է , որ.

- Հայաստանում տնտեսության զարգացման բարձր տեմպը (12% կամ ավելի) մեծ հավանականությամբ ունակ է միգրացիոն սալդոն դարձնել դրական, այսինքն՝ ներգաղթողների քանակը դարձնել արտագաղթողների քանակից ավելի մեծ և, հետևաբար,
- արտագաղթի նվազեցման տեսակետից ՀՆԱ տարեկան 12%-ի աճը կարելի է ընդգրկել արտագաղթի կանխման շեմային ցուցանիշների ցանկում:

Գծապատկեր 2-ի տվյալների մեկնաբանությունը շարունակելու համար նախ նշենք, որ 2008թ. գործազրկության մակարդակի կտրուկ նվազումը պայմանավորված է ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից դրա նույնականացման մեթոդաբանության խստացմամբ: Դա կարևոր է, քանի որ գործազուրկի նույնականացման նախկին մեթոդաբանության պահպանման դեպքում 2008-2013թթ. գործազրկության մակարդակի կտրուկ նվազում չէր դիտվի:

Գծապատկեր 2-ում արտահայտվել է նաև այն հայտնի փաստը, որ 2008թ. համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի ազդեցությունը Հայաստանի վրա ամբողջ ուժով արտահայտվեց միայն այդ տարվա վերջին և հիմնականում 2009թ., երբ Հայաստանի ՀՆԱ-ն կրճատվեց 14%-ով: Դրանից հետո ՀՆԱ աճի տեմպը վերականգնվեց մինչև տարեկան 2-7% (2010-2013թթ.), որը, սակայն, համարյա չի ազդել գործազրկության մակարդակի նվազման վրա. այն տատանվել է 16-19%-ի սահմաններում: Մյուս կողմից՝ հետճգնաժամային ժամանակաշրջանում, երբ ՀՆԱ աճի տեմպն ըստ էության չեզոքանում էր ՀՆԱ դեֆլյատորով, արտագաղթի տեմպը խիստ աճել է:

Այսպիսով, կարելի է հանգել եզրակացության, որ.

- 2001-2007թթ. տնտեսության զլոբալ աճի հետևանքով առաջացած տնտեսության զարգացման հնարավորությունը Հայաստանում կիրառվել է խիստ անարդյունավետ:

Նկատի ունենք այն, որ տնտեսության ծավալային աճը եղել է՝ պայմանավորված արտաքին գործոններով, հետևաբար՝ ժամանակավոր և անկայուն:

- **Այդ տարիներին Հայաստանի տնտեսական աճի հիմնական գործոնը եղել է էլիտար շենքերի շինարարության աճը՝ պայմանավորված դեպի Հայաստան ֆինանսների ներհոսքով: Երբ ֆինանսների ներհոսքը կրճատվել է, կրճատվել է նաև տնտեսության ծավալային աճը:**

Մյուս կողմից, եթե այդ տարիների ֆինանսական հոսքերն ուղղվեին Հայաստանի բարձրտեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացմանը՝ կիրառելով Հայաստանում առկա գիտատեխնոլոգիական մշակումները, ապա, մեծ հավանականությամբ, հետձգնաժամային տարիներին այն կկարողանար անցնել **«ինքնագարգացման»** ռեժիմի, վերականգնել ՀՀ ՀՆԱ տարեկան աճի բարձր տեմպը և կանխել 2009-2013թթ. արտագաղթի նոր հզոր ալիքը:

Այս վարկածը հիմնված է համաշխարհային փորձի վրա, որը ցույց է տվել, որ, համապատասխան ռեսուրսների առկայության պայմաններում 7 տարիս լիովին բավարար է բարձրտեխնոլոգիական արդյունաբերության **«ինքնագարգացող կյաստերներ»** ստեղծելու համար: Այդ դեպքում, ՀՆԱ տարեկան աճի բարձր տեմպերը, ինչը հետևում է Գծապատկեր 2-ի տվյալներից, կշարունակեին նվազեցնել գործազրկության մակարդակը, ինչը կհանգեցներ արտագաղթի միտումների փոխակերպմանը ներգաղթի միտումների:

Հետևաբար.

- **Հայաստանում արտագաղթի միտումները ներգաղթի փոխելու տեսակետից կարևոր են ոչ միայն ՀՆԱ համապատասխան աճի տեմպերը, այլ նաև դրա բնույթը.**
- **ՀՆԱ աճը պետք է պայմանավորել արդյունաբերության և, գերադասելի է՝ բարձրտեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացմամբ:**

Քանի որ, որքան բարձր է արդյունաբերության տեխնոլոգիականությունը, այնքան, մնացած հավասար պայմաններում, ավելի բարձր է դրա արտադրողականությունը, և, հետևաբար, ավելի բարձր կլինեն ոլորտում աշխատավարձերը, ինչը դրական մուլտիպլիկատիվ ազդեցություն կունենա ամբողջ հասարակության և տնտեսության վրա:

Հայաստանի ինդուստրիալացման հիմնական խոչընդոտը

Հարց է առաջանում. ինչո՞ւ տնտեսական վերելքի ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի չի ունեցել ֆինանսական միջոցների մեծ ներհոսքի ուղղորդում դեպի գիտատար և բարձրտեխնոլոգիական ոլորտներ:

Մակրո-սոցիոլոգիական և պատմական սոցիոլոգիական տեսությունները ցույց են տալիս, որ արդի աշխարհամակարգում թույլ զարգացած երկրները չեն ունեցել արդյունաբերական և, առավել ևս՝ բարձրտեխնոլոգիական արդյունաբերության կայուն զարգացում, եթե այդ նպատակով կիրառել են լիբերալ գաղափարախոսությունների վրա հիմնված քաղաքականություններ [3-6]: Այդ պայմաններում, թույլ զարգացած երկրները պարզապես ընդգրկվել են աշխարհամակարգում որպես հումքային երկրներ: Ընդ որում՝ առավել շահութաբեր տնտեսական ոլորտներն անցել են միջազգային կամ զարգացած երկրների կորպորացիաներին: Այդպիսին է եղել Լատինական Ամերիկայի երկրների 200-ամյա տնտեսական պատմությունը՝ սկսած XIX դարի սկզբից [7-9]:

Մյուս կողմից՝ թույլ զարգացած երկրների արդյունաբերական զարգացման փորձերը հաջողություններ են ունեցել միայն տնտեսության կառավարմանը պետության իրական և էական մասնակցության դեպքում, որը, որպես կանոն, ուղեկցվել է առավել շահութաբեր տնտեսության ոլորտների՝ լինի նավթարդյունահանում, լեռնարդյունաբերություն, թե կարևորագույն ազգային ենթակառուցվածքներ, զարգացմամբ: Այդպիսին են եղել ԽՍՀՄ տնտեսական թռիչքը 1930-ականներին, Թուրքիայի արդյունաբերական զարգացումը՝ սկսած 1930-ականներից, արաբական երկրների զարգացումը 1950-ականներից [10, 11]: Մակայն, որոշակի հաջողություններից հետո, երբ այդ երկրները հիմնականում զարգացած երկրների և միջազգային ֆինանսական կառույցների հորդորների կամ ճնշումների ազդեցությամբ անցել են լիբերալ տնտեսական գաղափարախոսությունների վրա հիմնված զարգացման քաղաքականությունների, նրանք ոչ միայն ավելի են հետ մնացել իրենց զարգացման ընթացքում, այլև հաճախ կորցրել են տնտեսական և արդյունաբերական նվաճումները, ստիպված են եղել միջազգային կորպորացիաների սեփականությանը հանձնել իրենց կարևորագույն տնտեսական ոլորտների ամենակարևոր ձեռնարկությունները, իսկ երբեմն հասել են տնտեսական կոլապսի:

Այդ տեսակետից, Հայաստանի տնտեսական պատմությունը, սկսած 1990-ականներից մինչև օրս, ոչ թե բացառություն է, այլ օրինաչափություն: Հայաստանում, ինչպես և բոլոր հետխորհրդային երկրներում, 1990-ականներից որդեգրվել է լիբերալ տնտեսական գաղափարախոսությունների վրա հիմնված զարգացման մոդելը, պետությունը պետք է ստեղծի լիբերալ տնտեսական դաշտ, որտեղ բիզնեսն ինքն է ունակ որոշելու իր համար առավել գրավիչ ոլորտները, դիրքավորվելու այնտեղ և զարգանալու շուկայական օրենքներով: Ըստ էության, կրկնվել է միջազգային փորձը՝ Հայաստանում միջազգային կորպորացիաների վերահսկողությանն են անցել լեռնամետալուրգիան և ազգային մասշտաբի ենթակառուցվածքային ձեռնարկությունները: Իսկ 2001-2007թթ. գլոբալ տնտեսական բարենպաստ պայմանների ժամանակահատվածում բիզնեսն ինքնուրույն է սահմանել իր գործունեության գերակա ոլորտը՝ շինարարությունը, դիրքավորվել է այնտեղ, և բարենպաստ գլոբալ տնտեսական կոնյունկտուրայի փոփոխումից հետո ստացել ենք այն, ինչ ունենք ներկայում՝ ապարդյունաբերականացված տնտեսություն, հարատև բարձր գործազրկություն և խիստ անբարենպաստ միգրացիոն սալդո:

Հետևաբար, եթե Հայաստանը նպատակադրվում է բարելավել իր ժողովրդագրական վիճակը և դրա համար որպես կարևոր նախապայման դիտարկում է արտահանմանն ուղղված գիտատար արդյունաբերության զարգացումը, **որն, ի դեպ, սահմանված է Հայաստանի արդյունաբերական քաղաքականության հիմնական նպատակ**, ապա պարտադիր է դառնում պետության իրական և էական, այդ թվում նաև՝ ֆինանսական մասնակցությունն իր իսկ սահմանած ոլորտների զարգացմանը:

Դեկտեմբեր, 2014թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *Մանուկյան Մ.Ա.*, «Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի որակի հետազոտություն 2013», IPSC «Քաղաքական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտ», 2013թ.:
2. *Մանուկյան Մ.Ա.*, Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույց, Մաս II (Վերլուծական մաս), Երևան, «Երիտասարդական միջոցառումների իրականացման կենտրոն», «Երիտասարդական պրոբլեմների ուսումնասիրության ասոցիացիա», էջ 117:
3. *Paul A. Baran*, The Political Economy of Growth (New York: Monthly Review Press, 1957).
4. *Мюрдал Г.*, «Роль политического фактора в развитии экономической теории» (1930).
5. *Gunnar Myrdal*, Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations (1968).

6. *Иммануил Валлерстайн*, «Анализ мировых систем и ситуация в современном мире», СПб, Университетская книга, 2001.
7. *Рауль Пребиш*, Периферийный капитализм: Есть ли ему альтернатива, Сокращенный перевод с испанского, Москва, ИЛА РАН, 1992.
8. *Selso Furtado* Obstacles to Development in Latin America. N.Y. 1970.
9. *Aníbal Quijano Obregón*, Nationalism & capitalism in Peru: a study in neo-imperialism. Monthly Review Press, New York. 1971.
10. *Самир Амин*, «Арабская экономика сегодня» (L'économie arabe contemporaine, 1980).
11. *Самир Амин*, Африка: Жизнь на грани, <http://left.ru/2006/3/amin137.phtml>

**ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ
ԵՎ ԴՐԱ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ**

Մամվել Մանուկյան

Ամփոփագիր

Հոդվածում ներկայացված են Հայաստանում ժողովրդագրական վիճակը 2013թ. և դրա դինամիկայի միտումները, որոնց հիման վրա գնահատվել է Հայաստանում բնակչության թվաքանակը 2030թ.: Գնահատվել է երկրի տնտեսական բնութագրերի՝ գործազրկության մակարդակի, աշխատավարձերի, ընտանիքի ֆինանսական վիճակից բավարարվածության և ՀՆԱ տարեկան աճի ազդեցությունը բնակչության միգրացիոն բալանսի և վերարտադրողական վարքի վրա: Աշխարհամակարգային վերլուծության շրջանակներում ցույց է տրվել երկրի արդյունաբերական քաղաքականության և դրա բնույթի կարևորությունը Հայաստանում ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխության հարցում:

**ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ
КАК ФАКТОР ВЫПРАВЛЕНИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ
И ТЕНДЕНЦИЙ ЕЕ РАЗВИТИЯ В АРМЕНИИ**

Самвел Манукян

Резюме

В статье представлена демографическая ситуация в Республике Армения в 2013г. и тенденции ее динамики, на основе которых оценена численность населения РА в 2030г. Оценено влияние удовлетворенности экономическими характеристиками страны (уровень безработицы, заработной платы, финансовое состояние семьи) и ежегодного роста ВВП на баланс миграции и воспроизводство населения. В рамках системного анализа показана важность промышленной политики страны и ее типа для изменения демографической ситуации в Армении.

**INDUSTRIAL DEVELOPMENT AS A FACTOR
FOR IMPROVEMENT OF THE DEMOGRAPHIC SITUATION
AND ITS TRENDS IN ARMENIA**

Samvel Manukyan

Resume

The article presents the demographic situation in Armenia in 2013 and its dynamic trends, based on which an estimate of Armenia's population in 2030 is provided. The impacts of the country's economic parameters, such as unemployment level, wages, satisfaction with family's financial situation and annual GDP growth on the population migration balance and reproductive behavior were assessed. In the framework of a geo-systemic analysis the industrial policy of the country and the importance of its nature for changing the demographic situation in Armenia are demonstrated.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԸ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ

Ավագ Հարությունյան՝

Բանալի բաներ՝ Նոր Նախիջևան, Անդրկովկասյան ֆեդերացիա, Սփյուռք, կոռուպցիա, գաղթական, հայրենադարձություն, գրականություն, արվեստ:

20-րդ դարի ականավոր ռազմական և կուսակցական-պետական գործիչ, հրապարակախոս Ալեքսանդր Ասատուրի (Աստվածատուր-Բոգդան-Ֆեոդոր) Մյասնիկյանը¹ ծնվել է 1886թ. հունվարի 26-ին Նոր Նախիջևանում: 1894-1898թթ. սովորել է ծննդավայրի Սբ Խաչ վանքի ծխական գիշերօթիկ դպրոցում, 1898-1903թթ.՝ Նոր Նախիջևանի հոգևոր թեմական դպրոցում, որն ավարտել է 6-ի փոխարեն 5 տարում, բարձր առաջադիմությամբ: Նրա ուսուցիչներից են եղել Երվանդ Շահազիզը և Գևորգ Չորեքչյանը: Ուսումնառության տարիներին նրա սիրած գրողներն էին Խ.Աբովյանը, Մ.Նալբանդյանը, Րաֆֆին: Ի դեպ, ծնունդով Նոր Նախիջևանից էին Մ.Նալբանդյանը, Ռ.Պատկանյանը, Մ.Սարյանը, Մ.Շահինյանը: Նոր Նախիջևանը հիրավի հայաշունչ քաղաք էր: 1904-1906թթ. Մյասնիկյանը սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որը ողջ Ռուսաստանում հայ մշակույթի կենտրոն էր: Նրա դասընկերներն էին Վահան Տերյանը, Յուլակ Խանգադյանը, Պողոս Մակինցյանը: 1905թ. անդամակցել է Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությանը (սպեցիֆիկներ), 1906թ.՝ ՌՄԴԲԿ-ին: 1906թ. ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի տնտեսագիտական բաժինը, բայց մի քանի ամսից ուստիկանությունը նրան արտաքսել է Մոսկվայից: 1906-1908թթ. գործել է Բաքվում: Իսկ արդեն 1909-1911թթ. սովորել և ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի նշյալ

¹ ՀՀ ՊՆ «Մայր Հայաստան» զինվորական թանգարանի տնօրեն, պ.գ.թ.:

² Ալ. Մյասնիկյանին հիմնավորապես անդրադառնալու և վերաբերվելու-հիշեցնելու լավագույն հնարավորություն ունեցանք 2007թ., երբ մեր խմբագրությամբ անվանի սփյուռքահայ ազգային գործիչ, սիրիահայ համայնավար Վարուժան Մալաթյանի աջակցությամբ տպագրվեց Ալ. Մյասնիկյանի «Երկեր»-ի 5-րդ հատորը: Այն հետխորհրդային շրջանում կոմկուսի հայ գործիչների երկերի առաջին հրատարակությունն էր:

բաժինը 1-ին կարգի դիպլոմով: 1911-1912թթ. գտնվել է զինծառայության մեջ Մոսկվայում (պրապորշչիկի կոչումով): 1912-1914թթ. Մոսկվայում աշխատել է երդվյալ հավատարմատարի օգնական: 1914թ. կրկին անցել է զինծառայության, եղել ուսումնավարժական գնդային դպրոցի պետ, պարգևատրվել է Սբ Ստանիսլավի 3-րդ և 2-րդ, Սբ Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշաններով:

1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո պրապորշչիկի կոչումով եղել է Ռուսաստանի հեղափոխական բանակի առաջին ընտրովի գլխավոր հրամանատարը: 1917թ. նոյեմբերից եղել է Արևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար (1918թ. ապրիլից՝ նաև Հարավարևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար), իսկ 1918թ. հունիսից՝ Արևելյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար սպիտակ չեխերի դեմ: Վերջին պաշտոնից հանվել է Տրոցկու պահանջով, որի հետ հարաբերությունները մինչև վերջ էլ մնացին լարված: 1918թ. հունիսից եղել է Հյուսիսարևմտյան մարզկոմի և մարզգործկոմի նախագահ, 1918թ. հուլիս-1919թ. հունվար ընթացքում՝ ՌԿ(բ)Կ Հյուսիսարևմտյան մարզկոմի նախագահ, ապա մինչև 1919թ. մայիսը՝ Բելոռուսիայի կոմկոուսի կենտրոնական բյուրոյի և կենտգործկոմի նախագահ, 1919թ. մայիս-1920թ. հունվար ընթացքում՝ ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի կոմիտեի ռազմական կազմակերպիչ և պաշտպանության օպերատիվ շտաբի պետ, ապա՝ ՌԿ(բ)Կ Մոսկվայի քաղկոմի և նահանգային կոմիտեների 1-ին քարտուղար: 1921թ. մայիսի 21-ից եղել է ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի (ԺԿԽ) նախագահ և ռազմժողկոմ, 1922թ. փետրվարի 22-ից՝ ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի քարտուղար, 1922թ. մարտի 12-ից՝ Անդրֆեդերացիայի Դաշնակցային խորհրդի նախագահ: Ի.Ստալինի, Գ.Օրջոնիկիձեի, Վ.Սոլոտովի հետ եղել է ԽՍՀՄ ստեղծումը նախապատրաստող հանձնաժողովի անդամ: 1922թ. մոսկովյան վերադասը որոշել էր Մյասնիկյանին ուղարկել Հեռավոր Արևելքի կուսակցական ղեկավար, ինչը չիրականացավ Անդրկովկասի ղեկավարության խնդրանքով: Մյասնիկյանը եղել է ԽՍՀՄ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության և ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդամ: Զոհվել է 1925թ. մարտի 22-ին ավիավթարից:

Ալ. Մյասնիկյանն Անդրկովկասի և ԽՍՀՄ մասշտաբի եզակի հայ բարձրագույն ղեկավար գործիչ էր, որը պաշտոնի բերումով իրավասու էր կարգավորել ողջ տարածաշրջանի կուսակցական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հիմնահարցերը, որից ի վերջո մեծապես կախված էր անդրկովկասյան երկրամասի զարգացման ապագան: Երկրամասային ղեկավար մար-

միներում նրա ելույթները, վճռական խոսքը մեծ մասամբ վրացիներից և ադրբեջանցիներից բաղկացած լսարանը պարտավորված բուռն ծափահարություններով էր ընդունում, քանզի ելույթ ունեցողը Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կուսակցական առաջնորդն էր:

Մյասնիկյանը ժամանակի հեռավորությունից մեզ է ներկայանում որպես Խորհրդային Հայաստանի և նոր ձևավորվող Սփյուռքի ճակատագրով մտահոգ Հայրենասեր, ով մտահոգ էր Հայության ճակատագրով, վայելում էր անհուն ժողովրդականություն: Կիրառելով ավելի փափուկ և կառուցողական քաղաքականություն՝ նա իրեն շրջապատեց գործին նվիրված հայրենասեր գործիչներով, հայ ժողովրդին տվեց շունչ քաշելու և բարգավաճելու իրական հնարավորություն՝ շնորհիվ վայելած անհուն ժողովրդականության: Անշուշտ, պետք է հաշվի առնել նաև, որ նա կոմունիստական-խորհրդային աշխարհայացքի հավատարիմ կրողն է եղել:

1. Հոգևոր Հայաստանի վերածնունդը

Դեռ ուսանողական տարիներից սերտ կապ ունենալով հայ գրականության և արվեստի գործիչների հետ և հանդես գալով մի շարք հրապարակումներով՝ Մյասնիկյանը Խորհրդային Հայաստանի կառուցումը սկսեց հենց կուլտուրլուսավորչական շինարարությամբ [1], ինչի վկայությունը բազմաթիվ դեկրետներն ու որոշումներն են, քանզի, նրա խորին համոզմամբ. «Լուսավորության գործը թողած՝ միմիայն տնտեսական և այլ խնդիրներով զբաղվել չենք կարող: Մեր հաղթությունը կրթությունից, գիտակցությունից և դաստիարակությունից է կախված» [2, էջ 399]:

Առաջին քայլերն ուղղված էին անգրագիտության դեմ պայքարին, դրա իսպառ վերացմանը: 1921թ. սեպտեմբերի 9-ի հատուկ դեկրետով սահմանվում էր, որ «16-50 տարեկան անգրագետները և կիսագրագետները պարտավոր են գրագիտություն սովորել մայրենի լեզվով հատուկ դպրոցներում», իսկ դրան խանգարող պաշտոնյաները ենթակա էին քրեական պատասխանատվության [3; 4]: Դժվարին և հսկայածավալ աշխատանքի արդյունքում զանգվածային անգրագիտությունը հիմնականում վերացվեց՝ նաև գիր-գրականության նկատմամբ հայոց ավանդական սիրո շնորհիվ: Արդեն 1939թ. գրագետ էր ՀԽՍՀ բնակչության 84%-ը (1897թ. մոտ 10% էր):

Դպրոցական շենքերի մասին դեկրետով շենքերն ազատ համարվեցին ամեն տեսակի բռնագրավումներից: Սկիզբ դրվեց դպրոցական ցանցի ստեղծմանը, սկսվեց դրանց նյութական բազայի բարելավումը: Այս համապատկերում կարևորվեցին ուսուցչական կադրերի պատրաստումը, նրանց նյութական վիճակի բարելավումը: Մյասնիկյանը հրահանգեց գավգործկոմներին ուսուցիչներին պահել իրենց միջոցներով, պետական մատակարարման պլանով: Այս առումով դիպուկ է նրա բնորոշումը. «Առանց ուսուցիչների ապահովության մենք չենք ունենա ոչ դպրոց, ոչ ուսում, ոչ էլ դասատուների կազմ ու պատրաստ բանակ» [5, էջ 14]:

Անգրագիտության դեմ համատարած պայքարին զուգահեռ՝ սկսվեց մշակութային տարատեսակ հաստատությունների ցանցի ստեղծումը. հիմնվեցին թատրոններ, թանգարաններ, գրադարաններ, կինոստուդիա (ապագա «Հայֆիլմ»-ը¹), կոնսերվատորիա, ինչպես Մյասնիկյանն էր համեստորեն նշում. «Հայաստանի քաղաքացիներն ունեն իրենց մի շարք կուլտուրական գործոնները՝ լրագրեր, գիրք, թատրոն, թանգարան, գրադարան, կոնսերվատորիա, համալսարան և այլն, և այլն: Ոչ մի ժամանակ հայն այդպիսի պատկեր չի տեսել: Առանց տատանվելու պետք է ասած, որ Հայաստանը կուլտուրական նոր դարաշրջան է ապրում» [5, էջ 25]:

Մյասնիկյանն առանձնակի ուշադրությամբ էր շրջապատել գրականության և արվեստի գործիչներին: Թե՛ Երևանում և թե՛ Թիֆլիսում եղած ժամանակ նա սերտ կապերի մեջ էր գրողների և արվեստագետների հետ: Հատկանշական է, որ նրանցից ստացած նամակների մեծ մասում օգնություն էր խնդրվում կամ շնորհակալություն հայտնվում:

Մյասնիկյանն առանձնակի ջերմ հարաբերությունների մեջ էր Եղիշե Չարենցի հետ, որի գրական կայացմանն աջակցում էր մշտապես և հովանավորում: Հենց նրա շնորհիվ Չարենցը գնաց արտասահմանյան ուղևորության: Մյասնիկյանի հիշատակին է նվիրված չարենցյան «Կոմունարների պատը Փարիզում» պոեմը: Սերտ էին կապերը Ռոմանոս Մելիքյանի և Մարտիրոս Սարյանի² հետ: Մյասնիկյանի առաջարկով և հովանավորությամբ վերջինիս պատրաստած Անդրֆեդերացիայի գերբի և դրոշի նախագիծն արժանացավ 1-ին մրցանակի:

¹ «Հայֆիլմ» կինոստուդիան 1976թ. թողարկեց իր հիմնադիր Մյասնիկյանի կերպարին նվիրված՝ ռեժիսոր Ֆ. Դովլաթյանի «Երկունք» գեղարվեստական ֆիլմը, որը համաժողովրդական սիրո արժանացավ:

² 1921թ. ընտանիքով Երևան վերադարձած Սարյանին Մյասնիկյանը նշանակեց նոր կազմակերպվող պետական թանգարանի վարիչ, Հայաստանի հնությունների ու գեղարվեստի պահպանման կոմիտեի նախագահ: Նա Իրանից վերադարձած Հակոբ Կոչոյանի հետ հեղինակեց ՀԽՍՀ գերբը:

Իսկ Վահան Տերյանը շեշտում էր, որ իր երկերի առաջին ընթերցողն ու գրաքննադատը եղել է Սյասնիկյանը: Տերյանի մահախոսականով Սյասնիկյանը հանդես եկավ մոսկովյան «Իզվեստիա» թերթում [6, հ. 5, էջ 339-340; 7], կարևորեց նրա հասարակական գործունեությունը՝ շեշտելով. «Ընկեր Տերյանը մեծ արժեք էր ներկայացնում հայ իրականության մեջ, որտեղ նրա անունը մեծ հեղինակություն է վայելում: Նա փայլուն և խոշոր հայ բանաստեղծ է՝ խիստ ընդգծված մոդեռնիստական գունավորմամբ»: Հիշատակենք, որ հենց Սյասնիկյանի ջանքերի շնորհիվ Տերյանի արխիվը մահից անմիջապես հետո անմիջապես Մոսկվայից տեղափոխվեց Երևան: Վերջին պարագան վերաբերում է նաև Էջմիածնի ձեռագրերի վերադարձին (Մոսկվա էր տեղափոխվել պատերազմի պատճառով):

1921թ. սեպտեմբերի 27-ի ՀԽՍՀ ԺԿԽ որոշմամբ մշտական թոշակներ և պարեն հատկացվեցին Հովհ. Թումանյանին, Հովհ. Հովհաննիսյանին, Դ.Դեմիրճյանին, Հ.Հակոբյանին, Լեոյին, Նար-Դոսին, Շ.Կուրդիկյանին, դերասաններ Հ.Աբելյանին, Սիրանուշին, Ջարիֆյանին, Իս. Ալիխանյանին, Օ.Մայսուրյանին, Մ.Մանվելյանին, նկարիչներ Գ.Բաշինջադյանին, Ե.Թադևոսյանին, Մ.Սարյանին [8, ֆ. 113, ց. 5, գ. 2, թ. 6], որը բխում էր մինչ այդ ընդունած դեկրետից [4, 1974, թ. 2, էջ 196-197]: Այս նպատակով լուսավորության ժողկոմատին կից ստեղծվեց գրական-գեղարվեստական ֆոնդ՝ մշակույթի գործիչների նյութական, կեցության, հանգստի հարցերը լուծելու համար: 1922թ. նոյեմբերից հրատարակվեց «Նորք» գրական հասարակական հանդեսը, 1922թ. դեկտեմբերին հիմնվեց պրոլետգրողների միությունը:

Սյասնիկյանը բազմաթիվ գրականագիտական հոդվածների հեղինակ է: Գրականությունը և արվեստը դիտարկելով գաղափարական դիրքերից՝ նա ընդգծում էր մշակույթի հասարակական-քաղաքական կարևոր նշանակությունը, մանավանդ նոր հասարակարգի ձևավորման և ամրապնդման գործում: Նրան կարելի է համարել հայ գրականագիտության մեջ սոցիոլոգիական ուղղության հիմնադիրը: Ինչ խոսք, այս ամենի ընկալման և մանավանդ գնահատման ուղենիշ նա համարում էր մարքսիզմ-լենինիզմի մեթոդաբանությունը: Միաժամանակ, մեծ նշանակություն էր տալիս անցյալի մշակութային արժեքներին, կարևորում դրանց պահպանումը, դրանցով սերունդների դաստիարակումը: Նա խստորեն քննադատում էր հայ գրականության և արվեստի ոլորտում պրոլետկուլտական դրսևորումները, մասնավորապես՝ Հովհ. Թումանյանին պաշտպանում նրանց անհիմն հարձակումներից [9]:

ՀԽՍՀ ԺԿԽ թոշակներով արտերկիր սովորելու էին ուղարկվում շնորհալի կադրերը, բայց անպայման հետ վերադառնալու պայմանով: Մյասնիկյանի ջանքերով ԺԿԽ-ն որոշեց երիտասարդ Վիկտոր Համբարձումյանին գումար հատկացնել Լենինգրադում սովորելու համար:

Նա կարևորում էր Երևանի պետական համալսարանի զարգացումը: Հետագայում, հենց ԵՊՀ համապատասխան ֆակուլտետների հիման վրա ստեղծվեց բուհական համակարգը՝ Պոլիտեխնիկական, Մանկավարժական, Բժշկական, Գյուղատնտեսական ինստիտուտները [10]: Արդյունքում՝ ՀԽՍՀ-ն բարձրագույն կրթությամբ անձանց թվաքանակով ԽՍՀՄ-ում միշտ առաջատար տեղ էր զբաղեցնում: ԵՊՀ-ն նաև գիտության զարգացման հիմք հանդիսացավ: 1921թ. էջմիածնում հիմնվեց Պատմամշակութային ինստիտուտ, որը 1925թ. վերափոխվեց Գիտության և արվեստի ինստիտուտի (հետագայում՝ ԱրմՖանի): Այս հաստատության միջուկը հենց Մյասնիկյանի ջանքերով հայրենադարձված այնպիսի անվանի գիտնականներն էին, ինչպես՝ Հ. Մանանդյանը, Լեոն, Հր. Աճառյանը, Գր. Ղափանցյանը, Մ. Աբեղյանը, Ալ. Թամանյանը¹, Թ. Թորոմանյանը:

Մյասնիկյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հայերենի՝ որպես պետական լեզվի, համընդհանուր գործառնությանը: Օրինաչափ է, որ ԺԿԽ քննարկման և որոշումների ընդունման լեզուն հայերենն էր: Նա փաստում էր. «Հայ լեզուն այսօր մեծ հարգ ունի: Նա լսվում և գործածվում է ինչպես կուլտուրական հիմնարկներում, պետական օրգաններում, նույնպես և տանը, փողոցում... այժմ այդ լեզուն հարմարվում է գործնականին և տեխնիկային և գիտությանը: Նորագույն, գիտական և բժշկական հայ բառարաններ են տպագրվում: Առաջները եղել են մի թե քիմիայի, մարդակազմության, պաթոլոգիայի, հանքաբանության և այլն հայերեն դասագրքեր ու համալսարանական դասընթացներ: Այսօր դա իրականություն է» [5, էջ 25]:

2. Տնտեսական հզորացման հիմնադիրը

Առաջին աշխարհամարտի, թուրքական արշավանքների և հեղկոմի վարած ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության արդյունքում լրիվ քայքայված, փաստացի գոյություն չունեցող տնտեսություն էր մնացել: Մյասնիկյանն իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց տնտեսական կյանքի աշխուժացումը, ենթա-

¹ Իրանից վերադարձած անվանի ճարտարապետ Ալ. Թամանյանը նշանակվեց Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի նախագահ: Հեղինակն է 1924թ. հաստատված Երևանի գլխավոր հատակագծի:

կառուցվածքների վերականգնումը և նորերի ստեղծումը, ինչի շնորհիվ կարողացավ ապահովել նոր իշխանությունների նկատմամբ բնակչության վստահությունը և հավատը: Այդ ամենի համար նա առաջադրեց և կիրառեց նոր տնտեսական քաղաքականության դրույթները՝ կիրառելով Վ.Լենինի ցուցումը. «Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ, ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի: Ահա թե ինչն է հարկավոր հասկանալ ու կարողանալ իրականացնել, ի տարբերություն մեր տակտիկայի» [11]:

Ժամանակի հեռավորությունից որքան էլ տարօրինակ հնչի, սակայն Մյասնիկյանը տնտեսական կյանքի աշխուժացումը ստիպված էր սկսել Երևանում անհաջողակ գործիչների դիմադրության հաղթահարումից (կարճ ժամանակամիջոցում հարթեց առկա տարաձայնությունները), գրեթե համատարած սովի և համաճարակի վերացումից (Երևան գալով՝ հետը 20 վագոն հացահատիկ բերեց):

Նա քննադատելով ձախ կոմունիզմը տնտեսական շինարարության մեջ՝ նաև դեմ էր պարտադիր բռնի համատարած պետականացմանը: Գործնական հաջողությունների հասնելու համար սկսեց իրավական դաշտի ձևավորումը: Օրինակ՝ պարենհարկի մասին դեկրետով աղքատ տնտեսություններն ազատեց հարկից, իսկ մյուսների համար սահմանեց պրոգրեսիվ հարկ: Այլ ակտերով կարգավորեց հողաբաշխման և հողաշինարարության կարևորագույն հարցերը: Դեկրետով վերացրեց բամբակի պետական մենաշնորհը, բամբակագործներին 2 տարով ազատեց պարենհարկից, սովեց հատուկ վարկեր, հիմնեց բամբակագործության գլխավոր վարչություն: ՀԽՍՀ-ի նման մանրգյուղացիական երկրում Մյասնիկյանը հատուկ նշանակություն տվեց կոոպերացիայի զարգացմանն այն դեպքում, երբ այն դեռևս համամիութենական մասշտաբով բարձրացված չէր՝ փաստորեն պետական հովանու ներքո վերցնելով կոոպերացիան. «Պետք է սովորել վաճառել ու գնել: Հայկոոպը և պետությունը չարհիությունից և նախկին վաճառականությունից պետք է վերցնեն նրանց լավը. ձեռներեցությունը, խնայողությունը, ժիրությունը, աշխատասիրությունը, այս ամենը պետք է համեմել կոոպերատիվ սկզբունքներով, խորհրդային սովորություններով, այդ ամենը պետք է ազնվացնել, ընտիր դարձնել, և այն ժամանակ թերևս մեր վաճառականությունը լավ հիմքերի վրա կդրվի» [3, 13.04.1922]:

Մյասնիկյանը սկսեց ՀԽՍՀ տնտեսության արմատական վերակառուցման գործընթացը՝ այն դարձնելով ագրարային-ինդուստրիալ երկիր [12; 13]: Նրա մահից ընդամենը 3 տարի հետո՝ 1928թ., ՀԽՍՀ արդյունաբերական արտադրանքը հասավ մինչպատերազմյան մակարդակին, իսկ գյուղատնտեսության ծավալը գերազանցեց այն, դրվեցին քիմիական, մետալուրգիական արդյունաբերության և էլեկտրաէներգիայի արտադրության զարգացման հիմքերը:

3. Ազգային կադրային բանկի ստեղծողն ու պետական մարդը

Դեռևս Ռուսական կայսրության տիրապետության շրջանից Հայաստանում մասնագետ կադրերի խիստ պակաս է եղել, ինչն առավել սրվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո առկա կադրերի Իրան հեռանալով: Մինչդեռ, նորաստեղծ երկրի վերաշինությունն առանց մասնագետ կադրերի հնարավոր չէր: Նոր խորհրդային իշխանությունը սեփական կադրեր չունեի, հրատապ անհրաժեշտություն էր հին մասնագետների, մտավորականների օգտագործումը, սակայն նրանց նկատմամբ էլ հեղկոմի կողմից բռնություններ և սխալ քաղաքականություն էր վարվել: Դժվարությունները բազմաբնույթ էին, երբեմն՝ գրեթե անհաղթահարելի: Անգամ Թիֆլիսում ապրող հայ կոմունիստ գործիչները չէին ուզում Երևան տեղափոխվել: Հարկավոր էր բոլորին համոզել, հատկապես արտասահման անցածներին, վստահեցնել, հույս ներշնչել, բառի բուն իմաստով՝ տեր կանգնել: Ի պատիվ Մյասնիկյանի պետք է փաստել, որ նա շրջահայացորեն և հայրենասիրաբար մոտեցավ հարցին՝ երբեմն նույնիսկ խոհեմաբար շրջանցելով կոմկուսի դոգմատիկ հրահանգները. «Մենք պիտի աշխատենք ավելի մեղմ միջոցներով: Մեր քաղաքականությունը պետք է լինի զգույշ, մեղմ: Պետք է օգտագործենք մասնագետներին, ինտելիգենցիային, որովհետև մեր սեփական կարմիր մասնագետներ, սպեցներ մենք չունենք: Նրանց հանդես գալը տարիների գործ է: Իսկ մենք չենք կարող տարիներ սոված մնալ: Վախենալ պետք չէ սպեցներից: Մենք եկել ենք այստեղ ոչ թե քաղաքացիական կռիվ անելու, չարչարելու, այլ աշխատավորությանը տանելու դեպի խաղաղ, հանգիստ աշխատանքի» [2, էջ 335-336]:

Նա կադրերի հարցը և այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները դիտարկում էր հետևյալ կերպ. 1. տեղի կադրերի անմիջական հաշվառում և գործադրում, նրանց աշխատանքի և կյանքի պայմանների ապահովում, 2. մյուս խորհրդային հանրապետություններից և արտասահմանից կադրերի հրավի-

րում: Համապատասխան դեկրետներով կատարվեց բոլոր մասնագետների (1-ին հերթին՝ տեխնիկական-տնտեսական) հաշվառում: Այս մտտեցման շնորհիվ, անսալով նրա պաշտոնական կոչին և հավաստիացումներին, մասնավորապես Իրանից, Ալ. Թամանյանի գլխավորությամբ վերադարձան մշակույթի, գիտության, տնտեսության ոլորտների բազմաթիվ մասնագետներ, անվանի գործիչներ. «Մենք մեր վերաբերմունքը ցույց տվեցինք նույնպես ինտելիգենցիայի հանդեպ: Մենք հրավիրեցինք նրանց գործի: Նրանց լավագույն մասը եկավ, անկախ իր դավանանքից: Եթե նա հանուն աշխատավորության կաշխատի, թող աշխատի: Արտասահմանյան ինտելիգենցիան ևս ազատ կարող է գալ» [2, էջ 395]:

Մյասնիկյանի գլխավոր խնդիրներից մեկը խորհրդային պետականության ստեղծում-ամրապնդումն էր [14]: Թեպետ պետականաշինության ոլորտում նա անհամեմատ ավելի մեծ, պատասխանատու, ղեկավար աշխատանքի հարուստ փորձ ուներ (Ռուսաստանում և Բելոռուսիայում), սակայն ՀԽՍՀ-ում էլ դժվարությունները քիչ չէին, եթե նկատի ունենանք գերազանցապես գյուղացիական երկիր լինելու պարագան: Նա ՀԽՍՀ-ն բաժանեց վարչական 33 գավառամասերի [3, 31.07.1921], ստեղծեց բանակ (նրա հրավերով ՀԽՍՀ բանակաշինության գործը ստանձնեց անվանի ռազմական գործիչ Գայր՝ Հայկ Բժշկյանցը), իրավապահայան (միլիցիա) և արդարադատության մարմիններ, սկզբնավորեց կառավարման նոր մարմիններ՝ խորհուրդներ, նրա ղեկավարությամբ մշակվեց ՀԽՍՀ առաջին սահմանադրությունը: Մյասնիկյանի ջանքերի շնորհիվ ազատվեցին 1920թ. աշնանից թուրքական գերության մեջ գտնվող հայ զինձառայողները:

Նրան որպես պետական գործիչ դիպուկ է գնահատել ՀԽՍՀ Չեկայի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանը. «Նա ուներ հատկապես պետական խելք: Նա մտածում էր ու գործում էր պետականորեն և լավ էր ըմբռնել պետական ապարատի կազմակերպման ու աշխատանքի սկզբունքները» [8, ֆ. 1435, ց. 1, գ. 114, թ. 22]:

Որպես Անդրֆեդերացիայի հիմնադիրներից և գլխավոր քաղաքական դերակատարներից մեկը (Գ.Օրջոնիկիձեի բնորոշմամբ. «Անդրֆեդերացիայի դրոշակակիրը, սիրտը, Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպության հոգին, ազգային հաշտության ջահակիրը» [15, 25.03.1925])՝ Մյասնիկյանը հիմնավորել և քարոզել է միավորման պատմական անհրաժեշտությունը, դեկրետներով ղեկավարել գործնական կազմակերպչական աշխատանքները [6, հ. 5, էջ 327-336;

4, 1972, թ. 1, էջ 113-132], կուսակցական-պետական երկրամասային ժողով-համագումարներում պաշտոնական զեկուցումներով հանդես եկել, լուծել է ամենատարբեր բնույթի խնդիրներ, հիմնավորապես, համոզիչ փաստերով և օրինակներով քննադատել նացիոնալ-ուկրնիստներին և Բ.Մդիվանուն, հաղթահարել և հարթեցրել միջանձնային և միջհանրապետական տարաձայնությունները, ամբիջիաները, ապացուցել Խորհրդային Հայաստանի՝ Անդրֆեդերացիայի մեջ մտնելու տնտեսական օգտակարությունը: Նրա հետևողականության շնորհիվ Անդրկովկասում հաստատվեց միջհանրապետական, ազգամիջյան կայունություն, խաղաղ համագոյակցություն [16]: Հիմնել և խմբագրել է «Զարյա Վոստոկա» և «Մարտակոչ» պաշտոնաթերթերը¹ (Օրջոնիկիձեն նրան անվանում էր «մեր մամուլի ղեկավարը»):

Լինելով սկզբունքային, անաչառ, ծանոթություն և անձնական կապեր հաշվի չառնող գործիչ՝ Մյասնիկյանն անձնական օրինակով հետևողականորեն հաստատեց աշխատանքային կարգապահություն պետական և հասարակական սեկտորում՝ ըստ էության հանդիսանալով Խորհրդային Հայաստանի պետականության հիմնադիրը:

4. Հանուն հայրենադարձության

Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը, Հայկական հարցի լուծման գործընթացը միշտ էլ գտնվել են Մյասնիկյանի ուշադրության կենտրոնում: Այդ մասին են վկայում նրա բազմաթիվ հոդվածները. «Ռուս լիբերալը հայկական հարցի մասին», «Դասախոսություն հայկական հարցի մասին», «Ազգային հարցի առթիվ», «Հայկական հարցի գործնականը», «Հայկական ռեֆորմների նախագիծը», «Ազգային հարցի մոտիկ անցյալից Ռուսաստանում» [17, 20-25.12.1913, 5.01., 7.02.1914; 6, հ. 1, էջեր 199-225, 234-247, 276-284, 394], այդ ամենի ընդհանրացումն արտացոլող գրքույկ հրատարակել [18]: Իսկ արդեն խորհրդային տարիներին ունեցած բազմաթիվ ելույթներից հիշատակենք «Կոմունիստական կուսակցությունը և ազգային հարցը Անդրկովկասում» զեկուցումը [15; 6, հ. 5, էջ 419-442]:

Անդրադառնանք նաև Հայկական հարցի լուծմանը նվիրված հայեցակարգային նշանակություն ունեցող, 13 կետից բաղկացած նրա «Թեզեր տաճկահայ խնդրի մասին» հրահանգին՝ գրված 1923թ., որը նա կազմել էր Հայկոմկուսի կենտկոմի համար, սակայն վերջինս չէր քննարկել և հաստատել այն [8, ֆ. 1435,

¹ Ալ. Մյասնիկյանն ընդհանուր առմամբ խմբագրել է 10-ից ավելի թերթ:

ց. 1, գ. 104; 6, հ. 5, էջ 451-454]: Մյասնիկյանը մասնավորապես նշում էր. «Խորհրդային կարգերն են, որ և միմիայն կկարողանան լուծել հայկական խնդիրը, որովհետև այդ լուծումը հետևեցնում է պրոլետարական վարպետության և քաղաքականության գործադրությունից, որ ելնելով միջազգային բանվորական շարժման ու հեղափոխության տեսակետից՝ բոլորովին այլ հայտարարություններ է անում արևելյան ժողովուրդներին»: Մյուս կողմից՝ խորհրդային արևելյան քաղաքականության համատեքստում քեմալականներին համարելով Անտանտի դեմ պայքարող գործոն՝ նա գտնում էր, որ. «Ներկայումս ով հակառակ է և մարտնչում է Անտանտայի դեմ, նա առարկայորեն օգնում է մեզ, մենք նրան, սա ռեալ քաղաքականություն է»:

«Հայաստանի միջազգային քաղաքականությունը» հոդվածում նա ավելի է հստակեցնում դիրքորոշումը. «Հեղափոխական Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը մեկնում է հետևյալ նշանաբանից. պրոլետարական օրիենտացիա ընդդեմ Անտանտական կամ բուրժուական օրիենտացիայի» [8, ֆ. 1435, ց. 1, գ. 67; 6, հ. 5, էջ 407-415]: Հավատարմորեն հետևելով ԽՍՀՄ ընդհանուր արտաքին քաղաքական գծին՝ նա, այնուամենայնիվ, այդ ամենը դիտարկում և կարևորում էր ՀԽՍՀ զարգացման համար խաղաղության հրատապ անհրաժեշտությամբ. «Խորհրդային իշխանության գլխավորագույն պատգամներից մեկը Հայաստանում՝ պահպանել այսօր Հայաստանի սահմաններում ապրող հայ աշխատավորության մեծագույն զանգվածի գույքը, զարգացնել այդ զանգվածի ունակությունները, հասցնել նրան բարեկեցիկ դրության: Այդ հնարավոր է անել խաղաղության քաղաքականությունը անկեղծորեն առաջ տանելով միայն» [6, հ. 5, էջ 341-342]:

Մյասնիկյանի ուշադրության կենտրոնում էին ՀԽՍՀ-ում պատասպարված ավելի քան 200 հազար գաղթականությունը և 50 հազար որբերը, որոնց վիճակի բարելավման և առկա դժվարությունների հաղթահարման համար գերմարդկային ճիգեր և անդուլ կազմակերպչական աշխատանք էր պահանջվում: Մյասնիկյանն այդ ամենը քաջ գիտակցում էր. «Սովետական Հայաստանը ստացավ գաղթականներից ու թշվառներից բաղկացած մի այլասերվող ու ապամարդկայնացած ժողովուրդ: Սա չափազանցություն չէ, այլ փաստ: Նա ստացավ *որբերի* ու կմախքացած *երեխաների* հարյուր-հազարավոր մի բանակ: Մեր երկիրը որբերի ու գաղթականների մի վայր է. սա վշտի, հեծեծանքների, սուգի ու տառապանքների մի դժոխք է: Եվ աշխատավորական Հայաստանը, ինչ էլ որ լինի, այդ դժոխքը կվերածի մարդկային կացության» [2, էջ 378]:

1921թ. հուլիսի 13-ին նա հիմնեց գաղթականական գործերի գլխավոր վարչություն՝ կոմիսարիատի իրավունքներով: 1922թ. ապրիլին հրավիրվեց արևմտահայերի 1-ին համագումարը, որին մասնակցեցին նաև Անդրկովկասի այլ հանրապետություններում ապաստանած հայ գաղթականները: Մյասնիկյանն իր ճառը սկսեց «Տաճկահայ եղբայրներ» բառերով, որն առաջ բերեց խանդավառ ծափեր և բուռն ոգևորություն: Նա, միաժամանակ, ոգևորեց և հուսադրեց գաղթականներին. «Մեր երկրի ներսում մենք պետք է կարգավորենք մեր գործերը, իսկ օտարի վրա հույս դնելը բացարձակապես հիմարություն է: Փոքր ազգերը պետք է իրենց երկրի ներսում կարգավորեն իրենց դրությունը՝ կամաց-կամաց ոտքի կանգնելու համար: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը այդ խնդրով զբաղվում է, որովհետև կես միլիոնից ավելի գաղթականներ դեգերում են երկրագնդի չորս կողմում, որոնք կուզենան հող ունենալ, կրկին վառել իրենց մարած օջախը» [3, 11.04.1922]:

Մյասնիկյանին իրավամբ պետք է համարել Հայրենիք-Սփյուռք կապերի և սերտ համագործակցության սկզբնավորող: «Խորհրդային Հայաստանը երբեք էլ աչքաթող չի արել գաղութահայությանը: Մեր երկրի սահմաններից դուրս ապրում է ավելի հայություն, քան ներսում», - ասում էր նա [6, հ. 5, էջ 209]: Այս ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ 1921թ. սեպտեմբերին նրա որոշմամբ Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) ստեղծումը, որի առաջին նախագահ նշանակեց Հովհ. Թումանյանին: ՀՕԿ հիմնադիր անդամներ դարձան Մյասնիկյանի ջանքերով Երևան տեղափոխված մշակութային անվանի գործիչներ՝ Նար-Դոսը, Դ.Դեմիրճյանը, Մ.Սարյանը, Ե.Թադևոսյանը, Ռ.Մելիքյանը, Մ.Աբեղյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը: ՀՕԿ-ը հետապնդում էր երկու գերակա ուղղություն. ՀԽՍՀ զարգացմանը ներգրավել արտերկրի կարող ուժերին և ՀԽՍՀ-ի շուրջ արտասահմանում առկա անվստահության մթնոլորտի տեղեկատվական չեզոքացում: Սփյուռքահայության՝ ՀԽՍՀ-ի շուրջ համախմբմանն ուղղված ՀՕԿ գործունեությանը խորհրդային իշխանությունների և հատկապես Մյասնիկյանի կողմից կարևոր ազգային-քաղաքական դերակատարություն էր վերապահվում: Այս տեսանկյունից պատահական չպետք է համարել նաև Նյու Յորքում Մյասնիկյանի երկու՝ «Գաղութահայ աշխատավորության» և «Սոցիալիստական Հայաստանի առօրյա խնդիրները» գրքույկների տպագրումը:

Ինչ վերաբերում է ներգաղթի-հայրենադարձության հարցին, ապա այն Մյասնիկյանի համար ռազմավարական նշանակություն ուներ [19]: Մասնավոր-

րապես, Միջագետքից, Իրանից, Կ.Պոլսից, Հունաստանից և Սիրիայից 1921-1925թթ. ներգաղթեցին ընդհանուր առմամբ 19.688 հոգի (1921-ին՝ 3.000, 1922-ին՝ 6.552, 1923-ին՝ 4.167, 1925-ին՝ 5.016): Շեշտենք, որ սրանք մոտավոր թվեր են, որովհետև չեն հաշվառված անհատական, առանձին ընտանիքներով և փոքր խմբերով հայրենադարձվածները: Այսպիսով, Մյասնիկյանի սկսած հայրենադարձության հայրենանվեր ծրագիրը կանոնավոր կերպով շարունակվեց. 1921-1936թթ. հայրենադարձվել է 42.286, 1946-1949թթ.՝ 89.750, 1950-ականներին՝ 4.000, 1962-1982թթ.՝ 31.920 հոգի [20]:

Որպես նորաստեղծ ՀԽՍՀ առաջնորդ՝ Մյասնիկյանը նաև տեսականորեն փորձեց հիմնավորել ինչպես նոր իշխանությունների, այնպես էլ Հայկոմկուսի առավելությունը նախորդ իշխանական ՀՅԴ-ի նկատմամբ: Նա հատկապես կարևորում էր ՀԽՍՀ անկախ չլինելու «մեղադրանքների» քննադատությունը. «Արտասահմանում թաքնված խորհրդային իշխանության հակառակորդների այն դիտողությունը, որ չի կարելի խոսել Հայաստանի անկախության մասին, երբ այնտեղ են գտնվում ռուսական զորքերը, քննադատության չի դիմանում: Ռուսական զորքերը Հայաստանում մնում են ոչ թե ինչ-որ շահախնդիր նպատակների համար, այլ այն պատճառով, որ նրանց կարիքն է զգուս Հայաստանը, որպեսզի հնարավորություն ունենա հանգիստ ու խաղաղ կառուցելու իր կյանքը: Եվ այդ փաստն ամենևին չի հերքում այն, որ Հայաստանն անկախ է: Նա անկախ է այն պատճառով, որ իր կուլտուրան իրականացնում է իր սեփական ուժերով» [21; 6, հ. 5, էջ 105]:

Սփյուռքի նկատմամբ որդեգրած քաղաքական դիրքորոշման համապատկերում պետք է դիտարկել նաև ոչ կոմունիստական կուսակցությունների հանդեպ Մյասնիկյանի կեցվածքը: Այս հարցում ընդհանուր առմամբ հավասարակշռված քաղաքական գիծ ընդունելով՝ նա ՀԽՍՀ-ում նաև սփյուռքահայ քաղաքական կուսակցությունների տեսաքաղաքական գործունեության ուսումնասիրության հիմքերը դրեց հանրահայտ «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ» աշխատությունով [22; 6, հ. 5, էջ 209-295]: Այսօր էլ արդիական են հնչում մասնավորապես ՀՅԴ-ի վերաբերյալ նրա մեթոդական հարցադրումները. «Առհասարակ պետք է, որ մենք լրջորեն և հանգամանորեն կանգ առնենք դաշնակցության վրա, նրա ծագման, զարգացման էպոխաների վրա. չէ՞ որ դաշնակցությունը մի ամբողջ պատմություն է, շրջան է և նույնիսկ վերապրում է հայ կյանքում: Եվ այսօրվա հայերի մոտ այդ վերապրումը ստեղծել է ողջ հոգեբանու-

թյուն: Մի այլ տեղում մենք արդեն ասել ենք, որ դաշնակցությունը հոգեբանություն է դառել հայ մասնավոր սեփականատիրոջ, հայ խանութպանի, հայ ինտելիգենտի համար: Այդ հոգեբանության կողքից անցնել մենք չենք կարող: Պետք է, կրկնում ենք, լուրջ ուսումնասիրություն» [6, հ. 5, էջ 211]:

Ավարտելով քաղաքական-կազմակերպչական նպատակաւացությամբ օրինակելի և Հայաստանի ապագայի նկատմամբ անսահման հավատ ունեցող ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի կերպարի, գործունեության քաղաքագիտական վերլուծությունը՝ տեղին ենք համարում մեջբերել նրա մահվան առթիվ Մ.Սարյանին Ավ. Իսահակյանի 1925թ. ապրիլի 22-ին գրած նամակը. «Երևանը ծաղկել է հիմա, գուցե կեռասը հասել է, Արարատյան դաշտը կանաչին է տալիս, լեռներից իջնում են զարնան հորդ ջրերը, և Ալեքսանդր Մյասնիկյանը չկա: Նա չկա այլևս, ամենալավ հայերից մեկը, ամենախելացի ու ամենաբարի բուշուհիկը:

Ամենաանկեղծ զգացումով ցավում եմ նրա կորուստը. նա ամեն հայի սրտի մեջ էր ապրում, և ամենքը ողբում են նրան:

Հայության պաշտպանն էր նա ներկա դառն ժամանակներում... ո՞վ պիտի փոխարինի նրան. դա է նույնպես մտածել տալիս ինձ...

Ափսո՛ւ, անհուն ափսո՛ւ. ի՞նչ կարճ կյանք ունեցավ և ինչ մեծ գործ կատարեց» [23, էջ 206]:

Մեպտեմբեր, 2014թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *Худавердян К.С.*, Культурная революция в Советской Армении (1920-1940), Е., 1966.
2. *Մյասնիկյան Ալ.*, Ընտիր երկեր, Երևան, 1957:
3. «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, 27.09.1921:
4. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1974, թ. 2, էջ 108-109:
5. *Մարտունի Ալ.*, Սոցիալիստական Հայաստանի առօրյա խնդիրները, Նյու Յորք, 1924:
6. *Մյասնիկյան Ալ.*, Երկեր, հատորներ 1, 4, 5, Երևան, 1984, 1986, 2007:
7. «Գրական թերթ», 17.03.1989:
8. Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթեր:
9. *Մարտունի Ալ.*, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության սոցիալական արժեքը, Թիֆլիս, 1923:
10. *Ղարիբջանյան Լ. Պ.*, Երևանի պետական համալսարանը (1919-1930), Ե., 1994:
11. Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 43, էջ 239:

12. *Գեղամյան Գ.Մ.*, Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ՆԷՊ-ի տարիներին (1921-1936), Ե., 1978:
13. Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921-1928), Е., 1958.
14. *Պետրոսյան Շ.*, Սովետական պետականության հաստատումը և ամրապնդումը Հայաստանում 1920թ. նոյեմբեր-1922թ. փետրվար, Ե., 1958:
15. «Մարտակոչ» օրաթերթ, 6-7.04.1923, Թիֆլիս:
16. *Хармандарян С.В.*, Ленин и становление Закавказской Федерации, Е., 1969.
17. «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս:
18. *Մյասնիկյան Ալ.*, Ազգային հարցի առթիվ, Մոսկվա, 1919:
19. Փաստաթղթեր 1921-1926թթ. հայրենադարձության վերաբերյալ, ԲՀԱ, 1966, թ. 3, էջ 37-56:
20. *Մելիքսեթյան Հ.*, Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունները (1920-1980), Ե., 1985:
21. Заря Востока, газета, 1.12.1923, Тифлис.
22. *Մյասնիկյան Ալ.*, Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924:
23. *Իսահակյան Ավ.*, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1979:

**ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԸ ԵՎ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ**

Ավագ Հարությունյան

Ամփոփագիր

Խորհրդային Հայաստանի և նոր ձևավորվող Սփյուռքի ճակատագրով մտահոգ Ալ. Մյասնիկյանն Անդրկովկասի և ԽՍՀՄ մասշտաբի եզակի հայ բարձրագույն ղեկավար այն գործիչն էր, ով պաշտոնի բերումով իրավասու էր կարգավորել տարածաշրջանի հիմնահարցերը: Նա առանձնակի ուշադրությամբ-հոգատարությամբ էր շրջապատել գրականության և արվեստի գործիչներին, կարևորում էր կրթական համակարգի զարգացումը, մեծ ուշադրություն էր դարձնում հայերենի՝ որպես պետական լեզվի, համընդհանուր գործառնությանը: Լինելով խորհրդահայ պետականության հիմնադիրը՝ նա ուշադրության կենտրոնում էր պահում Հայության քաղաքական ճակատագիրը, Հայկական հարցի լուծման բազմաչարչար գործընթացը, գաղթականության վիճակի բարելավումը և ներգաղթի իրականացումը: Նա նաև ՀԽՍՀ-ում Սփյուռքի ուսումնասիրման սկզբնավորողն է:

АЛЕКСАНДР МЯСНИКЯН И СТАНОВЛЕНИЕ ВТОРОЙ РЕСПУБЛИКИ

ԱՎԱԳ ԱՐՄԱՅՈՒՆՅԱՆ

Резюме

Озабоченный судьбой Советской Армении и новообразованной Диаспоры, Ал. Мясникян был тем исключительным руководящим деятелем в масштабе Закавказья и СССР, который благодаря своей должности имел право регулировать проблемы региона. Он окружил деятелей литературы и искусства особым вниманием и заботой, придавал важное значение развитию образования. Будучи основателем советской армянской государственности, он сфокусировал свое внимание на политической судьбе Армянства, обустройстве беженцев и организации репатриации. Он основоположник изучения Диаспоры в Армянской ССР.

ALEXANDER MYASNIKYAN AND THE ESTABLISHMENT OF THE SECOND REPUBLIC

Avag Harutyunyan

Resume

Alexander Myasnikyan was concerned with the destiny of Soviet Armenia and the newly emerged Diaspora, and he was an exceptional leader in Transcaucasia and USSR, who could solve problems in the region because of the position he occupied. He lavished care and attention upon people of literature and art and attached great importance to the development of the education system. As one of the founders of Soviet Armenian statehood, he focused much of his attention on the political destiny of Armenianness, living arrangements for refugees and organizing repatriation. Myasnikyan is the founder of Diaspora Studies in Soviet Armenia.

**ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԳԻՏԵԼԻՔԸ, ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ.
ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՓՈՐՁԸ**

*Սևակ Սարուխանյան**

Բանալի բառեր՝ մարդկային կապիտալ, ազգային զարգացման ռազմավարություն, կրթական աճ, հայրենադարձություն, Իրան, Սաուդյան Արաբիա:

Ներածություն

Չնայած արմատացած այն պատկերացմանը, թե արդի աշխարհում կապիտալի և մարդկանց տեղաշարժը բնական և վերազգային երևույթ է, որը չի ազդում երկրի զարգացման պոտենցիալի վրա, մի շարք պետությունների փորձն ու զարգացման ռազմավարությունները ցույց են տալիս, որ մարդկային կապիտալի համար արված ներդրումներն անհրաժեշտ պայման են պետության ապագայի և նրա տնտեսության համար: Որքան էլ տարօրինակ է, բայց նման ռազմավարություն որդեգրում են ոչ այնքան դեմոկրատական ինստիտուտների զարգացած համակարգ ունեցող երկրները, որքան նրանք, որոնք ունեն ավելի ավանդական ռեժիմներ: Այդպիսին են, օրինակ, Իրանը և Սաուդյան Արաբիան:

Թեև Հայաստանի իրավիճակի և հեռանկարների վերաբերյալ համեմատական վերլուծություններն անցկացվում են հիմնականում նախկին ԽՍՀՄ այլ երկրների տվյալների համադրման միջոցով, այնուամենայնիվ, նման մոտեցումը զուտ գիտական տեսանկյունից «մաքուր» չես անվանի, քանի որ համադրման ինդիկատորները միշտ չէ, որ արտացոլում են իրադրությունը: Օրինակ, Հայաստանի և Վրաստանի համեմատական վերլուծությունը հաշվի չի առնում Արևմուտքում մեծաթիվ հայ սփյուռքի առկայության փաստը, որը չօգտագործված հսկայական պոտենցիալ ունի: Ադրբեջանի հետ համեմատությունը հաշվի չի առնում երկու երկրների միջև կրոնական տարբերության գործոնը, որն արդի

* «Նորավանք» ԳԿՀ Քաղաքական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար, ք.գ.թ.:

աշխարհում ոչ միայն կարևոր էթիկական, այլ նաև տնտեսական և քաղաքական դեր է խաղում:

Տարածաշրջանային երկրների ազգային զարգացման փորձը դիտարկելու համար որպես հետազոտության և համադրման հիմք վերցրել ենք ոչ թե ազգաբնակչության թվաքանակը, ոչ թե երկրի մեծությունը, ոչ թե կրոնն ու եկամուտները, այլ ուրիշ ինդիկատոր՝ *զարգացման՝ մարդկային կապիտալի լայն օգտագործման վրա հիմնված ազգային ռազմավարության առկայությունը*: Նման ռազմավարության առկայության տեսակետից ըստ մեր տարածաշրջանի առանձնանում են Հայաստանի երկու հարևանները՝ Իրանը և Սաուդյան Արաբիան: Վերջինի փորձը կարևոր է նաև նրանով, որ ցույց է տալիս հետևյալը. երկրի չափազանց ավտորիտար բնույթը միշտ չէ, որ նշանակում է երկրի և մարդկային կապիտալի զարգացման պահպանողական ծրագրի առկայություն:

Ինչ վերաբերում է Հարավային Կովկասի երկրներին, ապա այստեղ մարդկայի կապիտալի՝ որպես երկրի ու հասարակության զարգացման գործիքի զարգացման ռազմավարություն չկա: Ադրբեջանում, օրինակ, զարգացած է արևմտյան բուհերում երկրի քաղաքացիների ուսուցման ֆինանսավորման ինստիտուտը, բայց այդ ռեսուրսը երկրում համակարգված չի օգտագործվում: Նույնը մասամբ վերաբերում է նաև Հայաստանին, որի «Լույս» հիմնադրամը, որը սատարում է կրթությանը, եթե ֆինանսավորում էլ է արտասահմանում Հայաստանի քաղաքացիների ուսուցումը, միևնույն է՝ ոչ մի կերպ չի օգտագործում ստացված արդյունքը՝ ազգային տնտեսության և առհասարակ հասարակության մեջ ներդնելու համար:

Իսկ այն երկրները, որոնց մասին խոսելու ենք ստորև, ունեցել են և ունեն մարդկային կապիտալի համար ներդրումներ անելու զարգացած ռազմավարություն՝ հետագայում այն տնտեսության զարգացման, դրա «ազգայնացման» և առաջընթացի գործընթացում օգտագործելու նպատակով:

1. Իրան. մարդկային կապիտալի արդիականացումը և զարգացումը

Իրանի շահի «սպիտակ հեղափոխությունը» 1962թ. բավական հստակ տարածաշրջանային ֆոն ուներ՝ հեղաշրջումներն Իրաքում և Թուրքիայում, որտեղ սոցիալ-քաղաքական ընդվզումը և բանակային ղեկավարության նկրտումները հանգեցրին կառավարության անկմանը: 1958թ. սպայական դավադրության հետևանքով սպանվեցին Իրաքի թագավորը, գահապահը և վարչապետը, ինչը

հանգեցրեց երկրում միապետության վերացմանը: Դրա փոխարեն Իրաքում կազմավորվեց հանրապետություն՝ Աբդել Քերիմ Քասեմի հակաարևմտյան և խորհրդամետ ռեժիմի գլխավորությամբ, որն ուղղակի սպառնալիք էր ներկայացնում շահական Իրանի համար: 1960թ. Թուրքիայում հեղաշրջման արդյունքում պաշտոնանկ արվեց վարչապետ Ալի Ադնան Մենդերեսը, որը փորձում էր որոշ չափով մեղմել քեմալական աշխարհիկ ռեժիմը, ինչի հետևանքով կախաղան բարձրացվեց:

Այսպիսով, «սպիտակ հեղափոխությունը» տարածաշրջանային երկրների անկայունության արձագանքն էր, որն ի հայտ եկավ *հանրությունների արխայիկության և արդյունաբերական թերզարգացածության պատճառով*. զարգացած հասարակություններում և պետություններում հեղաշրջումները և բանակային խռովություններն Իրանի շահին անհնար էին թվում:

«Սպիտակ հեղափոխության» տնտեսական հիմքը կազմում էին 1962-1978թթ. շահի և նրա կառավարության ընդունած մի շարք որոշումները, որոնցից կարևորներն էին հողային և կրթական ռեֆորմները, անտառների, լճերի և գետերի ազգայնացումը, պետական սեփականության մի մասի մասնավորեցումը, առողջապահության և ապահովագրության արդիական համակարգերի ստեղծումը և այլն: Բարեփոխումների վերաբերյալ որոշումների ընդունման գործընթացը, սակայն, ուղեկցվում էր իշխանության կենտրոնացմամբ և դեմոկրատական ինստիտուտների վերացմամբ, ինչը հենվում էր այն ժամանակ ԱՄՆ քաղաքագիտության մեջ պոպուլյար տեսա-մեթոդաբանական այն կանխադրույթի վրա, ըստ որի՝ հնարավոր էր տնտեսության և սոցիալական հարաբերությունների արդիականացում առանց քաղաքական համակարգի արդիականացման:

Խորհրդարանի ջախջախումից և սահմանադրության փաստացի վերացումից հետո մեկնարկած արդիականացումն Իրանում պաշտոնապես սկսվեց Բարեփոխումների 6 կետերի վերաբերյալ հանրաքվեից հետո, որը տեղի ունեցավ 1963թ. հունվարի 26-ին, թեև հողի ռեֆորմի վերաբերյալ որոշումներն ընդունվել էին դեռևս 1962-ին:

1963-ի հանրաքվեն և 1975-ին միակուսակցական համակարգի ստեղծումը մի մեծ շղթայի օղակներն էին, որոնք կոչված էին Իրանում ստեղծելու Բարեկեցության արդիական պետություն (ըստ Ալվոնդի եզրաբանության՝ *welfare revolution*)՝ միապետի գլխավորությամբ, որը կառավարելու էր հանուն ժողովրդի և ժողովրդի համար և առաջնորդելու էր երկիրը դեպի մեծ ապագա: «Ռեսալահիզ»

կուսակցության ստեղծման որոշումը, որը պետք է ավարտեր իշխանությունը շահի ձեռքում կենտրոնացնելու գործընթացը, ընդունվեց երիտասարդ իրանցիների առաջարկով, որոնք գիտական աստիճաններ էին ստացել ամերիկյան բուհերում: Վերջինները բարեփոխումների կողմնակիցներին միավորող միակուսակցական համակարգի ձևավորման մեջ էին տեսնում Իրանի բնական և արդարացի զարգացումը: Ըստ էության, դա քեմալական գաղափարների մեկ այլ մեկնություն էր, որն ուղեկցվում էր նաև շիա հոգևորականության դեմ պայքարով:

Չօգուտ իշխանության կենտրոնացման փաստարկների համար նպաստավոր ֆոնն ապահովվեց նաև արդիականացման խնդիրներին արևմտյան քաղաքագիտության ակադեմիական մոտեցմամբ: 1960-70-ական թթ. ամերիկյան կրթական և գիտական հանրույթներում տարածված էր ամերիկացի պրոֆեսոր Մ.Հանթինգտոնի տեսական մոտեցումը արդիականացման խնդիրներին: Վերջինս ավելի ուշ հանրաճանաչ դարձավ իր «Քաղաքակրթությունների հակամարտություն» աշխատությամբ: 1960-70-ական թթ. Հանթինգտոնը փորձում էր տեսականորեն ապացուցել, որ արդիականացումն ավանդական հասարակություններում կարող է տեղի ունենալ միայն մոդեռնիզատոր-կառավարչի ձեռքում իշխանության կենտրոնացման միջոցով. «Արդիականացումը սկզբնական փուլում պահանջում է քաղաքականության փոփոխություններ և հանգեցնում է իշխանության կենտրոնացման: Ուժեղների և թույլերի միջև խզումն ավելի է մեծանում: Միևնույն ժամանակ, արդիականացման առաջ բերած սոցիալական և տնտեսական փոփոխությունները հանգեցնում են նրան, որ նոր խմբերն սկսում են պահանջել, որ մուտք ունենան քաղաքական համակարգ, և ընդլայնել հենց համակարգը»¹:

Նույն աշխատությունում Հանթինգտոնը դիմում է իրանական «սպիտակ հեղափոխության» օրինակին՝ նշելով, որ Իրանի համար ամենակարևոր՝ 1961-62թթ. հողի ռեֆորմը չէր սկսվի, եթե շահը, մինչև այն սկսելը, չխախտեր սահմանադրությունը և «չազատվեր խորհրդարանից»²: Հանթինգտոնի «Ռեֆորմներ, թե ազատություն» («*Reforms vs. Liberty*») մոտեցումը բավական տարածված է ամերիկյան ակադեմիական միջավայրում, որտեղ էլ կրթություն է ստացել Իրանի նոր պրոֆեսիոնալ ընտրանին: Այնպես որ, ոչ մի պարադոքս էլ չկա այն բանում,

¹ Huntington, Samuel P. (1966), The Political Modernization of Traditional Monarchies. Daedalus, Vol. 95, #3, Tradition and Change, p. 770.

² Նույն տեղում, p. 776:

որ իրանցի երիտասարդ բարեփոխիչները նպատակահարմար էին համարում իշխանության կենտրոնացումը:

Կարևոր է նաև մեկ այլ հարց. պատրա՞ստ էր արդյոք շահը տնտեսական և սոցիալական արդիականացումն սկսվելուց հետո թույլ տալ, որ նոր խմբեր մտնեն քաղաքական գործընթաց: Պատրա՞ստ էր արդյոք թողնել նրանց մտնել երկրի կառավարման համակարգ քաղաքական մասնակցության ավանդական սխեմայի միջոցով: Ոչինչ ավելի լավ չի ներկայացնում բարեփոխիչ շահի դիրքորոշումը, քան նրա հետևյալ խոսքերը. «Իրանցիները երեք հիմնարար սկզբունքի սատարելու կամ դրանք մերժելու ընտրություն ունեին՝ միապետություն, սահմանադրականություն և սպիտակ հեղափոխություն: Մեզ աջակցողներն այժմ կմիանան «Ռասթահիզ» կուսակցությանը, որպեսզի ամրապնդենք և առաջ տանենք մեր մոտեցումները: Ընդդիմախոսները կարող են անհաղորդ մնալ և չմիանալ մեզ (այդ դեպքում նրանց կմերժվի օգտվել իրանական բարգավաճման պտուղներից), իսկ եթե կլինեն այնպիսիները, որոնք կուզենան մերժել այդ սկզբունքները, ապա նրանց թույլ կտրվի հեռանալ երկրից»¹: Կարելի է ամենայն համոզվածությամբ ասել, որ իրանական արդիականացումն իր իրագործման ոչ մի փուլում չէր ենթադրում երկրի կառավարման գործին քաղաքացիների քաղաքական մասնակցության շրջանակի ընդլայնում, ընդհակառակը, տարեցտարի սեղմում էր այդ շրջանակը և ի վերջո 1975-ին սահմանափակեց այն մեկ կուսակցությամբ, որն իր առանձնահատկության պատճառով մի գլխավոր նպատակ ուներ՝ միապետի իշխանության կենտրոնացում և բարիքների բաշխում իր անդամների միջև:

Այսպիսով, ակնհայտորեն խախտվեց կառավարման համարժեք բարդության սկզբունքը, որի մասին նշեցինք վերը: Իրանական հասարակության այն խմբերի հետ բանակցությունների համակարգի ստեղծումը, որոնք շահագրգռված էին բարեփոխումների անցկացմամբ, ինչպես նաև նրանց հետ, ովքեր ընդդիմանում էին բարեփոխումներին՝ գոնե մասնակիորեն նրանց շահերը հաշվի առնելու և դժգոհներին քաղաքական համակարգում ինտեգրելու նպատակով, գուցե կարողանար նվազեցնել հեղափոխության ռիսկը:

Ցավոք, ոչ ոք թվային արտահայտությամբ չի կարող որոշել, թե որքան արդյունավետ էր «սպիտակ հեղափոխության» տնտեսական քաղաքականությունն

¹ *Zabih, Sepehr* (1979), *Iran's Revolutionary Upheaval: An Interpretive Essay*. San Francisco, CA: Alchemy Books, p. 9.

ինչպես Իրանի տնտեսության իրական աճի, այնպես էլ իրանական հասարակության բարեկեցության բարելավման տեսանկյունից: Եվ դրա պատճառն այն է, որ «սպիտակ հեղափոխության» շրջանի իրանական վիճակագրությունն արժանահավատ չէ. շատ բան վկայում է այն մասին, որ վիճակագրությունը հիմնականում «սարքվում» էր:

Օրինակ, «անցյալի մնացուկների» դեմ պայքարի շրջանակում 1965-ից Իրանում սկսեցին ակտիվորեն աշխատել ծնելիության աճի կրճատման ուղղությամբ: Հետաքրքիր է, թե ինչպես էր փաստարկվում դա. *շատ երեխաներ ծնում են անկիրթներն ու պահպանողականները, որոնք սպառնալիք են ներկայացնում բարեփոխումների համար*: Որոշ չափով խեղաթյուրված ձևով այս մտեցումն արտացոլված է տարածաշրջանի այլ երկրների քաղաքականությունում, այդ թվում և հետխորհրդային երկրներում, որտեղ «ավելի քիչ ժողովուրդ, ավելի շատ թթվածին» կանխադրույթը փաստարկ էր եթե ոչ միգրացիայի համար պայքարում, ապա գոնե լուր համաձայնություն էր դրա հետ: Վերադառնալով Իրանին՝ նշենք, որ Ազգային գործակալության՝ ընտանիքի պլանավորման վերաբերյալ 1966թ. հաշվետվությունում պետք է հրապարակվեին բնակչության նախորդ տարվա բնական աճի պաշտոնական տվյալները: Այն կազմում էր 3,3%: Դա առաջ է բերում առողջապահության փոխնախարար Ամիր Սարդարիի դժգոհությունը, որը հասավ այն բանին, որ խորհրդակցություն անցկացվի վարչապետի մոտ, որի ժամանակ «որոշվում» է, որ բնակչության աճը կազմել է ոչ թե 3,3, այլ 2,9%, ինչն էլ հրապարակվեց հաշվետվությունում¹: Տվյալները կեղծելու որոշումն, ամենայն հավանականությամբ, ընդունվել էր շահի դժգոհությունը չառաջացնելու համար, որը շահագրգռված էր բնակչության բնական աճի կրճատմամբ: Հիմնականում այս պատճառով արդեն 1970-ական թթ. Իրանի գաղտնի ոստիկանությունը (SAVAK), որը պատասխանատու էր ռեժիմի և ներքին անվտանգության համար, հսկողություն սահմանեց Իրանի Կենտրոնական բանկի տեղեկագրերի և հաշվետվությունների թողարկման վրա՝ համարելով, որ դրանք «ազգային անվտանգության համար կարևորություն ներկայացնող փաստաթղթեր են»: Անկասկած, այդ փաստաթղթերը կարևորություն ներկայացնում էին, բայց դրանք «սրբազրման էին ենթարկվում» ոչ թե երկիրն ամրապնդելու և նրա խնդիրները նվազագույնի հասցնելու, այլ շահին ավելորդ բաներ իմա-

¹ Amini, Parvin Marat (2002), A Single Party State in Iran, 1975-78, The Rastakhiz Party: The Final Attempt by the Shah to Consolidate His Political Base, Middle Eastern Studies, Vol. 38, #1, p. 135.

նալուց և վրդովվելուց ազատելու նպատակով: Չէ՞ որ նա ոչինչ չէր ուզում լսել ոչ տնտեսական խնդիրների, ոչ ինֆլյացիայի, ոչ բնակչության այս կամ այն խավի դրության վատթարացման մասին: Սա բնորոշ օրինակն էր այն բանի, ինչի մասին ժամանակին գրում էր Ֆ.Հայեկը. *«Այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրերը շարունակում են լինել այնպիսին, ինչպիսին էին առաջ կամ, համենայնդեպս, վստահություն կա, որ այդպես է, որ կա, դրանք ոչ մի նոր խնդիր չեն ստեղծում, որոնց լուծումը ենթադրում է նոր պլանների առաջացում»*¹: Պետական բյուրոկրատիան, փաստորեն, շահի դիկտատուրայի պայմաններում սկսեց վարել գոյատևման ու բարգավաճման իր սեփական քաղաքականությունը. ամեն գնով իր օրինապաշտությունը ցույց տալով՝ այն ամրապնդեց իր տեղն այն ծախսերի հսկայական կարկանդակի կողքին, որոնց համար բյուրոկրատիան պատասխանատու էր, իսկ դա հանգեցրեց կոռուպցիայի զարգացմանը:

Իրավիճակն ավելի լավ հասկանալու համար դիմենք Իրանի նախկին վարչապետ Ալի Ամինիի գնահատականին. *«Երբ չի կարելի սխալներ անել (չէ՞ որ երբ դրանք անում ես, անմիջապես կորցնում ես պաշտոնդ), ոչ ոք իր վրա ռիսկեր չի վերցնի: Այսինքն՝ ոչ ոք ոչինչ չի անի: Հիմնական խնդիրը իշխանության կենտրոնացվածությունն էր և որևէ մեկին որևէ լիազորություն տալու անհնարինությունը»*²: Իշխանության կենտրոնացման արդյունքում պետական կառավարման համակարգը գրեթե կաթվածահար էր եղել: Դրա լավագույն բնութագիրը դարձան ամերիկացի դիվանագետ Վ.Միլերի խոսքերը. *«Մարդկանց մեծ մասը դեսպանատանը և Վաշինգտոնում հավատում էր, որ յուրաքանչյուր փուլում պետք է աշխատել միայն շահի հետ: Դա ճիշտ էր... աշխատանքի ամենալեզգիտիվ և առավել հեշտ միջոցն էր: Ամենափոքր ռիսկերով տարբերակն էր»*³: Շահի թույլ տեղեկացվածությունն իրական դրության մասին՝ զուգակցված նրա ձեռքում իշխանության չափից ավելի կենտրոնացման հետ, ստեղծում էին երկրի կառավարման միջոցների մշտական անհամարժեքություն, քանի որ արդի պետությունում կառավարման ոլորտի որոշումների բարդությունը վեր է մեկ մարդու հնարավորություններից:

¹ Hayek F.A. (1945), The Use of Knowledge in Society. The American Economic Review, Vol. 35, #4, p. 523.

² Khodadad Farmanfarmaian, interview recorded by Habib Ladjevardi, December 7, 1982, Cambridge, MA, “Iranian Oral History Collection”, Harvard University, Tape 3.

³ Մեջբերումն՝ ըստ Summit, April R. (2004), For a White Revolution: John F. Kennedy and the Shah of Iran, Middle East Journal, Vol. 58, #4, p. 570.

Քաղաքական մրցակցության և տնտեսության իրական սեկտորի ու իշխանությունների մակրոտնտեսական քաղաքականության միջև ուղղակի կապի բացակայության պայմաններում արդիականացումը հանգեցրեց կոռուպցիայի, հասարակության ավելի մեծ բևեռացման և այն կազմող սոցիալական խմբերի շահերի միջև անհաղթահարելի խզման:

Իրանում արդիականացման անվիճելի նվաճումը դարձավ կրթական քաղաքականությունը, որն անցկացվում էր «սպիտակ հեղափոխության» շրջանակներում: Այն իսկապես թույլ տվեց Իրանին միջնադարից անցում կատարել դեպի նոր ժամանակներ:

Իրանական իշխանությունները հպարտանում էին իրենց «գիտելիքների բանակով», որը բաղկացած էր ավելի քան 70.000 երիտասարդ մարդկանցից, և որոնք «սպիտակ հեղափոխության» առաջին 10 տարում, կրթություն ստանալով քաղաքներում, մեկնում էին Իրանի հեռավոր շրջաններ՝ գրագիտություն դասավանդելու համար¹: Ամերիկացի առաջատար իրանագետներից մեկը՝ Երվանդ Աբրահամյանը, ներկայացնում է մի աղյուսակ, որը հակիրճ ցույց է տալիս, թե ինչ էր Իրանի կրթական համակարգը 1953թ. (այն պահին, երբ շահն իշխանության եկավ) և 1977-ին (իսլամական հեղափոխության նախօրեին):

Կրթական աճը (ինստիտուտները և ուսանողները)

Մակարդակները	1953	1977
Համալսարաններ (ուսանողներ)	4 (14 500)	16 (154 315)
Տեխնիկումներ (ուսանողներ)	36 (2538)	800 (227 507)
Ավագ դպրոցներ (աշակերտներ)	527 (121 772)	1741 (741 000)
Միջնակարգ դպրոցներ (աշակերտներ)	5956 (746 473)	23 476 (4 078 000)

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Իրանի կրթական համակարգում կատարվածը կարելի է բեկում անվանել: Անշուշտ, այստեղ նույնպես առանձնահատկություններ կային. նոր և հեղինակավոր «Փեհլևի» համալսարանն անգլիալեզու էր, այնտեղ սովորում էին հիմնականում ունևոր դասի երեխաները, իսկ Շիրազի համալսարանը դարձավ զրադաշտականության (որը «մեծ ժամանակներին»

¹ Ramazani, Ruholla K. (1974), Iran's «White Revolution»: A Study In Political Development. International Journal of Middle East Studies, #5, p. 132.

վերադարձի հայեցակարգի գաղափարախոսական հենքն էր) ոչպաշտոնական գաղափարախոսական տիրույթ: Սակայն ընդհանուր առմամբ իրանական արդիականացումն իրական հաջողությունն ապահովեց կրթական ոլորտում:

Կրթության և գիտելիքների համակարգի զարգացման տեսակետից կարևոր էր նաև արևմտյան (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Արևմտյան Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ավստրիա և այլն) բուհերում իրանցի ուսանողների ուսումնառությունը: 1977թ. արևմտյան բուհերում սովորող (ամբողջական, հատուկ և կարճաժամկետ ծրագրերով) իրանցի ուսանողների թիվը տպավորիչ է՝ մոտ 100.000 մարդ¹: Իրանցիների մի մասը երկրի սահմաններից դուրս ուսանում էր ի հաշիվ պետության կամ պետական հիմնադրամների, մի մասը՝ ի հաշիվ արտասահմանյան կրթական ծրագրերի, մի մասն էլ՝ իր հաշվին, ինչը հնարավոր էր իրանական հասարակության որոշ հատվածի բարեկեցության բարելավման շնորհիվ:

Սակայն, չնայած արդիականացման և կրթության համակարգի հանդեպ շահի ուշադրության շնորհիվ գիտելիքների ստացման համակարգն Իրանում էապես բարելավվեց, այնուամենայնիվ, քաղաքական տեսակետից դա իշխանությունների համար լուրջ խնդիրներ ստեղծեց. ուսանողությունը (ինչպես նաև բուհերն արդեն ավարտած երիտասարդ մասնագետները), որն ի հայտ էր եկել արդիականացման և բարեփոխումների շնորհիվ, ակտիվ դեր խաղաց բարեփոխիչ շահին գահընկեց անելու գործում: Ուսանողության և բնակչության կրթյալ հատվածի մասնակցությունը միապետության տապալմանը պակաս ակտիվ չէր, քան *բազարի* և իսլամական հոգևորականության մասնակցությունը: Երևույթի պատճառը, երբ փոփոխություններից շահած խմբերն ընդվզում են փոփոխությունները նախաձեռնողի և շարժիչ ուժի դեմ, պետք է փնտրել զուտ արդիականացման բնույթի մեջ: Այն քաղաքական առումով ռեակցիոն էր: Կյանքի որակի բարելավումը և տնտեսական բարեփոխումներն ուղեկցվում էին քաղաքական մասնակցության առկա ինստիտուտների վերացմամբ, ինչի հետևանքով ինչպես հին, այնպես էլ բարեփոխումների շնորհիվ առաջ եկած նոր խմբերը կտրվեցին քաղաքական գործընթացների վրա ազդեցություն ունենալուց, զրկվեցին իրենց պահանջներն ու շահերն իշխանությանը հասցնելու հնարավորությունից, որն իր հերթին իրեն ամրապնդել էր իբրև երկրի և հասարակության զարգացման գերակայությունները որոշող մոնոպոլիստ: Ռեակցիոն քաղաքական ռեֆորմը,

¹ Amuzegar, Jahahgir (1977). Iran: An Economic Profile, Washington, DC, The Middle East Institute, p. 183.

վերացնելով բազմակուսակցականությունն ու պառլամենտարիզմը, տնտեսական և սոցիալական բարեփոխումների շնորհիվ առաջ եկած խմբերին ուղղորդեց դեպի համակարգից դուրս պայքար իշխանության դեմ, ինչը հանգուցային դեր խաղաց դեմոկրատական ուժերի, *բազարի*, ուսանողության և իսլամի միջև դաշինքի ստեղծման գործում: Իսլամական հեղափոխությունը դրանով իսկ դարձավ պետությունից և իշխանությունից կտրված հին ու նոր խմբերի հեղափոխություն:

Զարմանալի է, բայց փաստ. կրթելով ժողովրդին և նոր խավեր ստեղծելով՝ ընտրանին ամրապնդեց իր դեմ պայքարի հիմքը, և դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ առանց քաղաքական արդիականացման տնտեսական արդիականացման չկայացածության ապացույց:

Մեծ է իրանական և հետխորհրդային արդիականացումների (արդիականացումը զարգացման գերակա ուղղություն է հռչակված նախկին ԽՍՀՄ գրեթե բոլոր երկրներում) միջև համանմանություններ գտնելու գայթակղությունը, քանի որ այդ համանմանությունները հիմնավորված են:

Միննույն ժամանակ, արդիականացման իրանական և հետխորհրդային փորձը մի շարք հարցեր է առաջ բերում. 1. կարելի՞ է արդյոք տնտեսությունը դարձնել արդիականացման «կղզյակ»՝ չդիպչելով քաղաքական ոլորտին, 2. կարո՞ղ է արդյոք եկամուտ ստանալու հեշտ ճանապարհ ունեցող բյուրոկրատիան լինել արդիականացման գործակալ, 3. հնարավո՞ր է արդյոք արդիականացում առանց քաղաքական մասնակցության և ազգային նշանակության հարցերի շուրջ միջխմբային կոնսենսուսի հանգեցնող բանակցությունների ինստիտուտների զարգացման:

Մեր կարծիքով՝ ոչ մի քննադատության չի դիմանում այն մոտեցումը, համաձայն որի՝ իրանական արդիականացումը ձախողվեց հասարակության հետադիմության և պահպանողականության պատճառով (թեև հեղափոխության արդյունքներից էլ հենց օգտվեցին խիստ պահպանողական շրջանակները): Իրանական միապետության և նրա իրականացրած արդիականացման տապալման պատճառները պետք է որոնել բուն իշխանության հետադիմականության և լեգիտիմության ճգնաժամի մեջ, որն իր վրա էր վերցրել «հանրային բարիքի» ձևակերպման մենաշնորհը՝ հասարակությանը գրկելով իր շահերը ձևակերպելու և ներկայացնելու իրավունքից:

Արդիականացումը և հայրենադարձությունն այսօրվա Իրանում

Հարկ է նշել, որ իսլամական հեղափոխությունը վերացրեց շահական շրջանի շատ ձեռքբերումներ, բայց այն, ինչ մնաց նախկին դարաշրջանից, կրթությունն ու գիտությունն էին, ինչն էլ թույլ տվեց ԻԻՀ-ին պահպանվել որպես պետություն, որն ապրում է ոչ միայն նավթի հաշվին: Իրանի ներկայիս միջուկային, հրթիռային և ռազմական ծրագրերի ողջ հիմքը շահի՝ կրթության և գիտության զարգացմանն ուղղված քաղաքականության ժառանգությունն է:

Չնայած այդ ժառանգությունը կա և բավականաչափ զարգացել է, ներկայիս Իրանը հասկանում է, որ եթե այն չզարգացնեն, ապա վաղ թե ուշ համակարգը լճացման մեջ կհայտնվի: Իրանի նախագահ Հասան Ռուհանին նախընտրական քարոզարշավում առաջինն Իրանում հայտարարեց, որ պատրաստվում է Իրան վերադարձնել իրանցի գիտնականներին, որոնք հեռացել են երկրից իսլամական հեղափոխությունից հետո: Եվ խոսքը ոչ միայն հեռացածների, այլ նաև իրանցիների նոր սերնդի մասին է, որը ծնվել և կրթություն է ստացել Արևմուտքում: Այս նախաձեռնությանը սատարելու համար արդեն ընտրվելուց հետո Հասան Ռուհանին ստեղծել է Հայրենադարձության պետական կոմիտե, որի նպատակն է 300 հազարից մինչև 500 հազար նախկին հայրենակիցների ԻԻՀ վերադարձի կազմակերպումը: *Ոչ բոլորի, այլ նրանց, որոնց կարիքը պետությունն ունի. բժիշկներ, ինժեներներ, գիտնականներ, տեխնիկական աշխատողներ, պրոֆեսիոնալ խորհրդականներ* և այլն: Ինչ վերաբերում է աշխատուժին, նշենք, որ ոչ մի նախաձեռնություն չկա, քանզի ակնհայտ է, որ Իրանից այսօր արտասահման հեռանում են գործազուրկները, իսկ *գործազուրկ են այն պատճառով, որ Իրանի տնտեսությունը չի զարգանում*:

Սրանով իսկ արված է ակնհայտ ընտրություն հոգուտ մարդկային պոտենցիալի, որը կարող է բեկում ապահովել հասարակության և տնտեսության մեջ:

2. Մատույան Արաբիա. գիտության, գիտելիքների զարգացումը և հայրենադարձությունը

Մատույան Արաբիան այսօր ոչսահմանադրական միապետություն է՝ թագավորի գլխավորությամբ, որն իրականացնում է գործադիր և օրենսդիր գործառույթներ, ենթարկվում է միայն Ղուրանի պատվիրաններին (իհարկե՝ սեփական և իր մերձավոր խորհրդականների մեկնաբանությամբ):

Բայց երկրում կարևոր գործոն է ազգային սատույան բյուրոկրատիան, որն սկսում է էլ ավելի կարևոր դեր խաղալ: Այն տարեցտարի ուժ և ազդեցություն է կուտակում միապետությունում, ինչն ուղեկցվում է կոռուպցիայի առանձնակի բարձր մակարդակով, որն էլ ապահովում է թագավորական ընտանիքից անկախ մշտական և ուղղակի դրամական հոսք և տնտեսական ինքնաբավություն¹: Երկրում կոռուպցիայի աղբյուր է հանդիսանում ոչ միայն մրցակցային քաղաքական պայքար և ՋԼՄ ազատություն չնախատեսող քաղաքական ռեժիմի, այլև սատույան տնտեսության բնույթը, որը լիովին կախված է նավթի ռենտայից: Այս համատեքստում սատույան տնտեսությունը քիչ բանով է տարբերվում շահի ժամանակների իրանական տնտեսությունից, որը չէր նախատեսում կոռուպցիայի վերահսկման ու դրա դեմ պայքարի որևէ մեխանիզմ: Վերադառնալով սատույան բյուրոկրատիայի թեմային՝ հարկ է նշել, որ սատույան պաշտոնյաների դիրքերի ամրապնդման գործընթացը կապված է բարդ վարչական կառույցների կառավարման անհրաժեշտության հետ, որոնք պահանջում են հատուկ հմտություններ և գիտելիքներ հսկայական բյուջեի, ծախսերի, աուդիտի և արտոնագրերի հետ աշխատելու համար: Ընդ որում՝ փոփոխությունների ցանկացած փորձ, որոնք իրականացնում է թագավորական ընտանիքը, էլ ավելի է ուժեղացնում բյուրոկրատիային, քանի որ հենց նրա վրա են դրվում նավթից երկրի կախվածությունը նվազեցնող նոր կառույցների ստեղծման գործառույթները. խոսքն առաջին հերթին բանկերի, ներդրումային ընկերությունների, հետազոտական նախագծերի և սպասարկումների ոլորտի մասին է: Նոր կառույցների ստեղծման բոլոր ծախսերը կրկին վճարվում են բնական ռենտայից, որն անտեսանելի կապ է ստեղծում երկու ճյուղերի՝ հումքայինի և ոչհումքայինի միջև և ապահովում է որակի (այդ թվում՝ կոռուպցիոն և կազմակերպչական բնույթի որակի) անցումը մեկից մյուսին:

Հավանաբար, այս պայմաններում, առանց երկրում քաղաքական ինստիտուտների (որոնք գոնե ինչ-որ չափով կարող են ապահովել հանրային և քաղաքական համախմբումը) ստեղծման գծով արմատական բարեփոխումների իրականացման՝ բյուրոկրատիայի աճը կարող է ռեժիմի համար մեծ կորուստների պատճառ դառնալ, քանի որ դրա արդյունքում կարող է տեղի ունենալ քաղաքական ինստիտուտների բնական փոխարինում բյուրոկրատների ոչ ֆորմալ դաշինքով, որն ինքնուրույն կձևակերպի իր և իրեն ենթակա գերատեսչությունների շահերը:

¹ *Aburish K. Said* (2005), *The Rise, Corruption, and Coming Fall of the House of Saud*, St. Martin's Press.

Այս գործընթացն անշրջելի է թվում, քանի որ այն այսօր, թող որ չգիտակցված ձևով, բայց աջակցվում է սաուդյան կառավարության քաղաքականությամբ, որը փորձում է սնել բյուրոկրատիան և պրոֆեսիոնալ միջավայրը տեղի երիտասարդ կադրերով, որոնք կրթություն են ստացել Արևմուտքում, և այդ նպատակով լիովին օգտագործում է կրթական և գիտական քաղաքականությունը:

Սաուդյան Արաբիայի գործող թագավոր Աբդուլազիզ¹, որը հայտնի է որպես արդիականացման և սաուդյան տնտեսության դիվերսիֆիկացման կողմնակից, 2005թ. նախաձեռնեց արտասահմանյան լավագույն բուհերում կրթություն ստանալ ձգտող երիտասարդ սաուդցիներին աջակցելու լայնածավալ ծրագիր:

2005թ. Աբդուլա թագավորը ԱՄՆ այն ժամանակվա նախագահ Ջորջ Բուշ-կրտսերի հետ հանդիպման ժամանակ կարևոր պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց ամերիկյան բարձրագույն հաստատություններում Սաուդյան Արաբիայից ուսանողների ուսումնական ծրագրի իրականացման շուրջ: Ծրագիրը, որը լիովին ֆինանսավորվում էր Սաուդյան Արաբիայի կողմից, հաշվարկված է բոլոր աստիճանների ուսանողների (բակալավր, մագիստրոս, դոկտոր) համար, իսկ ԱՄՆ Պետդեպարտամենտը «վճարում» էր այն բանի համար, որ վերականգնվեր միապետության քաղաքացիներին հնգամյա կրթական վիզաների տրամադրումը: Բացի ԱՄՆ-ից, սաուդցի ուսանողներն ուղարկվեցին և այժմ էլ ուղարկվում են 33 այլ երկրներ, ներառյալ Չինաստանը, Հնդկաստանը, Մեծ Բրիտանիան և Ավստրալիան, բայց սաուդցիների հիմնական մասը, այնուամենայնիվ, ընտրում է Միացյալ Նահանգները՝ որպես այն երկիր, որտեղ իրենք ուզում են կրթություն ստանալ:

2012թ. աշնան դրությամբ մոտ 68.000 սաուդցիներ (նրանց 28%-ը կանայք են) սովորում են 1200 ամերիկյան քոլեջներում և համալսարաններում, հիմնականում Ֆլորիդայում և Կալիֆորնիայում²:

Սաուդյան Արաբիայում հատկապես ինտենսիվորեն է զարգանում դպրոցական և համալսարանական կրթությունը, ինչի վրա հսկայական միջոցներ են ծախսվում: Դա հստակ երևում է երկրի հնգամյա զարգացման 9-րդ ծրագրից, որը նախատեսված է 2010-ից մինչև ներառյալ 2014 թվականի համար³:

9-րդ հնգամյա պլանը նախատեսում է ավելացնել նախակրթարանների, միջանկյալ և միջնակարգ դպրոցների թվաքանակը և դրանցում սովորող աշա-

¹ Սահացել է 2015թ. հունվարի 23-ին – *խմբ.*

² *Ottaway B. David* (2012), *Saudi Arabia's Race Against Time*, Wilson Center, Occasional Papers.

³ Kingdom of Saudi Arabia. Ministry of Economy and Planning. *The Ninth Development Plan (2010-2014)*. Available at: <http://www.mep.gov.sa/> (վերջին այցելությունը՝ 2013թ. մարտի 25-ին):

կերտների թիվը հասցնել ավելի քան 5,3 մլն-ի: Նախատեսվում է նաև համալսարանների շրջանավարտների թողարկումը հասցնել մինչև 1,7 մլն ուսանողի: Միջոցներ են ներդրվում նաև նոր ուսումնական հաստատությունների շինարարության մեջ (այդ թվում՝ 25 տեխնիկական քոլեջ, 28 տեխնիկական համալսարան, 50 արդյունաբերական ուսումնական հաստատություն): Կառավարությունը ծրագրում է նաև ընդլայնել ու դիվերսիֆիկացնել դոկտորանտական ծրագրերը և ավելացնել դոկտորանտների թիվը՝ հասցնելով այն բոլոր ուսանողների թվի 5% մակարդակին:

Պլանով նախատեսվում է նաև աջակցություն ինովացիաներին գիտության ու տեխնոլոգիաների ոլորտում՝ մոտ \$240 մլն ամենամյա դրամաշնորհի հատկացնելով գիտահետազոտական նախագծերի իրականացմանը: Մյուս նախաձեռնությունները ներառում են 10 գիտահետազոտական կենտրոնների, 15 ինովացիոն և տեխնոլոգիական համալսարանական կենտրոնների ստեղծում՝ Աբդալա թագավորի գիտության քաղաքի (ավելի հայտնի է որպես *King Abdullah University of Science and Technology*)¹ շրջանակում, ինչպես նաև 8 տեխնոլոգիական ինկուբատորների և այլ համալսարանների հիմնում: Կառավարությունը նախատեսում է օժանդակել համալսարաններին միջազգային ընկերությունների հետ համագործակցությունում: Բացի այդ, Աբդալա թագավորի թոշակների ծրագիրը հաշվարկված է այն բանի համար, որպեսզի ինտենսիվորեն աջակցվեն կրթական այն ծրագրերը, որոնցով պատրաստվում են Սաուդյան Արաբիային հատկապես անհրաժեշտ կադրերը: Օրինակ՝ բժշկության ոլորտի և տեխնիկական մասնագիտությունների գծով:

Իրականացված ծրագրերից ամենահավակնոտն, անշուշտ, Աբդալա թագավորի գիտության քաղաքի ստեղծումն է, որը պաշտոնապես աշխատանքն սկսել է 2008թ.: Նախագիծը նախատեսում է այս հաստատությունը վերածել աշխարհի նոր և խոշոր գիտական համալսարաններից մեկի, որը պետք է առանցքային դեր խաղա Սաուդյան Արաբիայում տնտեսության և գիտելիքների ոլորտի վերափոխման գործում: Որպեսզի հասկանանք, թե հատկապես ինչի է ձգտում Աբդալա թագավորը, փորձենք պարզել, թե ում և ինչպես է համալսարանը ներգրավում աշխատանքի. համալսարանում դասավանդում են Հարվարդի և Միչիգանի տեխնոլոգիաների համալսարանի առաջատար մասնագետները, բուհի նախագահն է

¹ Գիտության քաղաքի և նրա նախագծերի մասին ավելի մանրամասն կարելի է իմանալ համալսարանի պաշտոնական կայքից՝ <http://www.kaust.edu.sa/>

Մինգապուրի համալսարանի նախկին ղեկավար Չուն Ֆոնգ Չին, որի օրոք Մինգապուրի երիտասարդ, բայց դինամիկ զարգացող համալսարանը հայտնվել էր համաշխարհային լավագույն բուհերի և գիտական կենտրոնների ցանկում: Պետք է ասել, որ տնտեսական և գիտատեխնոլոգիական զարգացման սինգապուրյան մոդելը գրավիչ է Պարսից ծոցի շատ երկրների (Սաուդյան Արաբիա, Կատար, ԱՄԷ և այլն) համար: Սա պետք է բացատրել նրանով, որ Մինգապուրը կարողացավ տնտեսական և գիտատեխնիկական զարգացման բարձր մակարդակի հասնել՝ առանց քաղաքական ոլորտն արդիականացնելու. իշխանությունն ինչպես մինչև արդիականացումը եղել էր ավտորիտար ու փակ ակտիվ հասարակական-քաղաքական մասնակցության համար, այդպես էլ մնացել էր երկրի՝ համաշխարհային տնտեսության «գլոբալ դարպասների» վերածվելուց հետո:

Նման ապագայի է ձգտում նաև Սաուդյան Արաբիան, որտեղ կառավարող ընտանիքը ոչ մի մակարդակում չի ցանկանում կիսել իշխանությունը և նախաձեռնում է տնտեսության արդիականացում առանց քաղաքական համակարգի հիմքերի փոփոխության:

Կրթության և գիտելիքների ոլորտի, այդ թվում Աբդալա թագավորի գիտության քաղաքի զարգացման հնգամյա ծրագրում հատկապես պետք է ուշադրություն դարձնել այն ճյուղերի վրա, որոնք երկրում զարգանում են ի հաշիվ պետական ակտիվ աջակցության: Ակնհայտորեն նկատվում է, որ այդ ճյուղերում հումանիտար բաղադրիչն իսպառ բացակայում է: Երկրում ստեղծվում են տեխնիկական և բժշկական քոլեջներ, բժշկության և տեխնիկական գծով նոր համալսարաններ, բայց անգամ մեկ դուլար չի ներդրվում սոցիալական գիտություններում, որոնք մնացել են հումանիտար (փաստորեն՝ իսլամական) այն ընտրանու հոգաձության ներքո, որն էլ ղեկավարել է գիտելիքների այդ ոլորտը 100, 50 կամ 10 տարի առաջ: Թեքումը դեպի տեխնիկական և բնական գիտությունները հատկապես հստակ երևում է Աբդալա թագավորի գիտության քաղաքի օրինակով, որի կառուցվածքը բաղկացած է երեք բաժնից՝ կենսաբանություն և ինժեներիա; համակարգչային գիտելիքներ, էլեկտրոնիկա և ինժեներիա; ֆիզիկա և ինժեներիա¹: Ոչ մի հումանիտար կամ սոցիալական ուղղություն, այն

¹ Չի բացառվում, որ բնական և տեխնիկական գիտությունների զարգացումը պետք է նպաստի միջուկային զենք ունենալու ցանկության իրականացմանը, ինչին ձգտում է սաուդյան ռեժիմը: Միջուկային երկրի վերածվելու Սաուդյան Արաբիայի ցանկության մասին այնքան էլ հաճախ չեն գրում, ինչպես Իրանի պարագայում է, բայց այս թեմայի վերաբերյալ աշխատանքներ, այնուամենայնիվ, կան: See u, օրինակ, *Gawdat Bahgat* (2006), *Nuclear Proliferation, The Case of Saudi Arabia Middle East Journal*, Vol. 60, No. 3.

դեպքում, երբ չկա որևէ դասական համալսարան, որը բոլոր ուղղություններով կրթական ծրագրեր չիրականացնի: Այդ նույն Միջիգանի տեխնոլոգիական ինստիտուտը լավագույններից մեկն է աշխարհում տնտեսության, պատմության, քաղաքագիտության, միջազգային հարաբերությունների գծով:

Հումանիտար կրթության համակարգի զարգացումից սառույցանի իշխանությունների խուսափումը հասկանալի է:

Նախ՝ սառույցները նվազագույն հնարավորություն անգամ չունեն համաշխարհային հումանիտար գիտելիքը երկիր ներմուծելու համար. նրանց երկրում ուժեղ են արմատական-պահպանողական պատկերացումները հասարակության մասին:

Երկրորդ՝ անհասկանալի է, թե ինչ են անելու արևմտյան բուհերի սոցիոլոգիայի կամ քաղաքագիտության ֆակուլտետներն ավարտած սառույցներն այն բանից հետո, երբ վերադառնան Սառույցան Արաբիա: Ողջ տնտեսությունն առայժմ բաղկացած է նավթաքիմիայից, որտեղ հումանիտար գծով մասնագետները գրեթե անելիք չունեն:

Իրանցի ուսանողները և դոկտորանտները, որոնք ուսանել են ԱՄՆ-ում, կարողացան «ազգայնացնել» ամերիկյան բուհերում ստացած գիտելիքները և, օրինակ, հանրիսնգտոնյան ավտորիտար արդիականացման տեսությունը ներդրեցին Իրանում: Սակայն շահական Իրանը և Սառույցան Արաբիան, չնայած թե՛ առաջինում, թե՛ երկրորդում ավտորիտար քաղաքական ռեժիմների առկայությանը, շատ տարբեր երկրներ են իրենց զարգացման գաղափարախոսական վեկտորներով, ինչպես նաև ռեժիմների բնույթով: Մի կողմից՝ Փեհլևիների դինաստիան ջանում էր երկիրը մտցնել արևմտյան օրինակով զարգացած երկրների ակումբ, ուստի և Արևմուտքն ու արևմտյան համալսարանները համարում էր ընդօրինակման արժանի: Մյուս կողմից՝ աշխարհիկ և ազգայնական ռեժիմը միջմշակութային շփումների և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ավելի մեծ պոտենցիալ ունի, քան ավտորիտար-կրոնական իշխանությունը: Սրանով է, ամենայն հավանականությամբ, բացատրվում այն, թե ինչու Սառույցան Արաբիայում հումանիտար գիտելիքներին ոչ մի ուշադրություն չի դարձվում. դրանք ռեժիմին անհեռանկարային և վտանգավոր են թվում, քանի որ, մի կողմից, դրանց կրողները չեն կարող իրենց համար տեղ գտնել պետության քաղաքական և սոցիալական կյանքում, մյուս կողմից՝ նրանք կարող են վիճարկել իշխանության լեգիտիմության և օրինականության հիմքը՝ դրանով իսկ մարտահրավեր

նետելով կառավարող ռեժիմին: Մակայն սառույցան իշխանությունների նման մոտեցումը երկարաժամկետ հեռանկարում չի կարող արդյունավետ համարվել, քանի որ համաշխարհային պատմությանը հայտնի չէ որևէ դեպք, երբ հեղափոխական շարժումը սկսվել կամ մարտահրավերն իշխանությանը նետվել է բացառապես հումանիտար մտավորականության կամ հումանիտար ոլորտի ինտելեկտուալների կողմից: ԽՍՀՄ փորձն, օրինակ, ցույց է տալիս, որ տեխնիկական մտավորականությունը բողոքի շարժման մեջ երբեմն պակաս ակտիվ դեր չի կատարում, քան հումանիտար ոլորտի մտավորականները: Մանավանդ եթե հումանիտար ոլորտը խիստ գաղափարականացված է, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, վանում է նրանից բազմաթիվ տաղանդավոր երիտասարդների, որոնք ավելի շատ նախընտրում են տեխնիկական, քան գաղափարականացված հումանիտար կրթություն ստանալ, որի հիմնական նպատակներից մեկն, ըստ էության, իշխանությանը, նրա քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական օրակարգը սպասարկելն է: Իրականում սրա մեջ է հիմնական վտանգը ռեժիմի և պետության համար առհասարակ, քանի որ հումանիտար գիտության գաղափարականացման արդյունքում կորչում է նրա հիմնական գործառույթներից մեկը՝ հասարակության ու պետության զարգացմանը խանգարող գործոնների վերհանումը և սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական զարգացման կոնկրետ մեխանիզմների մշակումը: Դրա արդյունքում, երբ վրա է հասնում փոփոխությունների դարաշրջանը, պարզվում է՝ բողոքի շարժման առաջին շարքերում հայտնվում են տեխնիկական և բնական գիտությունների ներկայացուցիչները, որոնք, չնայած պրոֆեսիոնալ ոլորտում ունեցած իրենց հաջողություններին, քաղաքականության հարցերում՝ ներքին, տնտեսական և արտաքին, լիակատար դիլետանտներ են: Դրա արդյունքը հանդիսանում է հեղաշրջումը, որն իշխանական ուղղահայացից ցած է նետում ապարատի աշխատողներին և ֆունկցիոներներին և վեր է բարձրացնում մարդկանց, որոնք պատրաստ չեն և հաճախ չափից ավելի միամիտ են երկիրն արդյունավետորեն ղեկավարելու համար:

Սա նկատի ունենալով էլ հենց պետք է ենթադրել, որ, չնայած սառույցան իշխանությունների՝ հումանիտար գիտությունները բոյկոտելու որոշմանը, կրթության և գիտության զարգացման ծրագիրը, որն այսօր իրականացվում է երկրում, հսկայական պոտենցիալ ունի միապետության քաղաքական զարգացման վրա ազդեցության իմաստով, քանի որ ամրապնդում է այն խավի դիրքերը, որը կամաց-կամաց, բայց ջանում է ազատականացնել երկրի քաղաքական ու

տնտեսական համակարգերը: Արևմտյան բուհերի շրջանավարտների և միջին դասի ներկայացուցիչների դերը երկրում սրընթացորեն կմեծանա՝ «սառուղացման»¹ քաղաքականության հաշվառմամբ, որը վերջին տարիներին սկսել են ակտիվորեն առաջ տանել թագավորության իշխանությունները: Դրա նպատակներ են հռչակվել²:

1. Սառուղյան Արաբիայի քաղաքացիների զբաղվածության ավելացումը ազգային տնտեսության բոլոր հատվածներում:
2. Օտարերկրյա աշխատողների թվաքանակի նվազեցումը և հետագայում դրանից կախվածության լիակատար վերացումը:
3. Կապիտալի վերաներդրումավորումն ազգային տնտեսության մեջ, որն այլ հանգամանքներում կհոսեր Սառուղյան Արաբիայում աշխատող մասնագետների կեցության երկրներ:

Փաստորեն, քաղաքականության նպատակը երկրի բնակչության աշխատանքի տեղավորումն է ի հաշիվ միգրանտների և հրավիրյալ մասնագետների թվի կրճատման, որոնք Սառուղյան Արաբիայում 6 մլն-ից ավելին են. նրանք կազմում են երկրի ողջ բնակչության մոտ 20%-ը: Բայց ի տարբերություն սառուղցիների, որոնք իրավունքներ ունեն, օտարերկրացիները Սառուղյան Արաբիայում կամ իրավագուրկ են (էժան աշխատուժ մուսուլմանական երկրներից), կամ փաստորեն ապրում են Սառուղյան Արաբիայից «դուրս» (օտարերկրյա որակյալ մասնագետներ), սեգրեգացիաներում, որոնցում, ինչպես և Արդալա թագավորի գիտության քաղաքում, գոյություն ունի այլ՝ ոչսառուղյան կյանք: Այն կարելի է անվանել «սեգրեգացիոն»:

«Սեգրեգացիա և մեկուսացում. արևմտյան վտարանդիների միավորումներ Սառուղյան Արաբիայում» հոդվածում, որը հրապարակվել է *GeoJournal* պարբերականում, մանրամասն նկարագրված է այն առանձին կյանքը, որն ստեղծվել է Սառուղյան Արաբիայում աշխատող օտարերկրացիների համար: Նրանց համար

¹ Համանման՝ «օմանացման», «կատարացման», «էմիրացման» ծրագրեր կան նաև Սառուղյան Արաբիայի հարևան պետություններում: Աշխատուժի և որակյալ աշխատուժի «տեղայնացման» ծրագրում առաջինը Օմանն է, որն իր ծրագիրն սկսել է 1988թ.: Այդ պահի դրությամբ անգամ պետական իշխանության մարմիններում, ինչպես նաև ազգային ֆինանսական ինստիտուտներում ղեկավար պաշտոնները զբաղեցնում էին օտարերկրացիները մասնագետներ Լիբանանից, Սիրիայից, ինչպես նաև արևմտյան երկրներից (հիմնականում մուսուլմաններ):

² *Adel S. Al-Dosary and Syed Masiur Rahman* (2005): Soudization (Localization) – A Critical Review, Human Recourse Development International, Vol.8, №4, p. 496-497.

կառուցվել են առանձին թաղամասեր, որոնք սառուղյան քաղաքներից առանձնացված են հատուկ պատերով, որոնցից այն կողմ եռում է միանգամայն այլ կյանք: Այդ թաղամասերում տիրում են ավելի լիբերալ հարաբերություններ, կանայք հաճախ փողոց են դուրս գալիս առանց հիջաբների, հասարակության անդամների միջև հարաբերությունները հիմնվում են ավելի դեմոկրատական սկզբունքների վրա¹: Նման «սեգրեգացիան» հատուկ է ոչ միայն Սառուղյան Արաբիային, այլ նաև տարածաշրջանի շատ այլ երկրների. նավթի հայտնաբերումից և Արևմուտքից բարձրորակ մասնագետների հոսքից հետո, առանց որոնց անհնար կլինեք ապահովել նավթարդյունահանումն ու դրա արտահանումը, օտարերկրացիների առանձին լիբերալ թաղամասեր ստեղծվեցին նաև այլ երկրներում. Քուվեյթում ի հայտ եկավ «Ավալի» թաղամասը, Բահրեյնում՝ «Ահմադին»: Շահական Իրանում նման փորձարկում չկատարվեց հիմնականում այն պատճառով, որ իշխանությունն ուզում էր Իրան ներմուծել արևմտյան կենսակերպը, իսկ իշխանության գաղափարախոսական հենքը բացահայտ արևմտամետ տրամադրություններ ունեցող նացիոնալիզմն էր: Սա է տարածաշրջանի ազգայնական և աշխարհիկ ռեժիմների հիմնարար տարբերությունը արխայիկներից, որոնք եթե չէին էլ սահմանափակում արտասահմանից մարդկանց հոսքը, ապա սահմանափակում էին գոնե նրանց կենսակերպի փոխանցումը երկրի բուն բնակչությանը:

Այսօր, հենվելով ազգային կադրերի պատրաստման և «սառուղացման» քաղաքականության վրա՝ թագավորության իշխանությունները ջանում են վերացնել օտարերկրյա ներկայությունը երկրում: Միննույն ժամանակ, «սառուղացումը» փորձում է լուծել նաև հատուկ՝ առկա և ապագա խնդիրներ. բնակչության աճը, նավթարդյունահանման մակարդակի նվազումը բարդացնում են բնակչության որոշ խավերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ինչը կարող է վերաճել քաղաքական ընդվզման:

«Տեղայնացման» քաղաքականության մեջ կա նաև էական արտաքին քաղաքական հաշվարկ. ինչպես ցույց տվեց Բահրեյնի վերջին շրջանի փորձը, որպես օտարերկրյա աշխատուժ երկիր են թափանցում Իրանից և Լիբանանից ֆինանսավորվող շիա քարոզիչներ ու զինյալներ, որոնք տեղի շիա բնակչությանը պատրաստում են պայքարի իրենց իրավունքների համար: Որքանո՞վ

¹ Glasze Georg (2006), Segregation and Seclusion: The Case of Compounds for Western Expatriates in Saudi Arabia, GeoJournal, Vol.66, №1/2, Gated Communities: An Emerging Global Urban Landscape, pp. 83-88.

պատրաստ կլինեն արևմտյան բուհերի շրջանավարտներն ապրել ոչ թե «սեգրեգացիաներում», այլ սառուղյան հասարակության մեջ: Այլ կերպ ասած՝ արդյո՞ք «սեգրեգացիան» օտարերկրացիների և բուն սառուղցիների՝ միմյանցից առանձնացնելու մեթոդ է, թե՞ այն բաժանումն իրականացնում է ոչ թե ազգային, այլ արժեքային (որը դրսևորվում է նաև կենսակերպում) սկզբունքով: Այս հարցը շատ կարևոր է, քանի որ արևմտյան բուհերը և կրթությունը մարդկանց մտածելակերպի և ապրելակերպի վրա ազդեցություն գործելու մեծ պոտենցիալ ունեն, անգամ այն մարդկանց վրա, որոնք Միջիգանի տեխնոլոգիական ինստիտուտում ուսանելու են եկել մի երկրից, որտեղ պաշտոնական գաղափարախոսությունը արմատական իսլամն է կամ ցեղային նացիոնալիզմը: Այս առումով կարևոր է արևմտյան բուհերի շրջանավարտների ապագայի խնդիրը Սառուղյան Արաբիայում: Արդյո՞ք նրանք պատրաստ են Ֆլորիդայում 5 տարի մնալուց հետո ապրել մի հասարակությունում, որտեղ տիրում են ուլտրապահպանողական հայացքները, կամ՝ կվորձեն արդյոք նրանք ստեղծել իրենց ազգային սեգրեգացիաները Սառուղյան Արաբիայում, որոնցում կենսակերպն ավելի լիբերալ կլինի, քան երկրի մնացյալ մասում:

«Սառուղացման» և Արևմուտքում կրթություն ստանալու աջակցության քաղաքականության արդյունավետության մեջ կասկածելու մեկ այլ հարց է երիտասարդ սառուղցիների՝ երկիր վերադառնալու մոտիվացիան: Բնականաբար, ԱՄՆ-ից երիտասարդ մասնագետների վերադարձին կարող են նպաստել այն արտոնությունները, որոնք պետությունը տրամադրում է արևմտյան բուհերի շրջանավարտներին աշխատանքի տեղավորվելիս: Սակայն այստեղ առաջ է գալիս «սառուղացման» քաղաքականության մրցակցային առավելությունների հարցը. եթե Հարվարդի շրջանավարտն աշխատանքի է անցնում պետության տրամադրած ոչմրցակցային արտոնությունների պատճառով, ապա կասկածներ են առաջանում աշխատանքի միջազգային շուկայում նրա մասնագիտական պիտանիության հետ կապված: Կարո՞ղ են արդյոք այդ սառուղցիներն աշխատանքի տեղավորվել Կանադայում և ԱՄՆ-ում: Եթե այո, ապա ինչը կարող է ստիպել նրանց վերադառնալ Սառուղյան Արաբիա՝ փակ, ոչդեմոկրատական և շատ վատ էկոլոգիա ունեցող երկիր: Եթե սառուղցին հարուստ ընտանիքի, բյուրոկրատիայի կամ արիստոկրատիայի ներկայացուցիչ չէ, ինչը ենթադրում է արագ վերելք կարիերայում և հատուկ կյանք բարձր պարիսպներ ունեցող պալատներում, ապա վերադարձից ակնկալվող արտոնություններն առանձնապես մեծ չեն:

Հարցը, որի մասին խոսում ենք, ուղղակի կապ ունի «սեգրեգացիայի» քաղաքականության հետ. եթե կառավարությունը ձգտում է հայրենիք վերադարձնել մրցունակ կադրերին, այն վաղ թե ուշ ստիպված է լինելու այդ կադրերին ոչ միայն հոյակապ աշխատավարձ, այլև հատուկ միջավայր ապահովել, որը կտարբերվի նրանից, որում ապրում է երկրի բնակչության հիմնական մասը: Այնպես, ինչպես ժամանակին եղավ Եգիպտոսում, որի մայրաքաղաքում տեխնոկրատների և որակյալ աշխատողների համար ստեղծվեց «Մոհանդիսեն» («Ինժեներներ») թաղամասը՝ աշխարհիկ և հարուստ շրջան Կահիրեում, որտեղ կյանքը մինչև վերջին ժամանակներս խիստ տարբերվում էր նրանից, ինչը կար քաղաքի այլ շրջաններում: Հասարակության նման շերտատումն էլ, ի թիվս այլ բաների, Եգիպտոսում հանգեցրեց հեղափոխության, համենայնդեպս՝ բնակչության այն հատվածի ապստամբության, որը չէր ընդունում կոռուպցիան, հասարակության շերտավորումն ու սեգրեգացիան: Դատելով «սաուդացման» քաղաքականությունից՝ նման հեռանկարը կարող է սպառնալ նաև Սաուդյան Արաբիային, որը, չլուծելով կարևորագույն՝ քաղաքական և գաղափարախոսական բարեփոխման հարցը, ջանում է արդիականացնել երկիրը, ինչը, ամենայն հավանականությամբ, կհանգեցնի բնակչության էլ ավելի մեծ շերտավորման ըստ սոցիալական և կրթական ցենզի և պարարտ հող կստեղծի ընդդիմության և արմատական ընդվզման աճի համար:

Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ Իրանը, թե՛ Սաուդյան Արաբիան հսկայական քայլեր են արել և շարունակում են անել ազգային տնտեսության զարգացման ուղղությամբ՝ մարդկային, առաջին հերթին՝ գիտակրթական կապիտալում արվող ներդրումների օգնությամբ: Երկու պետությունն էլ իրենց այս ռազմավարությունն իրագործելիս վրիպումներ են թույլ տվել, բայց չեն հրաժարվել գլխավորից. գիտության և կրթության ներդրումավորումը փոխհատուցվում է կրթության և գիտության զարգացմամբ: Ինչպես ցույց է տալիս իրանական փորձը, այդ փոխհատուցման գործընթացը կարող է տասնամյակներ տևել, բայց դրա պտուղներն ակնհայտ են:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ ինչպես Իրանում, այնպես էլ Սաուդյան Արաբիայում հիմնական ուշադրությունը հատկացվում է հենց տեխնիկական գիտություններին և մասնագիտություններին, քանի որ դրանք կարող են դրական ազդեցություն գործել ազգային աճի վրա:

Սեպտեմբեր, 2014թ.

**ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳԻՏԵԼԻՔԸ,
ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ԼՈՒԾՈՒՄԸ. ՏԱՐԱԾՍԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՓՈՐՁԸ**

Սևակ Սարուխանյան

Ամփոփագիր

Հողվածում Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի օրինակով դիտարկվում են տարածաշրջանային երկրների զարգացման ազգային ռազմավարության արդիականացման ապահովման փորձը, մարդկային կապիտալի, կրթության և գիտության կարևորությունն այդ ռազմավարության իրականացման գործում: Քննարկվում են Իրանում իսլամական հեղափոխության իրականացման օրինաչափության հարցերը, առաջադեմ և հետադեմ միտումների հարաբերակցությունը շահի կառավարման և «սպիտակ հեղափոխության» շրջանում: Նույն խնդիրները հետազոտվում են նաև Սաուդյան Արաբիայի օրինակով՝ մասնավորապես շեշտադրելով այդ երկրում հումանիտար գիտությունների զարգացման պակասը, դրա հետ մեկտեղ՝ տեխնոլոգիաների և ճշգրիտ գիտությունների ոլորտում գիտական փնտրտուքների խթանումը՝ որպես «սաուդացման» վեկտորներից մեկը:

**МОДЕРНИЗАЦИЯ, НАУКА, ЗНАНИЕ, ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ
И РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ДЕМОГРАФИИ:
ОПЫТ РЕГИОНАЛЬНЫХ СТРАН**

Севак Саруханиян

Резюме

В статье на примере Ирана и Саудовской Аравии рассматривается опыт обеспечения модернизации национальной стратегии развития региональных стран, важность человеческого капитала, образования и науки в процессе осуществления этой стратегии. Обсуждаются вопросы закономерности исламской революции в Иране, соотношение прогрессивных и регрессивных тенденций в период правления шаха и «белой революции». Те же вопросы исследуются и на примере Саудовской Аравии, акцентируя, в частности, недостатки развития гуманитарных наук в этой стране с одновременным стимулированием научных изысканий в сфере технологий и точных наук в качестве одного из векторов «саудизации».

**MODERNIZATION, SCIENCE, KNOWLEDGE, HUMAN CAPITAL
AND SOLUTIONS TO THE DEMOGRAPHIC PROBLEMS:
THE EXPERIENCE OF THE REGIONAL COUNTRIES**

Sevak Sarukhanyan

Resume

The article uses the examples of Iran and Saudi Arabia to review the experience of national strategies modernization for development in the countries of the region, as well as the importance of education and science in implementation such strategies. Issues related to the patterns of Islamic revolution in Iran are discussed, along with proportions of progressive and regressive trends between the periods of the Shah's rule and "white revolution". The same issues are reviewed for Saudi Arabia with particular emphasis on the lack of development of liberal arts in this country, and at the same time promotion of scientific research in technologies and exact sciences as one of the vectors of "Saudization".

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՓՈՐՁԸ

Կարեն Վերանյան՝

Բանալի բաներ՝ հայրենադարձություն, ինտեգրում, կարգավիճակ, քաղաքացիություն, նպաստ, արտոնություններ:

«Վերադարձի մասին» օրենքը

1950թ. հուլիսի 5-ին Իսրայելի խորհրդարանը (Բնեսեթ) միաձայն ընդունեց «Վերադարձի մասին» օրենքը, ինչը հիմք դրեց սիոնիստական գաղափարախոսության իրավական նորմերի ամրագրմանն ու հանդիսացավ Իսրայել պետության՝ որպես հրեական ազգային պետության ձևավորման և գոյատևման հիմնաքարը¹: «Վերադարձի մասին» օրենքով ամրագրվում էր յուրաքանչյուր հրեայի՝ Իսրայել պետություն հայրենադարձվելու իրավունքը²: Օրենքն իրավունք էր տալիս Իսրայելի սահմաններից դուրս բնակվող հրեաներին, վերադառնալով հայրենիք, ստանալ Իսրայելի քաղաքացիություն: Օրենքի համաձայն, հրեա է համարվում այն անձը, որը ծնվել է հրեա կնոջից կամ ընդունել է հուդայականություն և չի դավանում այլ կրոն³:

Հետագա տասնամյակներում հայրենադարձության մասին օրենքի կիրառության շրջանակներն ընդլայնվեցին: Մասնավորապես, 1960-ական թթ. վերջին հայրենադարձների քանակային կտրուկ աճի արդյունքում անհրաժեշտություն առաջացավ վերանայել հայրենադարձության նախկինում գործող մեխանիզմները: 1967թ. ստեղծվեց հայրենադարձության և ինտեգրման տեսչությունը, որը կոչված էր կոորդինացնելու Իսրայելի կառավարության ու Հրեական գործակալության (Եփրայերեն՝ «Սոխնուտ». գործակալությունը զգալի աշխատանքներ է իրականացրել հրեական սփյուռքի հայրենադարձության հարցում) աշխատանքները:

^{*} «Նորավանք» ԳԿՀ Քաղաքական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ փորձագետ:

¹ <http://callofzion.ru/pages.php?id=580>

² Նույն տեղում:

³ <http://il4u.org.il/blog/about-israel/repatriation/zakon-o-vozvrashhenii>

1968թ. որոշում ընդունվեց հիմնել Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարություն¹: Ընդ որում՝ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց Հրեական գործակալության հետ, որ վերջինս զբաղվեր հայրենադարձության ապահովմամբ, իսկ նորաստեղծ նախարարությունն իր վրա էր վերցնում երկրում հայրենադարձների ինտեգրման խնդիրները²: Գործակալության կենտրոնակայանն Իսրայելում է:

Հայրենադարձության հոսքի ակտիվացման արդյունքում անհրաժեշտություն առաջացավ որոշակի փոփոխություններ մտցնել օրենքում. 1970թ. ընդունված «Վերադարձի մասին» օրենքի փոփոխություններով իրավունք էր ընձեռվում հայրենադարձվել նաև այն անհատներին, որոնք ազգակցական կապեր ունեն հրեաների հետ՝ հրեայի երեխաներ, թոռներ, հրեայի ամուսիններ, հրեայի երեխաների ու թոռների ամուսիններ³:

Արդեն 1999թ. օրենքում ընդունված նոր փոփոխությունների համաձայն՝ Իսրայել պետության քաղաքացու հետ ամուսնացած արտերկրացին չի կարող ինքնաբերաբար ստանալ Իսրայել պետության քաղաքացիություն: Նա պետք է անցնի քաղաքացիության ձեռքբերման փուլային գործընթաց: Իրավական այս նորմը չի տարածվում այն զույգերի վրա, որոնց ամուսիններից մեկը գտնվում է «Վերադարձի մասին» օրենքի իրավական կիրառության դաշտում, և այն զույգերի վրա, որոնք իրենց ամուսնությունը ձևակերպել են մինչև Իսրայել հայրենադարձվելը⁴:

Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարության գործառույթները

Սկզբնական շրջանում նախարարությունը կոչվում էր Ինտեգրման նախարարություն, միայն վերջերս՝ 2013թ. հոկտեմբերի 6-ին, այն վերանվանվեց Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարություն: Իսրայել պետության ղեկավարությունը նախարարության վերանվանման հարցը պայմանավորեց վերջին ժամանակաշրջանում նախարարության գործունեության բնույթի և գործառույթների վերափոխումներով⁵:

¹ Առաջին անգամ նախարարությունը հիմնադրվել է 1948թ., սակայն գոյատևել է ընդամենը 3 տարի:

² https://ru.wikipedia.org/wiki/Министерство_абсорбции_Израиля

³ <http://callofzion.ru/pages.php?id=580>

⁴ <http://il4u.org.il/blog/about-israel/repatriation/zakon-o-vozvrashtenii>

⁵ <http://9tv.co.il/news/2013/10/06/160155.html>

Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարությունը կազմված է ավելի քան 20 վարչությունից, որոնցից թեմայի շրջանակներում մեզ հետաքրքրող բաժիններին կանդրադառնանք ստորև¹:

1. *Ինտեգրում գիտության ոլորտում* վարչությունն ուղեկցում է երիտասարդ հայրենադարձներին բուհերում ուսուցման ողջ ընթացքում, աջակցություն ցուցաբերում նրանց ուսման, ինչպես նաև սոցիալական խնդիրների լուծման հարցերում: Կազմակերպվում են խորհրդակցություններ, աջակցություն է ցուցաբերվում կրթական ուղղվածության ընտրության հարցում, կազմակերպվում են նաև օժանդակ դասընթացներ կարիքավոր ուսանողների համար: Նման ուսանողները ստանում են կրթաթոշակներ կամ բնակարանի վարձակալության և ընթացիկ ծախսերի համար արտոնյալ վարկեր:
2. *Գործարարար նախաձեռնությունների* վարչությունն աջակցում է այն հայրենադարձներին, որոնք ցանկանում են Իսրայել պետությունում զբաղվել մասնավոր գործարարությամբ: Այդ նպատակով վարչությունում գործում են գործարարության զարգացման տարբեր միջոցառումներ՝ խորհրդատվական կենտրոններում համապատասխան խորհրդատվությունների կազմակերպում, անհատ ձեռներեցների համար նախատեսված դասընթացների անցկացում և գործարարության զարգացման համար արտոնյալ վարկերի տրամադրում²:
3. *Բնակավայրով ապահովման* վարչության գործառույթներից է նոր հայրենադարձներին ժամանակավոր կամ մշտական բնակավայրերով ապահովելը:
4. *Ինտեգրում հասարակությունում* վարչությունը հիմնականում զբաղվում է նոր հայրենադարձների սոցիալ-հասարակական, մշակութային, լեզվական ինտեգրման հարցերով: Ընդ որում՝ հայրենադարձների յուրաքանչյուր էթնիկ խմբին իսրայելական հասարակությունում ընձեռվում են մշակութային ինքնության ազատ արտահայտման բոլոր հնարավորությունները: Հիմնական շեշտադրումը կատարվում է հայրենադարձների շրջանում հրեական և իսրայելական ինքնագիտակցության և ինքնության զարգացման վրա:

¹ <http://www.moia.gov.il/russian/pages/default.aspx>

² Նույն տեղում:

5. Հայրենադարձ զինվորականների վարչությունն աջակցում է զինվորական հայրենադարձներին և նրանց ընտանիքներին Իսրայելի պաշտպանության բանակում ադապտացման և առավել հեշտ ինտեգրման հարցերում:
6. Ուղղանների (ուղղան՝ լեզվի ուսուցման կենտրոն- հեղ.) վարչությունը զբաղվում է հայրենադարձների շրջանում եբրայերենի ուսուցման հարցերով:

**Հայրենադարձության կազմակերպման մեխանիզմներն Իսրայելում.
առաջին քայլերը**

Հայրենադարձության կազմակերպման գործընթացն Իսրայելում իրականացվում է «Վերադարձի մասին» օրենքի հիման վրա, ինչը գործնականում նշանակում է, որ Իսրայել ժամանելուն պես հրեան դառնում է այդ երկրի քաղաքացի՝ իր բոլոր պարտականություններով ու իրավունքներով: Այն անձինք, ովքեր ունեն այլ երկրի քաղաքացիություն, կարող են պահպանել այն, քանի որ Իսրայել պետությունն ընդունում է երկքաղաքացիությունը:

Ինչպես հրեաների շրջանում ընդունված է ասել, հայրենադարձության ֆիզիկական և իրավական բուն գործընթացը մեկնարկում է Բեն-Գուրիոնի անվան օդանավակայան ժամանման պահից սկսած, երբ նոր հայրենադարձներին անձնագրային հսկողության անցկացման գործընթացից հետո ուղեկցում են հայրենադարձների համար նախատեսված սպասարահ: Այստեղ կազմակերպվում է հայրենադարձի գրանցման գործընթացը, որը ներառում է՝

1. գրանցման թերթիկի լրացում, որն Իսրայելի ՆԳՆ-ում անհրաժեշտ է փոխարինել անձը հաստատող փաստաթղթով (թեուդաթ զեութ),
2. նոր հայրենադարձի անձը հաստատող փաստաթղթի կամ վկայականի ձևակերպում (թեուդաթ օլե),
3. առաջին ծախսերի համար նախատեսվող ֆինանսական միջոցների հատկացում,
4. բուժսպասարկման ուղեգրի տրամադրում,
5. որոշ դեպքերում՝ հյուրանոցային ուղեգրի տրամադրում (եթե առաջիկայում բնակության վայր հայրենադարձը չունի):

Օդանավայականում հայրենադարձների ինտեգրման առաջին քայլերն առավել հեշտ կազմակերպելու և Իսրայել պետություն ժամանման պես երկրից

առաջին լավ տպավորությունների ապահովման նկատառումներով տեղում իրականացվում է մի շարք ծառայությունների մատուցման գործընթաց: Օդանավակայանում հայրենադարձին տրվող ծառայություններն են՝

1. հիվանդներին և հաշմանդամներին առաջին բուժօգնության կազմակերպում,
2. մոր և մանկան սենյակի հատկացում,
3. անվճար հեռախոսագանգ կատարելու հնարավորության ընձեռում Իսրայելի ներսում և արտերկիր,
4. թեթև հյուրասիրության կազմակերպում¹:

Օդանավակայանում նախարարությունը յուրաքանչյուր հայրենադարձի կամ հայրենադարձ ընտանիքի կցում է «անհատական մշտական ներկայացուցիչ-խորհրդատու»՝ հետագա ինտեգրման հարցերով զբաղվելու համար: Ասել է թե՛ ժամանման պահից սկսած, հայրենադարձի հետագա ինտեգրման գործընթացը կոորդինացնում և ուղղորդում է հատուկ ներկայացուցիչ-խորհրդականը, ինչն էական նշանակություն ունի յուրաքանչյուր հայրենադարձի համար թե՛ Իսրայելի պետական համակարգի և թե՛ տեղի հասարակությանն ինտեգրվելու գործընթացն առավել մատչելի մատուցելու և հնարավորինս անխոչընդոտ դարձնելու առումով: Օդանավակայանում գրանցման գործընթացն ավարտելուց հետո հայրենադարձներն անցնում են մաքսային գնում, որից հետո Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարության աշխատակիցը հայրենադարձին համապատասխան տրանսպորտով ուղեկցում է դեպի հայրենադարձի բնակության վայր:

Այցելությունը Հայրենադարձության նախարարություն հայրենադարձների առաջին կարևոր քայլերից մեկն է, որից և կախված է հայրենադարձության գործընթացի հետագա իրավական ու փաստացի հաջող ընթացքը: Նախարարությունում հայրենադարձը ստանում է՝

1. «հայրենադարձության զամբյուղ» կոչվող նպաստի, բնակարանի վարձակալության համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների ու նպաստների ձեռքբերման, երեխաների համար կրթական փաթեթների ապահովման, ինչպես նաև այլ հաստատություններից աջակցություն ստանալու հնարավորությունների վերաբերյալ համապատասխան տեղեկատվություն ու խորհրդատվություն,

¹ Նույն տեղում:

2. հայրենադարձը տեղեկացվում է իր անհատական բանկային հաշվի մասին, որին փոխանցվելու են հասանելիք ֆինանսական միջոցները (խորհուրդ է տրվում հնարավորինս շուտ բացել բանկային հաշիվ և հնարավորինս արագ փոխանցումներ կատարել այդ հաշվեհամարին),
3. եբրայերենի ուսուցման նպատակով հայրենադարձի բնակության վայրին մոտ տեղակայված տարբեր ուղղանների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկատվություն (ընդ որում՝ եբրայերենի ուսուցումը հայրենադարձության ու հաջող ադապտացման կարևոր պայմաններից է, ուստի խորհուրդ է տրվում հայրենադարձներին Իսրայելում եբրայերենի ուսուցումը կազմակերպել բնակության հաստատման առաջին իսկ ամիսներից և չհետաձգել այն, քանի որ այս ոլորտում հայրենադարձին ցուցաբերվող աջակցությունն իրականացվում է միայն Իսրայելում բնակության հաստատման առաջին մեկուկես տարվա ընթացքում):

Առավել հանգամանորեն անդրադառնանք «հայրենադարձության զամբյուղ» նպաստին: «Հայրենադարձության զամբյուղը» կոչված է աջակցելու հայրենադարձներին Իսրայելում բնակության առաջին փուլում առօրյա ծախսերի հետ կապված խնդիրներում: Այս նպաստը կարող են ստանալ որոշակի երկրներից եկած հայրենադարձները: Մյուս կողմից՝ այն կարող են ձեռք բերել այն հայրենադարձները, որոնք եկել են Իսրայել առաջին անգամ՝ «հայրենադարձության» վիզայով: Ընդ որում՝ «հայրենադարձության զամբյուղ» նպաստի ստացման պայմաններից է նոր հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալուն նախորդող 3 տարվա մեջ 18 ամիսների ընթացքում անընդհատ ներկայության ապահովումն Իսրայելում:

«Հայրենադարձության զամբյուղ» նպաստ կարող են ստանալ հետևյալ չափանիշներին համապատասխանող հայրենադարձները.

1. հայրենադարձը եկել է Իսրայել պետություն Արևելյան Եվրոպայից (ԱՊՀ երկրներ, Լեհաստան, Ռումինիա, նախկին Հարավսլավիայի բոլոր երկրները, Բուլղարիա, Ալբանիա, Չեխիա, Սլովակիա, Հունգարիա), Լատինական Ամերիկայից (Արգենտինա, Մալվադոր, Ուրուգվայ, Բոլիվիա, Բրազիլիա, Գվատեմալա, Հոնդուրաս, Դոմինիկյան Հանրապետություն, Վենեսուելա, Մեքսիկա, Նիկարագուա, Պանամա, Պարագվայ, Պերու, Կուբա, Կոլումբիա, Կոստա Ռիկա, Չիլի), Աֆրիկայից (Մարոկո, Ալժիր, Թունիս, Լիբիա, Եգիպ-

- տոս, Սուդան, Եթովպիա), Ասիայից (Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Եմեն, Ադեն, Չինաստան, Հնդկաստան, Իրան, Իրաք և Սաուդյան Արաբիա):
2. Մինչև Իսրայել ժամանելը հայրենադարձը 1 տարուց ոչ ավելի բնակվել է այն երկրում, որը չի ներառվում վերը հիշատակված ցուցակում:
 3. Հայրենադարձը չի բնակվում «Սոխնուտ» գործակալության ենթակայության տակ գործող այսպես կոչվող «ինտեգրման կենտրոն»-ում, որը բնակարանային համալիր է հանդիսանում: Հայրենադարձվել պատրաստվողները նախապես կարող են համաձայնեցնել «Սոխնուտ» հրեական գործակալության հայրենադարձության հարցերով կոորդինատորի հետ ժամանակավոր հիմունքներով «ինտեգրման կենտրոն»-ներում բնակվելու հարցը: Իսկ այդ ժամանակավոր փուլի ավարտից հետո հայրենադարձները պետք է բնակարան վարձակալեն մասնավոր հիմունքներով¹:

Այս նպաստը տրվում է հայրենադարձին անմիջապես օդանավակայանում՝ ժամանման պահին, որպես նվեր: Հայրենադարձության առաջին տարվա ընթացքում՝ «հայրենադարձության զամբյուղ» նպաստի վճարման ավարտից հետո և մինչև աշխատանքի տեղավորվելը նոր հայրենադարձները Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարությունից ստանում են նվազագույն կենսապահովման համար անհրաժեշտ նպաստ: Ընդ որում՝ այս նպաստը ստանում են այն հայրենադարձները, որոնք գրանցված են Աշխատանքի տեղավորման բյուրոյի բաժանմունքում և աշխատանք են փնտրում կամ սովորում են որակավորման բարձրացման դասընթացներում, կամ պրոֆեսիոնալ վերաորակավորման դասընթացներում, ինչպես նաև նրանք, ովքեր չեն կարող աշխատել առողջական խնդիրներից ելնելով կամ էլ գտնվում են նախաթոշակային տարիքում:

«Հայրենադարձության զամբյուղ» նպաստը տրվում է այն դեպքում, երբ հայրենադարձը մշտական հիմունքներով կրթություն է ստանում ուլպանում և յուրաքանչյուր ամիս ներկայացնում է դասընթացներին կանոնավոր հաճախելու մասին տեղեկանք²: Հայրենադարձված ընտանիքը նպաստ ստանում է այն դեպքում, երբ 2 ամուսիններն էլ կրթություն են ստանում ուլպանում, կամ էլ հաշվի է առնվում ընտանիքի եկամուտների ընդհանուր մակարդակը: Այն հայրենադարձներին, որոնք ուլպանում ուսում ստանալու անհրաժեշտություն չունեն, նպաստը վճարվում է աշխատանքի շուկայում գրանցվելու, օրական դաս-

¹ <http://www.moia.gov.il/Russian/Subjects/FinancialAssistance/Pages/AbsorptionBasket.aspx>

³ <http://www.moia.gov.il/russian/pages/default.aspx>

ընթացներով ուսում ստանալու կամ համապատասխան մասնագիտացում ձեռք բերելու կենտրոններ հաճախելու հիման վրա:

Հայրենադարձության կազմակերպման կարևոր մեխանիզմներից մեկը հայրենադարձների համար բնակության ապահովման հիմնահարցն է: Հայրենադարձին բնակության վայրի ընտրության մի քանի հնարավորություն է տրվում.

1. վարձակալել բնակարան մասնավոր շուկայում,
2. «Հայրենիքում առաջին տունը» նախագծի շրջանակներում բնակարանի վարձակալում կիրառել (գյուղատնտեսական ավան-համայնավարություն),
3. ազգականների մոտ ժամանակավոր բնակեցում,
4. բնակեցում ուսանողական հանրակացարաններում:

«Հայրենադարձության զամբյուղ» ստացող հայրենադարձների պարագայում բնակարանի վարձակալության համար նախատեսված նպաստը ներառվում է այդ «զամբյուղի» մեջ: Իսկ «հայրենադարձության զամբյուղ» չստացող հայրենադարձները կարող են ձեռք բերել բնակարանի վարձակալության նպաստ հիփոթեկային բանկում: Այդ նպաստակով հայրենադարձը պետք է դիմի որևէ հիփոթեկային բանկ և ձևակերպի արտոնությունների (թեուդաթ զաքաութ) ստացման իրավունքը հաստատող փաստաթուղթը:

Հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման բաղկացուցիչ մասերից է երեխաների ներգրավումն ուսումնական և կրթական հաստատություններում (մանկապարտեզներ, դպրոցներ), ինչն իրականացվում է թաղապետարաններում գործող կրթության բաժինների կողմից: Նույն թաղապետարաններում գործող սոցիալական ապահովման բաժինների կողմից կազմակերպվում է հաշմանդամների և տարբեր քրոնիկական հիվանդություններով տառապող հայրենադարձ երեխաների ուսուցումը:

Հայրենադարձության հետ կապված կարևոր հարցերից մեկն էլ վերաբերում է երեխաների և տարեցների համար նախատեսված նպաստներին: «Հայրենադարձության զամբյուղ» ձեռք բերող հայրենադարձները կարող են ստանալ երեխաների կամ տարեցների նպաստներն իրենց անհատական բանկային հաշվեհամարներից: Հայրենադարձի կարգավիճակ ունեցող, սակայն «հայրենադարձության զամբյուղ» չստացողները պետք է դիմեն բնակության վայրի մոտակա Բիտուախ Լեումի (Ազգային ապահովագրման տեսչություն) բաժանմունք և լրացնեն երեխաների ու տարեցների նպաստ ստանալու դիմում:

Հայրենադարձի ինտեգրման առաջնակարգ քայլերից է նաև առողջապահական ապահովագրման խնդիրը: Սկզբնական փուլում հայրենադարձը պետք է գրանցվի փոստային բանկի որևէ բաժանմունքում, լրացնի գրանցման թերթիկը, որտեղ և կիրականացվի համապատասխան գրառում հայրենադարձի կողմից ընտրված բուժսպասարկման ծառայության վերաբերյալ: Այդ թերթիկն անհրաժեշտ է լինելու ներկայացնել համապատասխան բուժհաստատություն, որտեղ հայրենադարձին կհանձնվի անդամակցության տոմս և կմատուցվի համապատասխան բուժօգնություն:

Ինտեգրման հետագա քայլերը

Ուլպանում ուսման ավարտից հետո հայրենադարձներն անցնում են աշխատանքի տեղավորման փուլ և միաժամանակ շարունակում են նախարարությունից ստանալ աջակցություն՝ ընդհուպ մինչև Իսրայելում բնակության առաջին տարվա ավարտը: Աշխատանքի անցման գործընթացը սկսվում է աշխատանքի շուկայում գրանցման ձևակերպումից: Այդ նպատակով հայրենադարձները պետք է դիմեն Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարության շրջանակներում գործող հատուկ մասնագիտացման կենտրոններ: Ստուգվում են հայրենադարձների՝ Իսրայելում աշխատանքի թույլտվություն ստանալու համար ստաժավորման կամ վերապատրաստման դասընթացների, ինչպես նաև դասընթացների հաճախելու ժամանակահատվածում նախարարության կողմից հատկացվող նպաստներ ստանալու հնարավորության հարցերը: Եթե հայրենադարձը գրանցվել է աշխատանքի շուկայում կամ ուսում է ստանում Աշխատանքի նախարարության կողմից հավատարմագրված, օրական հիմունքներով անցկացվող դասընթացներում, նա իրավասու է ստանալ նվազագույն կենսապահովման զամբյուղ կամ նպաստ (ավթահաթ ահնասա): Եթե տարիքի, առողջական վիճակի կամ ընտանեկան հանգամանքների պատճառով հայրենադարձը չի գրանցվել աշխատաշուկայում, նա կարող է ստանալ այդ պարագաների համար նախատեսված «հատուկ նպաստ»:

Իսրայելում հայրենադարձության առաջին տարվա ավարտից հետո «հայրենադարձության զամբյուղ» ստացող հայրենադարձները սկսում են ստանալ այդ նպաստը հիփոթեկային բանկում: «Հայրենադարձության զամբյուղ» չստացող հայրենադարձները շարունակում են ստանալ բնակարանի վարձակալության նպաստ այնպես, ինչպես ստանում էին Իսրայելում բնակության առաջին տարում:

Եթե հայրենադարձն այդ ժամանակահատվածում չի աշխատում, սակայն գրանցված է աշխատաշուկայում կամ ուսում է ստանում Աշխատանքի նախարարության կազմակերպած դասընթացներում, կամ էլ Հայրենադարձության նախարարությունից ստացել է «հատուկ նպաստ», ապա անհրաժեշտություն է առաջանում դիմելու «Բիտուախ Լեումի»՝ նպաստի ստացման պահանջներն ու պայմանները ստուգելու նպատակով:

Եթե հայրենադարձն ուսում է ստանում Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարության կազմակերպած պրոֆեսիոնալ դասընթացներում, ապա կարող է ստանալ նախարարության կողմից տրվող նպաստը մինչև դասընթացի ավարտը: Որակավորման բարձրացման, վերաորակավորման, ստաժավորման և այլ դասընթացներում ուսում ստանալու հնարավորություն տրվում է նաև Իսրայելում բնակության առաջին տարվա ավարտից հետո:

Հայրենադարձների ինտեգրման այլ ծրագրերը և արտոնությունները

«Հայրենիքում առաջին տունը» ծրագրի շրջանակներում հայրենադարձների ընտանիքը կարող է բնակարան վարձակալել կիբուցում և օգտվել վերջինիս ծառայություններից՝ սննդի կազմակերպում, երբայերենի ուսուցում, մանկապարտեզների և դպրոցների հաճախում: Այս ծրագիրը վճարովի է, իսկ բնակարանի վարձակալումը կիբուցում տևում է 1 տարի:

«Իսրայելական տուն» կոչվող ծրագրի շրջանակներում Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարությունն արտերկրում կազմակերպում է հատուկ նախագիծ, որի նպատակն է Իսրայելի հետ արտերկրում բնակվող իսրայելցիների կապերի պահպանումն ու ամրապնդումը¹: «Իսրայելական տուն» նախագիծն իրականացվում է հիմնականում արտերկրում Իսրայելի հյուպատոսությունների և դեսպանությունների միջոցով:

Նախագծի շրջանակներում արտերկրում բնակվող իսրայելցիներին, որոնք հետաքրքրված են Իսրայել վերադարձի հարցերով, ապահովում են որակյալ խորհրդատվություններով և հայրենիք վերադարձի դեպքում կազմակերպում նրանց անհատական ուղեկցումը: Ներկայում աշխարհում գործում է 14 «Իսրայելական տուն»՝ հիմնականում ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Եվրոպայում և ՌԴ-ում²:

¹ <http://www.moia.gov.il/Russian/RETURNINGRESIDENTS/Pages/IsraeliHouse3.aspx>

² Նույն տեղում:

«Գարին Ցաբար» նախագիծն իրականացվում է 1991 թվականից սկսած, որին կարող են մասնակցել արտերկրում բնակվող 18-23 տարեկան հրեա երիտասարդները, որոնք ցանկանում են հայրենադարձվել Իսրայել՝ Պաշտպանության բանակում ծառայելու նպատակով¹: Առաջին 4 ամիսների ընթացքում նախագծի մասնակիցները սկսում են Իսրայելի պաշտպանության բանակում ինտեգրման գործընթացը, ծանոթանում զինծառայության պայմաններին, ուսանում եբրայերեն ուղղաններում, ճամփորդում երկրում: Նախագիծը ֆինանսավորվում է Իսրայելի պետական կառույցների կողմից (Հայրենադարձության նախարարություն, Պաշտպանության նախարարության և այլն):

«Վաուչեր» ծրագիրը նոր հայրենադարձներին ու վերադարձած իսրայելցիներին աջակցում է աշխատանքի տեղավորման, մասնավոր գործարարության և գիտնականների ինտեգրման հարցերում: Ծրագիրն աջակցություն է ցույց տալիս նրանց նոր մասնագիտության ձեռքբերման կամ որակավորման բարձրացման հարցերում: Ծրագրի շրջանակներում սուբսիդիաներից օգտվելու իրավունք ունեն.

- նոր հայրենադարձները,
- վերադարձած իսրայելցիները,
- հայրենադարձների երեխաները (հայրենադարձության օրը 15 տարին լրացած),
- այն հայրենադարձ երեխաները, որոնց տարիքը դիմումի պահին գերազանցում է 18 տարին, աշխատունակ անձինք,
- գործազուրկները,
- օժանդակ աշխատանքով զբաղվող անձինք (մաքրություն, պահպանություն),
- Իսրայելի աշխատաշուկայում պահանջարկ չունեցող մասնագիտությունների տեր անձինք:

Ծրագրի շրջանակներում սուբսիդիաներ ստանում են նոր հայրենադարձները՝ 10 տարի ժամկետով Իսրայել պետությունում հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալուց սկսած, Եթովպիայից հայրենադարձները՝ 15 տարի ժամկետով, Կովկասից հայրենադարձները՝ 1989թ. հունվարի 1-ից հետո կարգավիճակ ստացածները, վերադարձած իսրայելցիները՝ մինչև 2 տարի:

¹ <http://www.moia.gov.il/Russian/RETURNINGRESIDENTS/Pages/GarinZabar.aspx>

Հայրենադարձների և վերադարձած իսրայելցիների աշխատանքի տեղավորման խթանման նպատակով Հայրենադարձության և ինտեգրման նախարարությունը մասնակցություն է ունենում հայրենադարձների աշխատավարձի ֆինանսավորմանը՝ որոշակի սահմանափակ ժամկետներում: Նախարարությունը, գործատուի հետ միասին համամասնակից լինելով հայրենադարձի աշխատավարձի ֆինանսավորմանը, խթանում է գործատուի շահագրգռվածությունը հայրենադարձին աշխատանքի տեղավորելու հարցում: Նախարարության մասնակցությունը հայրենադարձի աշխատավարձի ֆինանսավորմանը կախված է հետևյալ չափորոշիչներից.

1. աշխատանքի տեսակը,
2. արտադրության աշխարհագրական տեղը,
3. գործատուի մասնակցությունն աշխատավարձի վճարմանը,
4. հայրենադարձի կրթության և աշխատանքի տեսակի համապատասխանելիությունը,
5. նախարարության քաղաքականությունը որոշակի պրոֆեսիոնալ ուղղություններով աշխատանքի տեղավորմանն աջակցելու հարցում՝ կախված երկրի տնտեսության այդ պահի վիճակից:

Հայրենադարձներին տրվող կարևոր արտոնություններից են նաև մաքսային հարկից ազատումը՝ հայրենադարձության օրվանից 4 տարվա ընթացքում, աջակցությունը գործարարության ձեռնարկման հարցում, արտոնյալ վարկերի տրամադրումը բնակարանի ձեռքբերման համար և այլն:

Մեպտեմբեր, 2014թ.

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՓՈՐՁԸ

Կարեն Վերանյան

Ամփոփագիր

Հողվածում անդրադարձ է կատարվում Իսրայել պետության կողմից հրեաների հայրենադարձության կազմակերպման և Իսրայելում նրանց սոցիալ-մշակութային, հասարակական ինտեգրման հիմնական մեխանիզմներին ու գործառույթներին: Ներկայացվում են պետության կողմից իրականացվող ծրագրերը և տրամադրվող արտոնությունները, որոնք նպաստում են երկրի հասարակական կյանքում հայրենադարձների անխոչընդոտ ինտեգրման գործընթացին:

ИЗРАИЛЬСКИЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ РЕПАТРИАЦИИ

Карен Веранян

Резюме

В статье рассматриваются основные механизмы и функции по организации репатриации евреев в государство Израиль и их социально-культурной, социальной интеграции в Израиле. Представляются осуществляемые государством программы и предоставляемые льготы, способствующие беспрепятственной интеграции репатриантов в общественную жизнь страны.

THE ISRAELI EXPERIENCE OF ORGANIZING REPATRIATION

Karen Veranyan

Resume

The article reviews the main mechanisms and activities for repatriation of Jews organized by the State of Israel and their socio-cultural, societal integration in Israel. The article also presents the programs implemented and privileges granted by the government, which facilitate smooth integration of returnees in the public life of the country.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱ-ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԵՐԿՐԻ ՄՐՅՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԵԼԱՎԵԼՈՒ ՀԻՄՔ

*Աշոտ Թնիկյան**

*Բանալի բառեր*¹ արդյունաբերական քաղաքականություն, մրցակցություն, ինովացիաներ, ինտեգրացիա, մրցունակություն:

Հայաստանի տնտեսական քաղաքականությունը

Հայաստանը միացել է տնտեսական միություն մտնելու քաղաքական գործընթացին, այդ է պահանջում նրա «անվտանգության» և «հետագա զարգացման» ապահովումը: Այս համատեքստում օբյեկտիվորեն գերակշռող հանդիսացավ ռուսական վեկտորը՝ առավել ակտիվ և Հայաստանի պատմական, քաղաքական ու ռազմական շահերի համակարգին շատ ավելի ներկառուցված լինելու հանգամանքով պայմանավորված:

Բնականաբար, պետք է ենթադրել նաև, որ Հայաստանը, համապատասխան աշխարհաքաղաքական կենտրոն ընտրելու հարցում կողմնորոշվելիս, պետք է դիմեր իր անցյալի փորձին, պատմական հիշողությանը, այն ձեռքբերումներին, որոնց հասել է հանրապետությունը ԽՍՀՄ կազմում: Հայաստանն այն ժամանակ աչքի էր ընկնում արդյունաբերականացման շատ բարձր տեմպերով, քաղաքային բնակչության աճով և բավական ազդեցիկ միջին խավով: Սակայն այդ տարիների աննախադեպ ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական բոլոր ձեռքբերումները լիովին կորսվեցին անկախության առաջին տարիներին:

Գրեթե բոլոր կարևորագույն մակրոտնտեսական ցուցանիշներով 2013 թվականը զիջում էր նախորդ տարվան: Սա, առաջին հերթին, վերաբերում է տնտեսական աճի դանդաղմանը 2013թ., որը կազմել է 3,5%՝ կանխատեսվող 7%-ի փոխարեն: ՎԶԵԲ տվյալներով¹ Հայաստանի տնտեսական աճը 2014թ. կազմե-

* Հայկական պետական տնտեսական համալսարանի դասախոս, տնտեսական-մաթեմատիկական մեթոդների ամբիոն, տ.գ.թ.:

¹ Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (ՎԶԵԲ) զեկույցը՝ «In the Heavy Shadow of the Ukraine/Russia Crisis», բանկի փոխառու երկրների տարածաշրջանային տնտեսական հեռանկարների մասին:

լու էր 3%, իսկ 2015թ. կկազմի 3,5%: Պլանայինի համեմատ նման իջեցված կանխատեսումները որոշակի չափով կապված են Հայաստանի տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական միջավայրի հետ, ինչն էապես բարձրացրել է անորոշության մակարդակը:

6 տարվա ընթացքում (2008-2013թթ.) Հայաստանի տնտեսության աճը կազմել է 10,4%, տարեկան միջինը 1,73%՝ 3,8% միջին դեֆլյատոր-ինդեքսի, 2012թ. ՀՆԱ \$9928.9, իսկ 2013թ.՝ \$10535,3 մլն պարագայում: 2009թ. ճգնաժամից հետո Հայաստանը դեռ չի կարողացել վերականգնել 2008թ. տնտեսության ծավալների մակարդակը, և ներկայիս տնտեսական աճի պայմաններում դա կարող է արվել միայն 2016թ.: Հայաստանը զբաղեցրել է 85-րդ հորիզոնականը 2014-2015թթ. Համաշխարհային մրցունակության զեկույցում (*The Global Competitiveness Report 2014-2015*)՝ մեկ տարում իջնելով 6 կետով: 2008-2009թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում ամրագրված տնտեսական անկման խորացումը Հայաստանում ընդգծեց *տնտեսության դիվերսիֆիկացման* կարևորությունը:

2014թ. առաջին ութ ամիսների ամփոփ մակրոտնտեսական ցուցանիշները, որտեղ նախորդ շրջանի համեմատ աճ նկատվել է միայն առևտրաշրջանառությունում (5,7%), սպասարկումների ծավալում (առանց առևտրի, 6,2%) և գյուղատնտեսությունում (4,9%), առայժմ ապագա զարգացման համար լավատեսություն չեն ներշնչում: 2014-ը հազիվ թե դառնար որակական սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների տարի:

Բրիտանական *Legatum Institute*-ը հրապարակել է աշխարհի երկրների 2013թ. վարկանիշը՝ «Բարգավաճման ինդեքսի» (*The Legatum Prosperity Index*) հիման վրա հաշվարկված: Հայաստանն այդ վարկանիշում զբաղեցնում է 95-րդ տեղը 142 երկրների շարքում, նրա տնտեսական ցուցանիշը չափազանց ցածր է (116-րդ տեղ): Տնտեսական զարգացման նման ցածր մակարդակը Հայաստանը դնում է *չկայացած շուկայական տնտեսություն* ունեցող երկրների շարքում:

Մենք ավելի ցածր ենք իջել *«երրորդ աշխարհին»* բնորոշ բնութագրեր ունեցող երկրների միջինացված մակարդակից, որոնցում խիստ արտահայտված է անձնական եկամուտների մակարդակների բևեռացումը: Բնակչության մեկ շնչի հաշվով անվանական ՀՆԱ-ն Հայաստանում 2013թ. ըստ ԱՄՆ ցուցակի կազմել է \$3,176.0 (Ռուսաստան՝ \$14,973.0, Ղազախստան՝ \$13,048.0): Սոցիալ-տնտեսական տխուր իրավիճակով պայմանավորված, երբ քաղաքացիների մեծամասնությունը գտնվում է աղքատության շեմից անդին, և պահպանվում են

արտագաղթի բարձր տեմպերը, ուղղակի ներդրումները տնտեսությունում նվազում են. 2012թ. համեմատ ներդրումները 2013թ. նվազել են 35%-ով: Մարդիկ հոգնել են աղքատությունից և անարդարությունից:

Բարեփոխումներ

Ամենաբարեկեցիկ երկրներն անբարեկեցիկներից տարբերվում են բացառապես *տնտեսության կառավարման արդյունավետությամբ*, ինչի համար հանրապետությունը մեծ գին է վճարում:

Շուկայական բարեփոխումների քաղաքականության և աճի մոդելի ընտրության ու ձևավորման խնդիրը բավական բարդ է: Այս տեսակետից ընթացիկ գլխավոր փաստաթուղթը Հայաստանի նոր կառավարության ծրագիրն է, որտեղ ներկայացված են կառավարության՝ առաջիկա երեք տարիներին երկրի զարգացման վերաբերյալ մտտեցումները:

Կառավարությունը պատրաստ է աջակցել յուրաքանչյուր գործարարի, խթանել ցանկացած նորամուծություն, բայց անել դա բաց, թափանցիկ և հրապարակային. այն, ինչ ակնհայտորեն պակասում էր վերջին տարիներին: Խոշոր գործարարները պետք է աշխատեն հարկային դաշտում, իսկ *փոքր և միջին բիզնեսի սուբյեկտները* չեն դիտարկվելու որպես հարկատուներ:

Կառավարության ծրագրում ուշադրությունը սևեռվում է *հասարակություն-իշխանություն փոխհարաբերությունների* վրա: Նման հարցադրման հրատապությունը պայմանավորվում է նրանով, որ նոր հայեցակարգերը դանդաղ են գործնական կիրառություն գտնում, և տիպիկ սխալները ռեֆորմից ռեֆորմ շարունակում են կրկնվել: Սոցիալական գործընթացների բնական զարգացման պարագայում երկու ուժերից յուրաքանչյուրը՝ թե՛ իշխանությունը, թե՛ հասարակությունը, պետք է ինքնուրույն դերակատարություն ունենան ազգային ուղու ձևավորման հարցում: Ասել է թե՛ *անթույլատրելի է իշխանության և հասարակության փոխհարաբերությունները կառուցել հակամարտածին հիմքի վրա:*

Հայաստանի անկախացումից հետո անցած գրեթե 23 տարիներն ավելի քան բավական են՝ բարեփոխումների շրջանի միջանկյալ արդյունքներն ամփոփելու համար: Ցավոք, այս ամբողջ բավական երկարատև ժամանակային կտրվածքում երկրում այդպես էլ չի առաջացել որակյալ, արդյունավետ նախագիծ ստեղծելու քաղաքական կամք: Իրական բարեփոխումների փոխարեն մենք ունենք դրանց նմանակում:

Ի՞նչ կարելի է առաջարկել:

Առաջին հերթին՝ հարկավոր է հրաժարվել «Վաշինգտոնյան կոնսենսուսի» ֆինանսական, տնտեսական արմատական (*շոկային*) ու դոգմատիկ դրույթներից: *Երկրորդ*՝ հարկավոր է լրջորեն զբաղվել *ինստիտուտների կատարելագործմամբ*, ինչը երկրի զարգացման հիմնարար գործոն է հանդիսանում: *Երրորդ*՝ հարկավոր է լիովին վերանայել լիբերալ մեյնսթրիմի դոգման դրամական զանգվածի քանակական սահմանափակման մասին: Դրա կատարումը երկրի տնտեսությանը զրկում է վարկի ներքին աղբյուրներից: *Չորրորդ*՝ հարկավոր է լիովին վերանայել «կոշտ տնտեսության» քաղաքականության մասին լիբերալ մեյնսթրիմը: Այս պարզունակ միջոցը չի ապաքինում տնտեսությունն ու սակավարդյունավետ է ճգնաժամային երևույթների դեմ պայքարում: Այն անխուսափելիորեն հանգեցնում է հարստության գերկուտակման մի բուռ փոքրամասնության ձեռքում, մեծամասնության անվերապահ աղքատացման: Բյուջետային քաղաքականության մեջ հարկավոր է ներառել իրական հատվածի տնտեսության վրա ազդեցության գործիքներ: *Հինգերորդ*՝ հարկավոր է իրապես զբաղվել այնպիսի գործնական միջավայրի ստեղծմամբ, որը որակապես կփոխի մրցակցային կողմնորոշումը՝ այն ավելի արդյունավետ դարձնելու նպատակով: *Վեցերորդ*՝ հարկ է վերականգնել պետական տնտեսական պլանավորման համակարգը և գործադրել ռազմավարական պլանավորման և ԳՏԱ (գիտատեխնիկական առաջընթաց) խթանման մեխանիզմները, որոնք կօգնեն բիզնեսին ճիշտ ընտրել զարգացման հեռանկարային ուղղությունները:

Աճի նոր մոդելը

Անկախացումից հետո Հայաստանի համար մշտապես հրատապ է համարվել աճի մոդելի և զարգացման ուղու ընտրության խնդիրը:

Անդրադառնալով տնտեսության այն մոդելի հիմնական բնույթին, որն ստեղծվել է արդի Հայաստանում, ցավով պետք է նշենք, որ այն հիմնված է ոչ այնքան արտադրության աճի, որքան *սպառումը խթանելու* վրա, ինչն առաջ է բերել բազմաթիվ բացասական հետևանքներ (*Աղյուսակ 1*).

Աղյուսակ 1

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Սպառում/ՀՆԱ, %	108.9	104.8	99.1	93.5	92.6	86.0	82.3	81.8	81.8	94	95.0	96.7	101.8	107.6

Հայաստանի տնտեսական աճի հիմքում պետք է ընկած լինեն արդյունաբերությունը և միջազգային շուկաներում մրցունակ ծառայությունների ոլորտը, գիտելիքահեն տնտեսության վրա հիմնված երկարաժամկետ ռազմավարությունը, և որ գլխավորն է՝ պետք է մեծ լինի *«գիտելիքների տնտեսության»* բաժինը: Արդյունաբերական քաղաքականության հիմքում պետք է ընկած լինեն երկրում արտադրված բարձրորակ և բարձրտեխնոլոգիական արտադրանքն ու սպասարկումները, որոնց հիմքում պետք է լինի մարդկային կապիտալը:

Կարճաժամկետ հեռանկարում անհրաժեշտ է տնտեսական աճի հայեցակարգից անցում կատարել տնտեսական զարգացման հայեցակարգին. տնտեսական աճի ապահովումը դեռևս բավարար չէ մրցունակ տնտեսություն ունենալու համար:

Մրցակցային քաղաքականությունը

Հայաստանի տնտեսական զարգացման գլխավոր և, թերևս, *«ամենացավոտ խնդիրը»* մրցակցության արդարացի և իրավահավասար պայմանների ստեղծումն է, քանի որ հենց նման միջավայրն է հանդիսանում տնտեսական զարգացման շարժիչ ուժը: Այս խնդիրը գերակա ուղղություն է մնում կառավարության համար: Ըստ էության, կառավարության աշխատանքը կարելի է կայացած համարել, եթե լուծվի տնտեսական մրցակցության արդար միջավայրի ձևավորման խնդիրը:

Անգամ զգալի տրանսֆերտների և ներդրումների առկայության պարագայում երկրի տնտեսական աճն աննշան վերելքից հետո կարգելակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն հանվի մրցակցության արգելքները:

Չափազանց փոքր շուկա ունեցող Հայաստանի համար ներքին մրցակցության բարձրացման և, համապատասխանաբար՝ երկրի մրցունակության ապահովման սոցիալական ու տնտեսական հիմքի ստեղծման խնդիրը վճռական նշանակություն ունի նրա տնտեսական դինամիզմի ապահովման համար:

Արդյունաբերա-նորարարական քաղաքականությունը

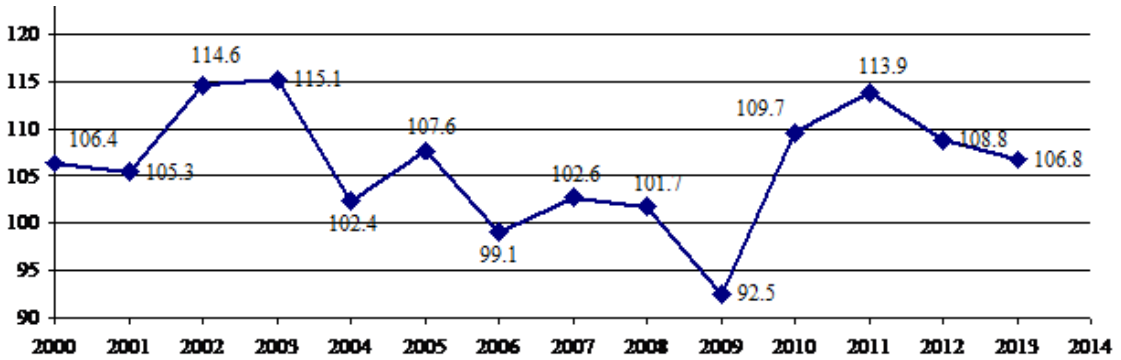
Արդյունաբերությունը Հայաստանում պետք է դառնա ողջ երկրի դինամիկ զարգացումն ապահովող տնտեսական սեկտորներից ամենակարևորը: Արդյունաբերությունը հանրապետությունում միշտ էլ կարևոր դեր է խաղացել, բայց դրա զարգացումը հատկապես ակտուալ է դարձել վերջին տարիներին: *Արդյու-*

նաբերությունը ոչ միայն տնտեսության կառույց է, այլ նաև գիտակցության: Արարող մարդը և վաճառող մարդը տարբեր մենթալություններ են, բնականաբար՝ ներկայացված տարբեր հասարակություններում և նրանց ապահովող ինստիտուտներում:

2013թ. Հայաստանում նկատվել է արդյունաբերական արտադրության զարգացման դրական դինամիկա. արտադրության աճը կազմել է 6.8% 2012թ. համեմատ, վերամշակող արդյունաբերությունում նկատվել է արտադրության աճ 7.7%-ով, հանքարդյունահանման մեջ՝ 8.1%-ով, էլեկտրաէներգիայի մատակարարման ոլորտում աճը կազմել է 2.6%: Բայց այդ զարգացումը վերջին տասնամյակում փոփոխական դինամիկա է ցուցաբերել, ինչը կապված է արդյունաբերության ծայրահեղ թուլության և երկու կամ երեք ռեսուրսային առաջնային (չվերամշակված) արտադրանքի արդյունահանումից և արտահանումից կոնյունկտուրային կախվածության հետ, որոնք էլ ապահովում են բյուջեի համալրումը (Նկար 1).

Նկար 1

Արդյունաբերության աճը նախորդ տարվա համեմատ, %

Հանրապետության ներքին շուկայի փոքր ծավալի հետ կապված՝ Հայաստանի արդյունաբերությունն ունի արտահանական ուղղվածություն: Համաշխարհային բանկի պատվերով և ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարության աջակցությամբ փորձագետների խումբը մշակել է «Արտահանական կողմնորոշման քաղաքականության ռազմավարություն», որը 2011թ. դեկտեմբերին արժանացել է կառավարության հավանությանը: Այն պետք է ապահովեր արդյունաբերության զարգացումը արտահանական կողմնորոշում ունեցող 11 ճյուղային ուղղություններում, իսկ առաջին փուլում՝ երեք ուղղություններում. կոնյակագործություն, դեղագործություն և ճշգրիտ ինժեներիա: Իրականացվող արդյունա-

բերական քաղաքականության շրջանակներում Հայաստանում ստեղծվել է երկու ազատ տնտեսական գոտի (ՄՏԳ):

Եվ այնուամենայնիվ, պահպանվում է ընդունված որոշումները գործնականում իրականացնելու անհրաժեշտությունը, սակայն, հաշվի առնելով ԵՏՄ-ին Հայաստանի միանալու հանգամանքը, հավանաբար՝ կպահանջվի վերանայել դրա առանձին դրույթները: Հայաստանի ռազմավարական խնդիրն արդյունաբերական քաղաքականության կտրուկ ակտիվացումն է: Դրա համար անհրաժեշտ է ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքին այն հնարավորությունների վրա, որոնք կարող են հանգեցնել դրա արդյունավետ իականացմանը: Արդյունաբերությունում ստեղծված լճացման և ռեցեսիայի իրավիճակն ուղղակիորեն կապված է այն բանի հետ, որ իշխանությունները երկու տասնամյակ չէին ցանկանում իրագործել այն անհրաժեշտ կառուցվածքային բարեփոխումները տնտեսության մեջ, որոնք կնպաստեին նրա դիվերսիֆիկացմանը՝ շեշտը դնելով արդյունաբերության (հատկապես տեխնոլոգիական) վրա:

Դրա փոխարեն, ողջ ուշադրությունը կենտրոնացվում է փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման վրա. առաջարկվում են դրանց պետական աջակցության «սուռոզատ» որոշումներ: Սա նորից հանգեցնում է *«գործարարության աջակցության պետական ենթակառուցվածքի»* խթանման, անարդյունավետ բյուջետային ծախսերի ավելացման՝ այն դեպքում, երբ այդ *«ներդրումները»* որևէ կերպ չեն շաղկապվում տնտեսական արդյունքների հետ:

Տնտեսական աճի զարգացման և խթանման քաղաքականությունը հանրապետությունում պահանջում է խոշոր ներդրումային նախագծերի իրագործում ընդունված արդյունաբերական քաղաքականության շրջանակներում. այդ նախագծերը պետք է ուղղված լինեն 1990-ականների քայքայված՝ արտահանական ուղղվածություն ունեցող արդյունաբերության (առաջին հերթին՝ մեքենաշինության) վերականգնմանը, առկա ձեռնարկությունների աջակցությանն ու նորերի ստեղծմանը: Երկրի տնտեսական աճի մեջ բեկումը կարող են ապահովել միայն խոշոր, գիտատար և արտաքին շուկաներում մրցունակ արտադրանորարարական ընկերությունները, որոնք պետք է վերահսկվեն պետության կողմից, այլ ոչ թե տրվեն առանձին բիզնես-քաղաքական գործիչների տնօրինմանը, ինչը հանգեցնում է դրանց հետագա քայքայմանն ու թալանմանը: Բավական շատ բան է կախված այն տնտեսական քաղաքականությունից, որը կորդեգրի Հայաստանի կառավարությունն արդյունաբերական քաղաքականության

վերածննդի հարցում: Դրա հիմքերից մեկը պետք է դառնա գործընկերությունը պետության և մասնավոր սեկտորի միջև, երբ անհրաժեշտ է ակտիվ երկխոսություն պետության և բիզնեսի միջև:

Հատուկ ուշադրություն հատկացնելով տնտեսությունում պետության դերին՝ մենք, միանշանակ, այն տեսակետն ենք պաշտպանում, որ տնտեսական աճի և բնակչության բարեկեցության խթանման համար անհրաժեշտ են շուկայական սկզբունքների վրա հիմնված մոտեցումներ, որոնք կձևավորեն նպատավոր պայմաններ նորարարությունների համար և կապահովեն դրանց ներդրումը բիզնեսի նոր տեսակների ստեղծման ձևով: Անհրաժեշտ է նաև մշակել նոր բիզնես-որոշումներ: Նորարարությունները տնտեսության երկարաժամկետ աճի և զարգացման անհրաժեշտ պայմանն են¹: Ինովացիոն զարգացման ապահովումը պետք է դառնա հանրապետության կառավարման մարմինների գերակա խնդիրը: Նման դեպքերում ձեռնարկությունների ապագան կախված է ինովացիոն զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու կարողությունից: Պետական կառույցները պետք է ընդլայնեն փոխգործակցությունը շուկայական ինստիտուտների հետ՝ զարգացնելով դրանց հետագա զարգացման վերաբերյալ կանխատեսումներ անելու ունակությունը, մասնավորապես՝ այնպիսի հեռանկարային միջոցառումների առումով, որոնք արդեն հնացած չեն լինի նախքան իրենց կատարումը:

Օգտող խնդիրները լուծելու համար հեռանկարային է թվում «Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական քաղաքականության մասին» օրենքի ընդունման գաղափարը, բայց մինչ այդ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչու է վատ «աշխատում» կառավարության վերոնշյալ որոշումը: Կարևոր է նկատի ունենալ հետևյալը: Ներդրումների արդյունավետության և համապատասխան ինովացիոն-արդյունաբերական միջավայրի ու նրա ինստիտուտների հասունության միջև ուղղակի կապ գոյություն ունի: Ահա թե ինչու են «դատարկ տեղում» նորարարական գործունեության նոր կենտրոնների ստեղծման ծախսատար փորձերն ավարտվում անհաջողությամբ: Ճյուղերի մեծամասնությունում նպատակահարմար է բաց թողածը դինամիկորեն լրացնելու ռազմավարությունը, որը ենթադրում է փոխառել և յուրացնել նոր տեխնոլոգիաներ՝ դրանց հետագա կատարելագործման հեռանկարով: Դա պահանջում է ռեսուրսների կենտրոնացում հե-

¹ Տե՛ս սույն համարում՝ *Գազիկ Հարությունյան*, Ժողովրդագրությունը որպես կրիտիկական ոլորտ (հայեցակարգային մոտեցումներ):

ռանկարային արտադրատեխնոլոգիական համալիրների զարգացման գործում: Երկարաժամկետ տեխնիկատնտեսական զարգացման գերակայությունները պետք է ձևավորվեն՝ ելնելով երկարաժամկետ տնտեսական աճի, տեխնիկատնտեսական զարգացման գլոբալ ուղղությունների և ազգային մրցակցային առավելությունների օրինաչափություններից: Սրանք այն հարցերն են, որոնք պահանջում են լուրջ, համակարգված, համալիր լուծում:

Զարգացման առաջարկվող ռազմավարության հիմնական նպատակը նոր տեխնոլոգիական ուղղվածության բազիսային արտադրությունների առաջնահերթ կայացումն է:

Արդյունաբերական քաղաքականության թարմ շունչը

Վերջին տարիներին քիչ չեն զարգացած երկրներում կառավարությունների արդյունաբերական ինտերվենցիաների վերսկսված միտման օրինակները: Այդ երկրները տազնապ են հնչեցնում վերամշակող արդյունաբերության արագ անկման և դրա հետ կապված՝ գիտելիքների ու բանիմացության անշրջելի կորուստների պատճառով:

2014թ. հունվարին Եվրահանձնաժողովն ընդունեց կոմյունիկե՝ «Հանուն եվրոպական արդյունաբերական վերածննդի»: Դրանում ասվում էր, որ «*Եվրոպական հանձնաժողովը հզոր արդյունաբերական բազան դիտարկում է որպես եվրոպական մրցունակության և եվրոպական տնտեսական վերածննդի գործոն*»: Առանց ուժեղ արդյունաբերական բազայի՝ Եվրոպայի տնտեսությունը չի կարող բարգավաճել¹:

Դեպի համապարփակ արդյունաբերական քաղաքականություն արվող քայլը նշանակում է ընդունել, որ նոր ճյուղերի զարգացումը պահանջում է խթանում պետության կողմից: Հայաստանի համար դա հնարավոր է միայն միջազգային տնտեսական միություններում ընդգրկվելու պայմանով, խոսքն առաջին հերթին Եվրասիական միության մասին է, այլապես ոչ մի իրական ձեռքբերում այս ուղղությամբ հնարավոր չի թվում: Ի վերջո, Հայաստանին հարկավոր են ռեսուրսներ և աջակցություն:

¹ «*Without a strong industrial base, Europe's economy cannot prosper*», European Commission - IP/13/862 25/09/2013.

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական ինտեգրումը ԵՏՄ-ին

2015թ. հունվարի 1-ից ապրանքները, ծառայությունները, կապիտալը և աշխատուժն ազատ շրջանառելու են ԵՏՄ չորս երկրների միջև: Ավարտվում է խոշոր ընդհանուր շուկայի ձևավորումը ԱՊՀ տարածքում (170 մլն մարդ)՝ 2013թ. ընդհանուր \$2,43 տրլն ՀՆԱ-ով. այն կդառնա տնտեսական զարգացման նոր հզոր կենտրոն, որը դեպի իրեն կգրավի բիզնեսը և ներդրողներին:

Ինտեգրման հետագա տնտեսական էֆեկտը կորոշվի զարգացման ընդհանուր քաղաքականության ձևավորման արդյունքներով: Այն պետք է լինի առաջանցիկ զարգացման քաղաքականություն՝ հիմնված նոր տեխնոլոգիական բնույթի առանցքային ուղղություններում Միասնական տնտեսական տարածքի ռեսուրսների կենտրոնացման վրա¹:

Հայաստանի տնտեսությունը միահյուսված է ԵՏՄ մյուս անդամների տնտեսություններին: Բնակչության զբաղվածությունը և ՀՆԱ մեծ աճն ապահովող պատրաստի արտադրանքն արտահանվում է միայն Ռուսաստան. մեր տրանսֆերտների 80%-ը գալիս է ՌԴ-ից, իսկ դա մեր բյուջեի երկու երրորդն է, գազի 90, ատոմային վառելիքի 100%-ը մենք ստանում ենք Ռուսաստանից, օտարերկրյա ներդրումների 44%-ը բաժին է ընկնում ռուսաստանյան ընկերություններին:

Որպես լիիրավ անդամ մտնելով ԵՏՄ՝ Հայաստանը պետք է հստակ ձևակերպի, թե ինչ խնդիր ենք ուզում լուծել ինտեգրման ճանապարհով: Ի վերջո, ի՞նչ ենք ուզում մենք՝ զարգացնել տնտեսությունը, թե՞ շարունակել վարել մի տնտեսական քաղաքականություն, որով ղեկավարվել ենք վերջին 23 տարում. հիմնականում ստացել ենք զրանտներ, տրանսֆերտներ, այսինքն՝ արտահանել ենք աշխատուժ, ինչն արդեն երկրի համար վերածվում է լուրջ սպառնալիքի, և դրանով իսկ փորձել ենք փակել տարբերությունը մեր առևտրային հաշվեկշռում:

Ակնհայտորեն նախընտրելի է այն մոդելը, որը մատնանշում է արտադրանորարարական արտահանական կողմնորոշվածության զարգացման ճանապարհը՝ նորարարական մոդելների տարբերով: Դա արտահանման հիմնական շուկաներում Հայաստանին կընձեռի մրցունակության բարձրացման և արտահանման ծավալների ավելացման, միության երկրների հետ տնտեսական կապերի էլ ավելի խորացման, ինչպես նաև այդ երկրներից Հայաստանի տնտեսություն-

¹ Глазьев С.Ю., Чушкин В.И., Ткачук С.П., Европейский Союз и Евразийское экономическое сообщество: сходство и различие процессов интеграционного строительства, М., 2013.

նում արվելիք ուղղակի ներդրումների խթանման նոր հնարավորություններ: Այս ամենի համար բարենպաստ մթնոլորտ է ստեղծվում, որովհետև Հայաստանի ձեռնարկություններին հոգեհարազատ է ԵՏՄ արտադրական մշակույթը: Ռուսաստանի հանդեպ պատժամիջոցների քաղաքականության և առաջիկա տարիներին արդյունաբերական թռիչք կատարելու նրա մտադրության համատեքստում հետաքրքիր հեռանկարներ են բացվում, որոնցից կարող է և պետք է օգտվի Հայաստանը, մասնավորապես՝ պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում համագործակցության առումով:

Հայաստանում արդյունաբերական-նորարարական քաղաքականության իրագործման և տնտեսական զարգացման նորարարական-տեխնոլոգիական բազայի ձևավորման համար առավել իրատեսական է թվում այն ճանապարհը, որով ձեռնարկությունները կներառվեն ԵՏՄ երկրների, առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի առավել առաջավոր ձեռնարկությունների հետ կապերի (կոոպերացիայի) գիտաարտադրական շղթայի մեջ: Սրանով հայկական ձեռնարկությունների միջազգային համագործակցությունը կդառնա ավելի ճկուն, մանրային, ինչը թույլ կտա արագ ներգրավվել նոր ապրանքների ստեղծման և արտադրման գործընթացում: Եվրասիական ընկերակցությանն ինտեգրվելիս կարևոր է թվում *հայ հանրության մտավոր և ստեղծարար պոտենցիալի* իրացման անհրաժեշտության գաղափարը՝ դեպի զարգացման նորարարական-արդյունաբերական ուղի անցնելու պայմաններում:

Հունվար, 2015թ.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱ-ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԵՐԿՐԻ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԵԼԱՎԵԼՈՒ ՀԻՄՔ**

Աշոտ Թևիկյան

Ամփոփագիր

Հողվածում քննարկվում է տնտեսական քաղաքականության անհրաժեշտությունը՝ հիմնված զարգացումն ապահովող ներքին մեխանիզմների և ինստիտուտների վրա: Շեշտադրվում է նորարարական և արդյունաբերական զարգացումը Եվրասիական տնտեսական միության առաջատար ընկերությունների հետ լայնածավալ համագործակցության պայմաններում, ինչը կբարձրացնի երկրի մրցունակությունը և կապահովի նրա տնտեսական զարգացումը:

**ПРОМЫШЛЕННО-ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ ЕЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ**

Ашот Тевикян

Резюме

В статье обсуждается вопрос необходимости принятия экономической политики с заложенными внутренними механизмами и институтами обеспечения развития, с упором на инновационно-промышленное развитие с широкой кооперацией с передовыми предприятиями стран ЕАЭС, повышающей конкурентоспособность страны и обеспечивающей ее экономическое развитие.

**INDUSTRIAL INNOVATION POLICY OF ARMENIA
AS THE BASIS TO IMPROVE ITS COMPETITIVENESS**

Ashot Tevikyan

Resume

The article discusses the need for economic policy involving a sophisticated internal mechanisms and institutions to ensure the development, with a focus on innovation and industrial development along with the extensive cooperation with leading companies of the EEU, which would increase the country's competitiveness and contribute to its economic development.

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Կարեն Վերանյան՝

Բանալի բառեր՝ գիտահետազոտական, վիճակագրություն, գիտատեխնիկական, ծախսեր, ցուցանիշներ, մշակումներ, կազմակերպություններ:

Հետազոտությունը նվիրված է վերջին տասնամյակում հարավկովկասյան տարածաշրջանի երկրների գիտության ոլորտին առնչվող քանակական վիճակագրության համեմատական վերլուծությանը: Առկա տեղեկատվությունը հիմնվում է գերազանցապես հարավկովկասյան երկրների ազգային վիճակագրական ծառայությունների տվյալների վրա: Ժամանակագրական տեսանկյունից ուսումնասիրությունը բաժանվում է երկու հիմնական մասերի. առաջին հատվածում տեղ են գտել 2002-2007թթ. ժամանակահատվածին վերաբերող վիճակագրական տվյալները, իսկ երկրորդ մասը վերաբերում է գլխավորապես վերջին տարիներին (2009-2013թթ.) արձանագրված տեղեկատվությանը:

Ուսումնասիրության նման ժամանակագրական տարանջատման նպատակահարմարությունը պայմանավորված է առկա տեղեկատվության անլիարժեքությամբ: Խնդիրն այն է, որ ի տարբերություն Հայաստանի և Ադրբեջանի, Վրաստանի ազգային վիճակագրական բյուրոյի էլեկտրոնային կայքում գրեթե հիմնովին բացակայում են գիտությանը վերաբերող վիճակագրական տվյալները: Ի դեպ, սա նոր միտում է և դրսևորվել է հատկապես վերջին 3-4 տարիներին, քանզի նախկինում ևս մեր իրականացրած նմանատիպ ուսումնասիրություններում կրկին օգտվել ենք Վրաստանի ազգային վիճակագրական բյուրոյի էլեկտրոնային կայքում գետեղված համապատասխան տեղեկատվությունից: Մնում է միայն ենթադրել, որ այս միտումը, թերևս, պայմանավորված է Վրաս-

¹ «Նորավանք» ԳԿՀ Քաղաքական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ փորձագետ:

տանի՝ եվրախնտեգրման և այս ուղղությամբ տարվող բարեփոխումների գործընթացով: Միևնույն ժամանակ, չպետք է բացառել, որ Վրաստանի ազգային վիճակագրական բյուրոյի էլեկտրոնային կայքում գիտության ոլորտին վերաբերող տեղեկատվության բացակայությունը խոսում է կա՛մ տվյալ ոլորտի թերի գործունակության, կա՛մ պետական մակարդակով այն համարժեք չարժևորելու, կա՛մ էլ արձանագրվող «չարդարացված» ցուցանիշների մասին:

Նկատենք, որ ներկայում Վրաստանի ազգային վիճակագրական բյուրոյի էլեկտրոնային կայքում առկա են այլ ոլորտների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, օրինակ՝ կրթության ոլորտինը, սակայն բացակայում է գիտությանն առնչվող վիճակագրական տեղեկատվությունը: Լավագույն դեպքում, «Կրթություն և մշակույթ» բաժնում տվյալներ կան սոսկ բուհական համակարգում դասախոսա-պրոֆեսորական կազմի թվաքանակի վերաբերյալ: Մենք, բարեբախտաբար, իրականացրել և պահպանել ենք նմանատիպ հետազոտությունները, որտեղ առկա են Հարավային Կովկասի երկրների, այդ թվում և Վրաստանի՝ 2002-2007թթ. գիտության վերաբերյալ համեմատական վիճակագրական տվյալները: Ուստի, հետազոտությունում առանձնացված երկրների վերաբերյալ ամբողջական պատկեր և համեմատելի տեղեկատվություն ներկայացնելու առումով նպատակահարմար ենք համարել ներառել նշյալ ժամանակահատվածին վերաբերող վիճակագրական տվյալները ևս:

Սույն վիճակագրությունը լուսաբանում է զուտ քանակական վերլուծության հարցերը և ամեննին էլ չի արտացոլում նշյալ երկրներում գիտության որակական առանձնահատկությունները: Նշյալ երկրների գիտության ոլորտի որակական վերլուծությունն առանձին և խոր ուսումնասիրության թեմա է, ինչը չի մտնում սույն վերլուծության բովանդակային շրջանակի մեջ:

Հարավային Կովկասի երկրների գիտահետազոտական գործունեության վիճակագրությունը 2003-2007թթ.¹

Ինչպես վերը նշեցինք, կանդրադառնանք նաև 2003-2007թթ. հարավկովկասյան երկրների գիտության քանակական վիճակագրությանը՝ հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների և դրանցում ներգրավված անձնակազմին, հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին

¹ Վիճակագրությունը հիմնված է երեք երկրների ազգային վիճակագրական ծառայությունների տվյալների վրա:

ծախսերին, գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալին վերաբերող վիճակագրական տվյալներին (տե՛ս *Աղյուսակ 1*)։

Աղյուսակ 1

Հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների քանակն ըստ երկրների¹, 2002-2007թթ.

Երկիրը	2002 ²	2003	2004	2005	2006	2007
Հայաստան	96	99	93	102	101	89
Ադրբեջան	131	138	139	146	145	146
Վրաստան	99	97	97	80	-	

*Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php,
<http://www.geostat.ge/index.php?action=0&lang=eng>*

Աղյուսակից հստակ երևում է, որ հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների թվաքանակով հիմնականում համեմատելի են Հայաստանի և Վրաստանի տվյալները, որոնք զիջում են Ադրբեջանի համապատասխան ցուցանիշներին։ Նշված ժամանակահատվածում կրկին Հայաստանի ու Վրաստանի պարագայում նկատվում է այդ կազմակերպությունների թվաքանակի նվազման միտում։ Սակայն, ի տարբերություն Վրաստանի, որտեղ 2002-2005թթ. արձանագրվել է կայուն նվազում, Հայաստանի դեպքում 2002-2004թթ. գրանցված կայուն նվազման միտմանը հաջորդել է 2005թ. արձանագրված թվաքանակի կտրուկ աճը, որը, սակայն, հաջորդ տարիներին կրկին պահպանել է կայուն նվազման միտում։ Ի տարբերություն այդ երկրների, Ադրբեջանի պարագայում նկատվում է կազմակերպությունների թվաքանակի կայուն աճման միտում, որը որոշակի «լճացման» փուլ է անցել 2006-2007թթ.:

Հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպություններում ներգրավված անձանց թվաքանակում (տե՛ս *Աղյուսակ 2*) Հայաստանի մասով նկատվել են փոփոխական միտումներ՝ աճի և նվազման դինամիկաներ։ Նույն միտումները տեսանելի են նաև Վրաստանի վիճակագրությունում, սակայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ թվաքանակի նվազման միտումները բավական կտրուկ են եղել։ Ադրբեջանի հետազոտություններ և մշակումներ կատարող

¹ Տվյալներն ըստ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության, Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի, Վրաստանի ազգային վիճակագրական գրասենյակի։

² Հայաստանի գիտակրթական վիճակագրության տվյալները վերցված են ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության 2008թ. տարեգրքից, որի յուրաքանչյուր նշված տարվա տեղեկատվությունը վերաբերում է նախորդ տարվան։

կազմակերպություններում ներգրավված անձանց թվաքանակի վիճակագրությունում, ինչպես և կազմակերպությունների քանակի դեպքում, արձանագրվել է կայուն աճ, որը «լճացման» փուլ է անցել 2006-2007թթ.:

Աղյուսակ 2

Հետազոտություններ և մշակումներ կատարող անձանց թվաքանակը 2002-2007թթ.

Երկիրը	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Հայաստան	6737	6277	6685	6892	6723	5669
Ադրբեջան	16019	17190	17712	18164	17973	18079
Վրաստան	15200	16100	13300	9200	-	

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php,
<http://www.geostat.ge/index.php?action=0&lang=eng>

Աղյուսակ 3

Գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը, \$մլն

Երկիրը	2003 ¹	2004	2005	2006	2007
Հայաստան	≈\$12.8մլն	≈\$12.7մլն	≈\$15.1մլն	\$16,8 մլն	\$18 մլն
Ադրբեջան	≈\$21,6մլն	≈\$23,7մլն	≈\$27,8մլն	\$35,4մլն	\$55,1 մլն
Վրաստան	≈\$11,6մլն	≈\$14,9մլն	≈\$12,8մլն	-	-

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php,
<http://www.geostat.ge/index.php?action=0&lang=eng>

Հարավային Կովկասի երկրների ազգային վիճակագրական ծառայությունները տվյալներ են պարունակում նաև այդ երկրներում տարեկան հիմունքներով իրականացված գիտատեխնիկական աշխատանքների ընդհանուր ծավալների վերաբերյալ (Աղյուսակ 3): 2003-2007թթ. Հայաստանում իրականացված գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը հիմնականում պահպանել է կայուն զարգացման միտում: Նշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանում իրականացված տարեկան գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալով լավագույն ցուցանիշը գրանցվել է 2007թ.՝ մոտ \$18 մլն: Հայաստանի հետ գրեթե համեմատելի են Վրաստանում իրականացված տարեկան գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալների ցուցանիշները: 2003-2005թթ. Վրաստանի բարձրագույն արդյունքն արձանագրվել է 2004թ.՝ շուրջ \$14,9 մլն: Ադրբեջանի պարագայում 2003-2007թթ. նկատվել է իրականացված գիտատեխնիկական աշխատանքների

¹ 2007թ. տվյալները կազմվել են երեք երկրների ազգային արժույթների՝ 2009թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերի փոխարժեքով:

ծավալի կայուն աճի միտում: Ընդ որում, 2007թ. արձանագրված կտրուկ աճի արդյունքում այդ ցուցանիշը եղել է շուրջ \$55,1 մլն:

Ուսումնասիրության շրջանակում առանձնացված երկրների վերաբերյալ համեմատականներ անցկացնելիս անհրաժեշտ է խնդիրը դիտարկել այդ երկրների ինչպես բնակչության թվաքանակի, այնպես էլ ՀՆԱ-ի և բյուջետային եկամուտների հետ հարաբերակցության համատեքստում: Դա վերաբերում է ինչպես հարավկովկասյան երկրներում հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների և դրանցում ներգրավված անձնակազմի թվաքանակների, այնպես էլ ստորև ներկայացված վիճակագրական տվյալներին: Հարցն այն է, որ հետազոտությունում տեղ գտած *քանակական* վիճակագրության հիման վրա հնարավորինս օբյեկտիվ համեմատականներ անցկացնելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ երկրների առանձնահատկությունները, որոնք կարող են այս կամ այն չափով, ուղղակի թե անուղղակի ազդեցություն ունենալ տեղեկատվության ձևավորման վրա: Այս իրողությունը շոշափելի է հատկապես *քանակական* վիճակագրական հետազոտությունների մասով, ինչն այնքան էլ տեղին չէ *որակական* վիճակագրության պարագայում:

Այդ նկատառումներից ելնելով՝ հարկ ենք համարում տարածաշրջանի երկրների գիտության վերաբերյալ տեղեկատվությունն ուսումնասիրել այդ երկրների ՀՆԱ-ի, բյուջետային եկամուտների տվյալների հետ հարաբերակցության շրջանակում, ինչն առավել հստակ պատկերացում կտա ոլորտի մասին: Ըստ Համաշխարհային բանկի տեղեկատվության՝ 2008-2011թթ. գիտահետազոտական ուսումնասիրությունները (*Research and Development expenditure*), որպես կանոն, տատանվել են Հայաստանի ՀՆԱ 0,2-0,3%-ի սահմաններում: Մասնավորապես, 2009թ. գիտահետազոտական աշխատանքներին հատկացված ծախսերը կազմել են Հայաստանի ՀՆԱ 0,3%-ը, 2010թ.՝ 0,2%-ը, իսկ 2011թ.՝ կրկին ՀՆԱ 0,3%-ը¹: 2011թ. դրությամբ, ըստ ԱՄՆ Կենտրոնական հետախուզական վարչության (ԱՄՆ ԿՀՎ) տվյալների, Հայաստանի ՀՆԱ-ն կազմել է \$18,38 մլրդ² (հեղ.՝ *GDP-purchasing power parity*-գնողունակության հավասարություն, այն է՝ միջազգային շուկայական գնային արժեքով): 2012թ. Հայաստանի ՀՆԱ-ն կազմում էր \$19,7 մլրդ, 2013թ.՝ շուրջ \$20,61 մլրդ: 2006թ. դրությամբ Հայաստանի ՀՆԱ-ն կազմում էր ընդամենը \$6,6 մլրդ:

¹ The World Bank, <http://data.worldbank.org/>

² U.S. CIA, The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա, Համաշխարհային բանկի տվյալների համաձայն, 2009-2011թթ. այդ երկիրը գիտահետազոտական գործունեությանը տարեկան հատկացրել է իր ՀՆԱ 0,2%-ը¹: ԱՄՆ ԿՀՎ տվյալներով, 2011թ. Ադրբեջանի ՀՆԱ-ն կազմում էր \$94,98 մլրդ (միջազգային շուկայական գնային արժեքով), 2012թ.՝ \$97,04 մլրդ, իսկ 2013թ.՝ \$102,7 մլրդ²:

Թեմայի շրջանակում կարևոր են նաև առանձնացված երկրներում հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված տարեկան ներքին ծախսերին վերաբերող վիճակագրական տվյալները: Ցավոք, Վրաստանի վերաբերյալ համապատասխան տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չի եղել համեմատել տարածաշրջանի 3 երկրները, ուստի կսահմանափակվենք Հայաստանի և Ադրբեջանի տվյալները համեմատելով:

Ինչպես երևում է *Աղյուսակ 4*-ից, 2002-2007թթ. Հայաստանում հետազոտությունների և մշակումների իրականացմանն ուղղված ներքին ծախսերը կայուն աճի դինամիկա են ունեցել, լավագույն արդյունքն արձանագրվել է 2007թ.՝ կազմելով շուրջ \$15,5 մլն: Հայաստանի համեմատ զգալի բարձր են Ադրբեջանում հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ծախսերը, որոնք նույնպես ունեցել են զարգացման կայուն դինամիկա: Եթե 2002թ. այդ երկրի համապատասխան ցուցանիշը կազմում էր մոտ \$22,8 մլն, ապա 2007թ. այն կազմում էր շուրջ \$60,2 մլն: Ադրբեջանի վիճակագրական ծառայությունը տվյալներ է ներկայացնում նաև երկրում գիտությանն արվող բյուջետային հատկացումների վերաբերյալ, որոնք ևս ներկայացվում են *Աղյուսակ 4*-ում:

Հարկ է հստակեցնել, որ Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի տվյալներում, հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսերից գատ, ներկայացված է նաև գիտությանը տրվող բյուջետային հատկացումների մասին տեղեկատվությունը: ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության էլեկտրոնային կայքում հրապարակված տարեգրքերի «Գիտություն» մասնաբաժնում գիտությանը հատկացված բյուջետային միջոցների վերաբերյալ տեղեկատվություն չկա: Այնուհանդերձ, փորձենք ներկայացնել նման տեղեկատվություն: 2013թ. հոկտեմբերին Հայաստանի 2014թ. պետական բյուջեի վերաբերյալ կառավարության քննարկումներում առաջարկվում էր նույն տարի

¹ The World Bank, <http://data.worldbank.org/>

² U.S. CIA, The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html>

բյուջետային միջոցներից գիտությանը հատկացնել շուրջ \$12.789 մլրդ դրամ¹, ինչը կազմում էր շուրջ \$32 մլն (\$1=400 դրամ):

Աղյուսակ 4

Հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսեր, \$մլն

Երկիրը	2002 ²	2003	2004	2005	2006	2007
Հայաստան, ներքին ծախսեր	≈\$8,9մլն	≈\$10մլն	≈\$10,4մլն	≈\$12,4մլն	\$14,7մլն	\$15,5
որից՝ բյուջետային ծախսեր	≈\$4,9	≈\$4,9	≈\$5,4	≈\$6,7	≈\$7,9	≈\$8,6
Ադրբեջան, ներքին ծախսեր	≈\$22,8մլն	≈\$29մլն	≈\$31,8մլն	≈\$34,4մլն	\$40,2մլն	\$60,2
Ադրբեջան, գիտությանը հատկացվող բյուջետային միջոցներ	≈\$14,2	≈\$20,7	≈\$25	≈\$36	≈\$40	≈\$54,8
Վրաստան ³	-	-	-	-	-	

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php

1 U.S. = 386,19 դրամ (2009թ. նոյեմբերի փոխարժեքով)

1 U.S. = 1,6757 լարի (2009թ. նոյեմբերի փոխարժեքով)

1 U.S. = 0,8033 մանաթ (2009թ. սեպտեմբերի փոխարժեքով)

Հայաստանի և Ադրբեջանի գիտահետազոտական գործունեության վիճակագրությունը 2009-2013թթ.

Ներկայացնենք վերջին տարիներին Հայաստանի ու Ադրբեջանի գիտության ոլորտի վիճակագրական ցուցանիշների համեմատականը՝ հիմնականում գիտությանը հատկացվող ֆինանսական միջոցների վերաբերյալ, կներկայացվեն սվյալներ գիտության ոլորտում ներգրավված և հետազոտություններ իրականացնող կազմակերպությունների ու դրանցում ներգրավված գիտաշխատողներին, գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալներին առնչվող հարցեր և այլն:

Համաձայն Հայաստանի ազգային վիճակագրական ծառայության տրամադրած տեղեկատվության, 2009թ. հետազոտությունների և մշակումների վրա

¹ <http://www.resource.am/arm/69209.html>

² 2007թ. տվյալները կազմվել են երեք երկրների ազգային արժույթների՝ 2009թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերի փոխարժեքով:

³ Տվյալներ չկան:

կատարված ներքին ծախսերն ընդհանուր առմամբ կազմել են շուրջ \$21,9 մլն (2009թ. 1\$=386 դրամ փոխարժեքով), 2010թ. որոշակի նվազում է արձանագրվել՝ շուրջ \$20.6 մլն: Նշենք նաև, որ 2009թ. ներքին ծախսերից բյուջետային միջոցները կազմել են \$13.1 մլն, իսկ 2010թ. ներքին ծախսերից՝ \$14,4 մլն¹:

Ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ոլորտում իրականացված ծախսերը դիտարկել Հայաստանի ընդհանուր բյուջետային հաշվարկի հետ հարաբերակցության հարթությունում (*Աղյուսակ 5*): Այսպես, 2009թ. դրությամբ, համաձայն Հայաստանի ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների, Հայաստանի համախմբված բյուջեի եկամուտները կազմել են 711 մլրդ դրամ՝ \$1.841 մլրդ: Ինչպես տեսնում ենք, երկրի ընդհանուր բյուջետային եկամուտների համեմատ հետազոտություններին և մշակումներին ուղղված ներքին ծախսերը բավական ցածր են: 2011թ., 2010թ. համեմատ, ոլորտում ներդրված ծախսերը զգալիորեն աճել են՝ կազմելով \$24.2 մլն (1\$=382,98 փոխարժեքով)²: 2011թ. գիտությանը հատկացված ներքին ծախսերից բյուջետային միջոցները կազմել են 6.066 մլն դրամ: Մյուս կողմից, Հայաստանում (նաև Ադրբեջանում) հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսերը կարելի է դիտարկել նաև երկրի ՀՆԱ-ի հետ հարաբերակցությամբ, ինչի վերաբերյալ որոշ տվյալներ վերն արդեն ներկայացվեցին:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, նշյալ ժամանակահատվածում վերջինիս ցուցանիշները, որպես կանոն, ավելի քան 5 անգամ գերազանցել են Հայաստանի համապատասխան արդյունքներին: Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի տվյալների համաձայն, 2009թ. հետազոտություններին և զարգացման աշխատանքներին հատկացված ֆինանսական միջոցներն ընդհանուր առմամբ կազմել են 89 մլն մանաթ՝ \$111 մլն³, երկրի ՀՆԱ 0,3%-ը: Եթե համեմատենք 2009թ. Հայաստանի ցուցանիշի հետ, ապա վերջինս զիջում է հարևան երկրի համապատասխան արդյունքին մոտ 5 անգամ: Ինչպես նախորդ ժամանակահատվածի, այնպես էլ վերջին տարիների համար Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեում տվյալներ կան գիտությանը հատկացված ֆինանսական միջոցների վերաբերյալ: Այսպես, 2009թ. երկրի բյուջեից գիտությանը

¹ 2010թ. օգոստոսին ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ հայկական դրամի միջին հաշվարկային փոխարժեքը կազմել է 366,71 դրամ:

² 2011թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ հայկական դրամի միջին հաշվարկային փոխարժեքը կազմել է 382,98 դրամ:

³ 2013թ. դրությամբ՝ 1\$=0.8 մանաթ:

հատկացվել է \$104,1 մլն¹, ինչը կազմում էր երկրի ՀՆԱ 0,2%-ը²: 2010թ. հետազոտությունների և մշակումների վրա ծախսված ֆինանսական միջոցները գնահատվել են \$115 մլն՝ ՀՆԱ 0,2%-ը³: Նույն տարի գիտությանը հատկացված բյուջետային միջոցները կազմել են \$116 մլն:

Աղյուսակ 5

Հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսերն ըստ երկրների, 2009-2012թթ., \$մլն

Երկիրը	2009	2010	2011	2012 ⁴
Հայաստան	21,9	20.6	24.2	24
Ադրբեջան	111	115	137,5	146,6

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php

Ինչ վերաբերում է 2011թ., ապա հետազոտություններին և գիտական աշխատանքներին հատկացված տարեկան ֆինանսական միջոցները կազմել են \$137,5 մլն, իսկ գիտության ոլորտին բյուջետային հատկացումները՝ \$132,6 մլն: Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի տվյալներով, 2012թ. հետազոտություններին և գիտական աշխատանքներին հատկացվել է \$146,6 մլն: Նույն տարի գիտությանը տրամադրված բյուջետային ծախսերը կազմել են \$145,8՝ երկրի ՀՆԱ 0,2%-ը⁵:

Ադրբեջանի պետական վիճակագրական կոմիտեի կայքը տվյալներ է ներկայացնում նաև հետազոտությունների ու գիտական աշխատանքների ծախսերի վերաբերյալ՝ ըստ սեկտորների: Նշենք, որ ոլորտին հատկացվող ֆինանսների զգալի հատվածն ուղղվում է պետական սեկտորին: 2010թ. հետազոտություններին ուղղված \$115 մլն-ից պետական սեկտորին հատկացվել է շուրջ \$85 մլն, իսկ 2011թ. \$137,5 մլն-ից՝ \$100 մլն:

Անդրադառնանք 2008-2012թթ. Հայաստանում և Ադրբեջանում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների և դրանցում ներգրավված անձնակազմի թվաքանակների համեմատականներին (*Աղյուսակ*

¹ 2013թ. դրությամբ՝ 1\$=0.8 մանաթ:

² Ոչ պաշտոնական տվյալներով, 2009թ. Ադրբեջանի պետբյուջեի եկամուտները կազմել են \$12,4 մլրդ:

³ The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, <http://www.stat.gov.az/>

⁴ 2012թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ հայկական դրամի միջին հաշվարկային փոխարժեքը կազմել է 403,2 դրամ:

⁵ The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, <http://www.stat.gov.az/>

6): Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործող նման կազմակերպությունների թվաքանակը կայուն նվազման միտում է արձանագրել: Եթե 2008թ. Հայաստանում գործում էր 83 գիտահետազոտական կազմակերպություն, ապա 2012թ. դրանց թվաքանակը կազմել է 72-ը: Ադրբեջանում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունները, որոնց թվաքանակը, որպես կանոն, գերազանցում է Հայաստանին, նույնպես նվազել են. 2008թ.՝ 146, 2012թ.՝ 140 կազմակերպություն:

Աղյուսակ 6

Հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների քանակը Հայաստանում և Ադրբեջանում, 2008-2012թթ.

Երկիրը	2008	2009	2010	2011	2012
Հայաստան	83	83	81	72	72
Ադրբեջան	146	148	145	143	140

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php

Ադրբեջանում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների մեծ մասը գիտահետազոտական կազմակերպություններ են, գործում են նաև նախագծային և բուհական ինստիտուտներ ու կենտրոններ: 2012թ. այդ երկրում հաշվառված 140 հետազոտական կազմակերպություններից 90-ը գիտահետազոտական է եղել, 3-ը՝ նախագծային, 37-ը՝ բուհական, 10-ը՝ այլ ուղղվածության (տե՛ս *Աղյուսակ 7*): Հայաստանի վերաբերյալ մեր երկրի ազգային վիճակագրական ծառայության կայքում նման տեղեկատվություն չկա:

Աղյուսակ 7

Հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպություններն ըստ գործունեության տեսակի, 2009-2012թթ.

Երկիրը	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Ադրբեջան	137	146	148	145	143	140
որից՝						
գիտահետազոտական	95	97	95	93	92	90
նախագծային	12	6	5	5	5	3
բուհական	25	33	39	37	36	37
այլ	5	10	9	10	10	10

Աղբյուրը՝ www.stat.gov.az/indexen.php

Ադրբեջանի ազգային վիճակագրական ծառայությունը տվյալներ է ներկայացնում նաև այդ կազմակերպությունների գործունեության վերաբերյալ՝ ըստ սեկտորների (*Աղյուսակ 8*): Վիճակագրության համաձայն, դրանց զգալի մասը պետական սեկտորում է, որոնց հաջորդում են այն կազմակերպությունները, որոնք գործել են բուհական համակարգում, մնացյալը՝ գործարար շրջանակներում: 2012թ. երկրում գրանցված 140 հետազոտական կազմակերպություններից 90-ը ներգրավված է եղել պետական սեկտորում, 11-ը՝ գործարարության, իսկ 39-ը՝ բուհական համակարգում: Հայաստանի վերաբերյալ մեր երկրի ազգային վիճակագրական ծառայության կայքում նման տեղեկատվություն չկա:

Աղյուսակ 8

Հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպություններն ըստ սեկտորների, 2009-2012թթ.

Երկիրը	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Ադրբեջան	137	146	148	145	143	140
որից՝						
պետական սեկտոր	90	93	92	93	92	90
գործարարություն	19	17	14	13	13	11
բուհական	28	36	42	39	38	39

Աղբյուրը՝ www.stat.gov.az/indexen.php

Ադրբեջանի ազգային վիճակագրական ծառայության կայքում տեղեկատվություն կա նաև հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների քանակի վերաբերյալ՝ ըստ դրանց աշխարհագրական տեղակայման: 2005թ. երկրում գործող 146 կազմակերպությունների զգալի մասը՝ 118, գործել է Բաքվում, որին հաջորդել է Գանձակ-Ղազախի շրջանը՝ 9, 6-ական կենտրոն՝ Ափշերոնի շրջանում և Նախիջևանում (մնացյալը՝ այլ շրջաններում): 2012թ. պատկերը հետևյալն էր. Բաքվում՝ 140 կազմակերպությունից 105-ը, Ափշերոնում՝ 6-ի փոխարեն 11, Գանձակ-Ղազախի շրջանում թիվը պահպանվել է՝ 9, թիվը պահպանվել է նաև Նախիջևանում՝ 6:

Հայաստանում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպություններում, դրանց թվաքանակի նվազմանը զուգահեռ, նվազման միտում է արձանագրվել նաև ներգրավված անձնակազմի թվաքանակում: Միակ դրական միտումը նկատվել է 2009թ., հետագա տարիներին նկատվել է գիտաշխատողների նվազման կայուն միտում: 2009թ. Հայաստանում գիտական հետա-

գոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների աշխատողների թվաքանակը կազմել է 6926, 2010թ.՝ 6558, 2012թ.՝ 5598 գիտաշխատող:

Ադրբեջանում, ընդհակառակը, նշված ժամանակահատվածում բացասական միտում գրանցվել է միայն 2009թ., իսկ հաջորդ տարիներին այդ երկրում արձանագրվել է գիտաշխատողների թվաքանակի կայուն աճ: Եթե 2009թ. հաշվվում էր 17.401 գիտաշխատող, ապա 2012թ.՝ 21.573 (*Աղյուսակ 9*).

Աղյուսակ 9

Գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող անձանց քանակն ըստ երկրների, 2008-2012թթ., հազ. մարդ

Երկիրը	2008	2009	2010	2011	2012
Հայաստան	6899	6926	6558	5718	5598
Ադրբեջան	17942	17401	17924	18687	21573

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php

Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին տարիներին Հայաստանում իրականացվող գիտատեխնիկական աշխատանքների տարեկան ծավալները, ինչպես նախորդ տարիներին, շարունակում են զիջել Ադրբեջանի համապատասխան ցուցանիշներին: Սակայն այն տարբերությամբ, որ եթե 2003-2007թթ. այդ ցուցանիշները հնարավորինս մոտ էին միմյանց, ապա վերջին շրջանում Ադրբեջանում իրականացվող գիտատեխնիկական աշխատանքների տարեկան ծավալներն անհամեմատ գերազանցում են մեր երկրի ցուցանիշները: 2011թ. Հայաստանում այդ ցուցանիշը կազմել է \$24,1 մլն, Ադրբեջանում՝ \$142,9 մլն, 2012թ. Հայաստանում այն կազմում էր \$25,4 մլն, Ադրբեջանում՝ մոտավոր հաշվարկով \$160 մլն (*Աղյուսակ 10*).

Աղյուսակ 10

Գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը, \$-ով

Երկիր	2009	2010	2011	2012
Հայաստան ¹	≈\$24,6մլն	≈\$22,7մլն	≈\$24,1մլն	≈\$25,4մլն
Ադրբեջան ²	≈\$109մլն	≈\$123,3մլն	≈\$142,9մլն	≈\$160մլն

Աղբյուրը՝ <http://www.armstat.am/am/>, www.stat.gov.az/indexen.php

¹ Հայկական դրամը դոլարի վերածելու համար ընտրվել է օպտիմալ փոխարժեք՝ 2011թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ հայկական դրամի միջին հաշվարկային փոխարժեքը կազմել է 382,98 դրամ:

² Ադրբեջանական մանաթը դոլարի վերածելու համար ընտրվել է օպտիմալ փոխարժեք՝ 2013թ. դրությամբ՝ 1\$=0.8 մանաթ:

«Ռենդ» կորպորացիա. «Գլոբալ տեխնոլոգիական հեղափոխություն 2020թ.» հետազոտությունը

2006թ. «Ռենդ» հեղինակավոր կորպորացիան հրատարակեց «Գլոբալ տեխնոլոգիական հեղափոխություն 2020թ.» հետազոտությունը՝ նվիրված աշխարհում գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացումը կանխատեսող հեռանկարներին մինչև 2020թ.¹: Այս ակտուալ և կարևոր հետազոտությունը հովանավորել է ԱՄՆ Ազգային հետախուզական խորհուրդը (*Nation Intelligence Council-NIC*), որը միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ռազմավարական հետազոտությունների և վերլուծությունների կենտրոն է և գործում է ԱՄՆ Հետախուզության հանրույթի (*United States Intelligence Community-IC*)² ենթակայության ներքո: Հետազոտական նախագծի իրականացման համար հավելյալ ֆինանսական միջոցներ են հատկացվել նաև ԱՄՆ Հետախուզության նորարարական տեխնոլոգիական կենտրոնի (*Intelligence Technology Innovation Center*) և ԱՄՆ էներգետիկայի դեպարտամենտի կողմից:

«Ռենդ» կորպորացիայի փորձագետների և վերլուծաբանների գնահատականներով, մինչև 2020թ. առանձնացվել է գիտատեխնոլոգիական զարգացման 16 ուղղություն, որոնցից են՝ մատչելի արևային էներգետիկա, հեռահաղորդակցության տեխնոլոգիաներ, գենետիկորեն մոդիֆիկացված բույսեր, ջրի մաքրման մեթոդներ, էկոլոգիապես մաքուր սննդի արդյունաբերություն, հիբրիդային ավտոմեքենաներ և այլն³:

Փորձագիտական կանխատեսումների համաձայն, մինչև 2020թ. նախատեսվում է համաաշխարհային գիտատեխնոլոգիական առաջընթացի տեմպերի աճ, որտեղ աչքի են ընկնելու Հյուսիսային Ամերիկայի, Արևմտյան Եվրոպայի, ինչպես նաև Արևելյան Ասիայի երկրները: Նշվում է, որ գիտատեխնոլոգիական շոշափելի առաջընթաց են արձանագրելու Չինաստանը, Հնդկաստանը և Արևելյան Եվրոպայի երկրները:

Կազմվել է նաև աշխարհի երկրների ժամանակակից գիտատեխնոլոգիական պոտենցիալի վարկանիշը՝ 1992-2004թ. վիճակագրական տեղեկատվության հիման վրա: Վարկանիշային այս հետազոտության (*Index of Science and Techno-*

¹ RAND Corporation. http://www.rand.org/pubs/technical_reports/TR303.html, <http://www.rand.org/pubs/monographs/MG475.html>

² ԱՄՆ Հետախուզության հանրույթը ներառում է տեղեկատվության հավաքմամբ զբաղվող և հետախուզական գործունեություն իրականացնող ԱՄՆ 17 առանձին կառավարական հաստատություն:

³ RAND Corporation. http://www.rand.org/pubs/technical_reports/TR303.html

logy Capacity) մեթոդաբանությունում կիրառվել է 7 չափորոշիչ, որոնցից առանձնացնենք ՀԱԱ-ն մեկ շնչի հաշվով, 1 մլն բնակչության հաշվով գիտահետազոտական ոլորտի գիտնականների և ինժեներների թվաքանակը, գիտության և տեխնոլոգիաների թեմայով հրատարակված գիտական հոդվածների քանակը, գիտահետազոտական ոլորտին ֆինանսական հատկացումները ՀԱԱ տոկոսային հարաբերակցությամբ, գիտահետազոտական ինստիտուտների թվաքանակը և այլն:

Վարկանիշային հետազոտությունում լավագույն արդյունքը ԱՄՆ-ինն է՝ 5,03 ամփոփ միավոր, հաջորդում են Ճապոնիան (3,08 միավոր) և Գերմանիան (2,12): Լավագույն տասնյակը եզրափակում է Իսրայելը՝ 1,53 միավոր: ԱՊՀ երկրներից առաջատարը Ռուսաստանն է, որը 0,89 ամփոփ միավորով զբաղեցնում է վարկանիշային ցուցակի 19-րդ հորիզոնականը¹: Ռուսաստանին հաջորդում են Ուկրաինան և Բելառուսը, որոնք համապատասխանաբար գտնվում են 29 և 30-րդ դիրքերում: Չեկոյցի գնահատականներով, բարձր են եղել նաև Ադրբեջանի ցուցանիշները, որը զբաղեցրել է 37-րդ հորիզոնականը: ԱՊՀ անդամ երկրներից Ադրբեջանին հաջորդում են Ուզբեկստանը (47), Մոլդովան (52): Հայաստանը զբաղեցրել է 55-րդ դիրքը՝ 1 միավորով զիջելով Թուրքիային (54): Իրանն աղյուսակի 60-րդ դիրքում է: Բավական ցածր էր Ղազախստանի ցուցանիշը՝ 82-րդ դիրք: Տարածաշրջանի երկրներից ցածրագույն ցուցանիշը Վրաստանինն է եղել՝ 97-րդ հորիզոնական:

«Գլոբալ նորարարության ինդեքսը 2014թ.» զեկույցը

2014թ. հրապարակվեց Քորնել համալսարանի (*Cornell University*), *INSEAD* գործարարության դպրոցի և Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության (*The World Intellectual Property Organization*) «Գլոբալ նորարարության ինդեքսը 2014թ.» զեկույցը: Չեկույցում կարևորվում են համաշխարհային նորարարության պոտենցիալն ու ընթացիկ ձեռքբերումները՝ որպես տարբեր երկրների տնտեսությունների շարժիչ ուժ և մարդկության բարեկեցության ապահովման գրավական: Ինչպես վստահեցնում են զեկույցի կազմակերպիչներն ու հեղինակները, հետազոտության կանխատեսումները և գնահատականները հնարավորություն են տալիս առավել խորքային մոտեցումներով ընկալել ներկայիս համաշխարհային նորարարության միտումներն ու հեռա-

¹Նույն տեղում:

նկարները: Ձեկույցի նպատակն է աջակցել տարբեր երկրների քաղաքական որոշումներ կայացնող գործիչներին և գործարար շրջանակների ղեկավարներին առավել ճկուն և համատեղ քաղաքականություն որդեգրել համաշխարհային նորարարության պոտենցիալի զարգացման ուղղությամբ¹:

Սղյուսակ 11

Գլոբալ նորարարության ինդեքսը 2014թ., Հայաստան և այլ երկրներ

Դիրքը	Երկիրը	Ամփոփ միավորը (0-100)	Արդյունավետության ցուցիչը
1	Շվեյցարիա	64,78	0,95
2	Մեծ Բրիտանիա	62,37	0,83
6	ԱՄՆ	60,09	0,77
15	Իսրայել	55,46	0,79
ԱՊՀ երկրներ			
43	Սոլդովա	40,74	1,07
49	Ռուսաստան	39,14	0,79
58	Բելառուս	37,10	0,83
63	Ուկրաինա	36,26	0,90
65	Հայաստան	36,06	0,83
79	Ղազախստան	32,75	0,59
101	Ադրբեջան	29,60	0,58
112	Ղրղզստան	27,75	0,46
128	Ուզբեկստան	25,20	0,61
137	Տաջիկստան	23,73	0,45
Այլ երկրներ			
54	Թուրքիա	38,20	0,93
74	Վրաստան	34,53	0,68
120	Իրան	26,14	0,57

Սղյուսակ

<http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/global-innovation-index-2014-human-factor-in-innovation-en.pdf>

¹The Global Innovation Index 2014. <http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/global-innovation-index-2014-human-factor-in-innovation-en.pdf>

«Գլոբալ նորարարության ինդեքսը 2014թ.» զեկույցը տալիս է աշխարհի շուրջ 143 երկրների տնտեսությունների նորարարական պոտենցիալի վարկանիշը: Զեկույցի մեթոդաբանությունում կիրառվել է 81 չափորոշիչ: Երկրների նորարարության վարկանիշավորումն իրականացվում է 0-100 միավորների սանդղակի դասակարգման համաձայն, որտեղ բարձրագույն արդյունքը բնորոշում է տվյալ երկրի նորարարության բարձր պոտենցիալը, ցածրագույն միավորը՝ երկրի նորարարական պոտենցիալի ցածր ցուցանիշը (տե՛ս *Աղյուսակ 11*):

«Գլոբալ նորարարության ինդեքսը 2014թ.» վարկանիշային հետազոտությունում լավագույն ցուցանիշը Շվեյցարիային է՝ 64,78, հաջորդը Մեծ Բրիտանիան և Շվեդիան են: Միացյալ Նահանգները զբաղեցնում է 6-րդ հորիզոնականը՝ 1 դիրքային միավորով առաջ անցնելով Սինգապուրից: Լավագույն տասնյակը եզրափակում է Հոնկոնգը՝ 56,82 ամփոփ միավոր:

ԱՊՀ անդամ երկրներից առաջատարը Մոլդովան է՝ 43-րդ հորիզոնական, 40,74 ամփոփ միավոր: Ի դեպ, Մոլդովան նորարարության արդյունավետության ցուցչով զեկույցի 143 պետությունների շարքում լավագույն արդյունքն արձանագրած երկիրն է՝ 1,07 միավոր: ԱՊՀ երկրներից հաջորդաբար բարձր են նաև Ռուսաստանի (49-րդ դիրք), Բելառուսի (58) և Ուկրաինայի (63) ցուցանիշները: ԱՊՀ տարածքում Հայաստանը զբաղեցնում է 5-րդ հորիզոնականը, 143 երկրների ցուցակում՝ 65-րդը (36,06 ամփոփ միավորով): Նորարարության արդյունավետության ցուցչով Հայաստանն արձանագրել է բավական բարձր արդյունք՝ 0,83 միավոր, 143 երկրների շարքում՝ 28-րդ դիրք: Ի դեպ, Հայաստանը նորարարության պոտենցիալի վարկանիշով, ըստ զեկույցի գնահատականների, լավագույնն է Հարավային Կովկասի երկրների շարքում: Վրաստանը 34,53 ամփոփ միավորով զբաղեցնում է 74-րդ դիրքը: Տարածաշրջանի երկրներից ցածրագույն արդյունքն Ադրբեջանին է՝ 143 պետությունների ցուցակում՝ 101-րդ հորիզոնական: Ընդ որում, նորարարության արդյունավետության ցուցչով նույնպես Հայաստանն առաջատարն է Հարավային Կովկասում¹:

¹The Global Innovation Index 2014. <http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/global-innovation-index-2014-human-factor-in-innovation-en.pdf>

**ԱՄՆ ազգային գիտական հիմնադրամ.
գիտահետազոտական ակտիվության վարկանիշային զեկույցը 2014թ.**

Երկու խոսք այս վարկանիշային ուսումնասիրությունն իրականացրած ԱՄՆ ազգային գիտական հիմնադրամի մասին. հիմնադրամը ԱՄՆ կառավարությանն առընթեր անկախ գործակալություն է: Գործունեություն է ծավալում գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացման ոլորտում՝ ժամանակավոր դրամաշնորհներ հատկացնելով անհատ կամ խմբային հետազոտողներին: Հիմնադրամի բյուջեի զգալի մասը (ավելի քան 75%-ը) ծախսվում է գիտական հետազոտությունների աջակցման վրա: Ազգային հիմնադրամի անմիջական կառավարումն իրականացնում են հիմնադրամի գործադիր ղեկավարության անդամները՝ տնօրենի գլխավորությամբ, որոնք նշանակվում են ԱՄՆ նախագահի և տվյալ պաշտոնին են հաստատվում ԱՄՆ Սենատի կողմից: 2014թ. վիճակագրությամբ, հիմնադրամի տարեկան բյուջեն կազմել է \$7,2 մլրդ:

Գիտահետազոտական վարկանիշային զեկույցի (*Scientific and Technical Activity*) մեթոդաբանությունը հիմնվում է գիտական գրախոսվող հրատարակչություններում հրապարակված և գիտական հղումների ինդեքսի համակարգում (*Science Citation Index (SCI) և Social Sciences Citation Index-SSCI*) ընդգրկված գիտահետազոտական հոդվածների վարկանիշավորման քանակական հաշվարկի վրա: Վարկանիշային զեկույցի պատրաստման տեղեկատվությունը վերցվում է *Thomson Reuters* ընկերության, ԱՄՆ ազգային գիտական հիմնադրամի և միջազգային գիտական կազմակերպությունների գիտական վիճակագրության տվյալների շտեմարանից: Աշխարհի տարբեր երկրների գիտահետազոտական ակտիվության վարկանիշավորման արդյունքները հրատարակվում են ԱՄՆ ազգային գիտական հիմնադրամի հատուկ հաշվետվության տեսքով՝ *Science and Engineering Indicators* խորագրով: 2014թ. վարկանիշային զեկույցի տեղեկատվությունը հիմնվում է 2011թ. վիճակագրության վրա:

Աղյուսակ 12-ում ներկայացվում են տվյալներ Հայաստանի և հարակից երկրների, ինչպես նաև մեզ հետաքրքրող երկրների վարկանիշային ցուցանիշների վերաբերյալ: Գիտահետազոտական ակտիվության վարկանիշով աշխարհում լավագույն արդյունքը, ըստ հիմնադրամի զեկույցի տվյալների, Միացյալ Նահանգներինն է՝ 212.394,2 հոդվածով: Վերջինիս անմիջապես հաջորդում են Չինաստանն ու Ճապոնիան՝ համապատասխանաբար 89.894,4 և 47.105,7 ցուցանիշներով:

Աղյուսակ 12

Աշխարհի երկրների (195 երկիր) վարկանիշավորումն ըստ գիտահետազոտական ակտիվության, Հայաստան և այլ երկրներ 2014թ.

Դիրքը	Երկիրը	Հոդվածների քանակը
	Ընդամենը (ողջ աշխարհում)	827 704,9
1.	ԱՄՆ	212 394,2
2.	Չինաստան	89 894,4
3.	Ճապոնիա	47 105,7
4.	Գերմանիա	46 258,8
23.	Իսրայել	6 096,0
Հայաստան և հարակից երկրներ (նաև ԱՊՀ)		
15.	ՌԴ	14 150,9
19.	Թուրքիա	8 328,4
20.	Իրան	8 175,5
42.	Ուկրաինա	1726,9
60.	Բելառուս	341,6
75.	Հայաստան	184,6
80.	Ադրբեջան	148,7
82.	Ուզբեկստան	140,9
86.	Վրաստան	117,6
91.	Ղազախստան	87,4
94.	Մոլդովա	76,2
128.	Տաջիկստան	18,4
131.	Ղրղզստան	17,2
179.	Թուրքմենստան	0,5

Աղբյուրը՝ <http://gtmarket.ru/ratings/scientific-and-technical-activity/info>

ԱՊՀ երկրների ցանկում բարձր ցուցանիշներ են արձանագրել ՌԴ-ն, Ուկրաինան և Բելառուսը, որոնց հաջորդում է Հայաստանը: Ի դեպ, վերը հիշատակված երկրների հետ Հայաստանի վարկանիշը համեմատելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել, առաջին հերթին, Հայաստանի և այդ երկրների բնակչության թվաքանակների տարբերության հանգամանքը (խոսքը հատկապես վերաբերում է ՌԴ-ին և Ուկրաինային, որոնց բնակչությունն անհամեմատ գերազանցում է Հայաստանի բնակչության թվաքանակը): Ասել է թե՛ այլոց նկատմամբ տվյալ երկրի բնակչության քանակական առավելությունն ուղղակիորեն փոխապայմանավորված է այդ պետության գիտահետազոտական պոտենցիալի քանակական (սակայն ոչ միշտ՝ որակական) բաղադրիչով: Ուստի, եթե հիմնա-

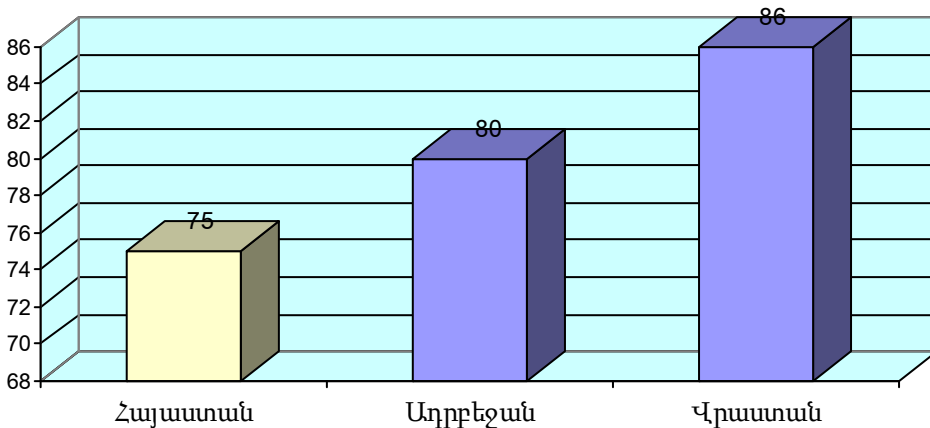
դրամի պատրաստած զեկույցի վարկանիշավորման մեթոդաբանությունում, որը հիմնվում է վարկանիշավորման քանակական գործոնի վրա, առաջնորդվելին առանձնացված երկրների բնակչության թվաքանակների քանակական տարբերությունների հաշվարկով, ապա Հայաստանի դեպքում, թերևս, կունենայինք անհամեմատ ավելի բարձր վարկանիշային արդյունք:

Ինչևէ, Հարավային Կովկասի երկրներից լավագույն արդյունքը Հայաստանին է՝ 184,6 ցուցանիշ, 75-րդ դիրք: Հայաստանին հաջորդում է Ադրբեջանը՝ 80-րդ դիրք (148,7 ցուցանիշ): Վրաստանն արձանագրել է Հարավային Կովկասի ցածրագույն արդյունքը (117,6) և զբաղեցրել 86-րդ հորիզոնականը:

Հայաստանի հարակից երկրներից բավական բարձր են եղել Թուրքիայի և Իրանի ցուցանիշները, որոնք զեկույցում ներառված 195 երկրների շարքում համապատասխանաբար զբաղեցրել են 19 և 20-րդ դիրքերը:

Գրաֆիկ 1

Գիտահետազոտական ակտիվությամբ երկրների վարկանիշավորումը 2014թ., Հարավային Կովկաս (ըստ երկրի դիրքի հաշվարկի, որտեղ որքան ցածր է երկրի դիրքը, այնքան բարձր է նրա վարկանիշը)

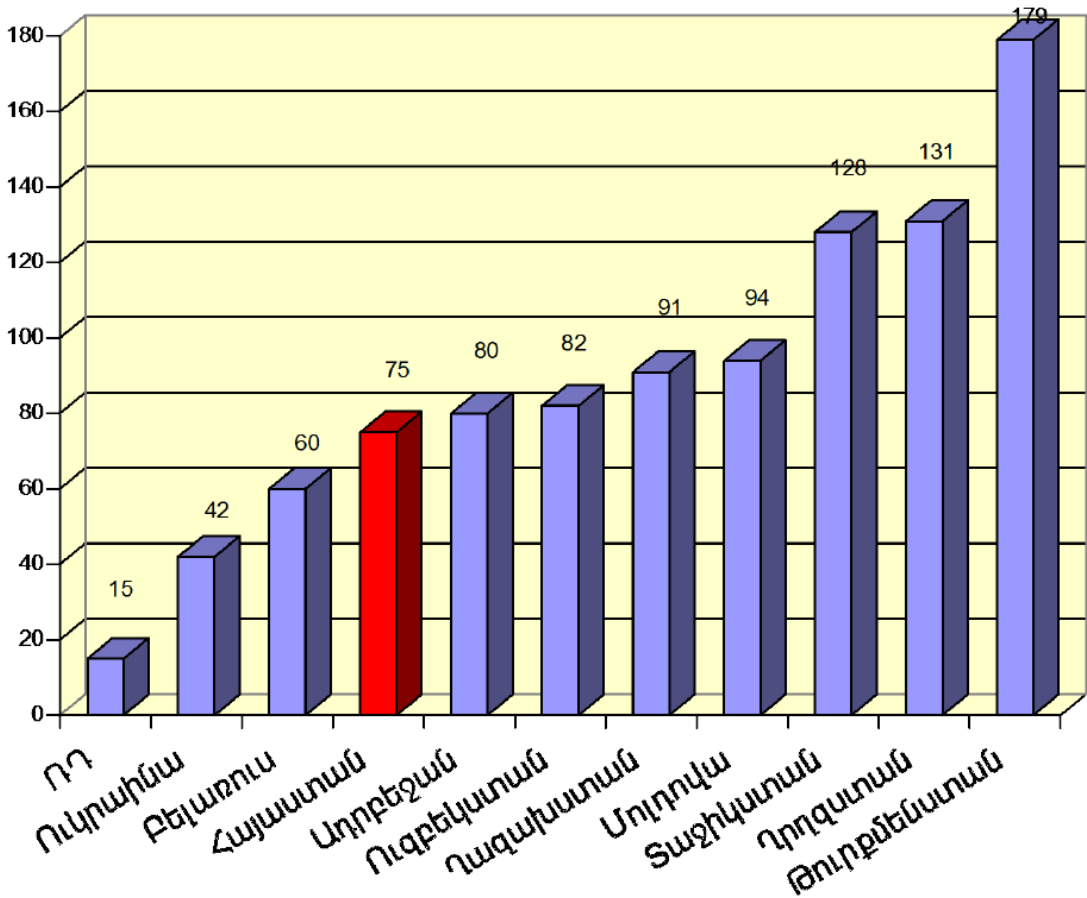
Գրաֆիկը ստեղծվել է հիմնադրամի տեղեկատվության մշակման արդյունքում:

Ըստ երկրների համեմատության՝ առկա վարկանիշային տեղեկատվությունն առավել մատչելի ներկայացված է նաև գրաֆիկական պատկերներով (Գրաֆիկ 1 և 2): Գրաֆիկ 1-ում ներկայացված տեղեկատվությունը վերաբերում է Հարավային Կովկասի երկրների վարկանիշային համեմատականին, իսկ Գրաֆիկ 2-ում ներկայացված է ԱՊՀ անդամ երկրների համապատասխան վիճակագրությունը: Նշենք նաև, որ գրաֆիկական պատկերներում երկրների վար-

կանիշների համեմատությունն իրականացվել է ըստ զեկույցում տվյալ երկրի զբաղեցրած դիրքային միավորի հաշվարկի:

Գրաֆիկ 2

Գիտահետազոտական ակտիվությամբ երկրների վարկանիշավորումը 2014թ., ԱՊՀ (ըստ երկրի դիրքի հաշվարկի, որտեղ որքան ցածր է երկրի դիրքը, այնքան բարձր է նրա վարկանիշը)

Գրաֆիկը ստեղծվել է հիմնադրամի տեղեկատվության մշակման արդյունքում:

Հիմնական եզրահանգումներ

Առկա վիճակագրության վերլուծությունից կարելի է կատարել մի քանի հիմնական եզրահանգում.

Վրաստանում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների, դրանցում ներգրավված անձնակազմի թվաքանակի նվազման միտումները, գիտահետազոտական ոլորտի ֆինանսավորման ցածր ցու-

ցանիշները խոսում են առհասարակ երկրի գիտության զարգացման հարցում առկա հիմնախնդիրների մասին: Մյուս կողմից, դժվար չէ նկատել Վրաստանում գիտության «եվրոպականացման» երևույթի արմատացման և այդ ֆոնին «խիստ նեղ» նախագծային-դրամաշնորհային ուղղությունների (ժողովրդավարություն, գենդերային հիմնահարց և այլն) առաջնության միտումները:

Ադրբեջանում գիտահետազոտական գործունեությունը գտնվում է պետական, իսկ վերջին շրջանում՝ նաև գործարար շահագրգիռ շրջանակների ուշադրության ներքո: Դա են հաստատում հետազոտություններ և մշակումներ իրականացնող կազմակերպությունների և կենտրոնների, դրանցում ներգրավված անձնակազմի թվաքանակների աճի միտումները, ինչպես նաև հատկապես վերջին տարիներին գիտահետազոտական աշխատանքներին հատկացվող՝ «երկրաչափական պրոգրեսիայով» աճող ֆինանսական միջոցների ծավալները: Ի դեպ, գիտահետազոտական ոլորտի ֆինանսավորման ծավալների կտրուկ աճի միտումը բավական նոր երևույթ է, որը, թերևս, ունի խորանալու լուրջ հավակնություններ:

Հայաստանում գիտահետազոտական ոլորտի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները բավական մտահոգիչ են: Գիտահետազոտական կազմակերպությունների և կենտրոնների, դրանցում ներգրավված գիտաշխատողների թվաքանակների նվազման, ոլորտի ոչ բավարար ֆինանսավորման պայմաններում երկրի գիտահետազոտական ասպարեզն ունի հայեցակարգային, ոչ ստանդարտ բարեփոխումների կարիք: Հարցի ակտուալությունն էլ ավելի է շեշտադրվում հատկապես վերջին տարիներին Ադրբեջանի համապատասխան քանակական ցուցանիշների հետ համադրության համատեքստում: Ոլորտի զարգացման կարևոր նախագծերից մեկը կարող է լինել գիտահետազոտական գործունեությանը Հայաստանի և Հայաստանի սահմաններից դուրս բնակվող հայկական (նաև արտերկրյա) գործարար շրջանակների ու տնտեսական կապիտալի ներգրավումը:

Դեկտեմբեր, 2014թ.

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Կարեն Վերանյան

Ամփոփագիր

Գիտական, գիտատեխնոլոգիական առաջընթացը հանդիսանում է յուրաքանչյուր պետության տնտեսության զարգացման, տվյալ հասարակության բարեկեցության ապահովման կարևորագույն նախադրյալներից մեկը, եթե ոչ կարևորագույնը: Հետազոտության նպատակն է քանակական-վիճակագրական տեղեկատվության վերլուծության հիման վրա համեմատականներ անցկացնել հարավկովկասյան տարածաշրջանի երկրների գիտահետազոտական գործունեության միջև, լուսաբանել վերջին տարիների կտրվածքով ոլորտում արձանագրված հիմնական միտումները, վերհանել մեր երկրում գիտահետազոտական, գիտատեխնոլոգիական ոլորտում առկա հիմնախնդիրները՝ Հայաստանում գիտությանն ու դրա զարգացման հեռանկարներին առավել խորքային ուշադրություն հրավիրելու ակնկալիքներով:

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТРАН ЮЖНОГО КAVKAZA.
СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Карен Веранян

Резюме

Научный, научно-технический прогресс выступает одной из важнейших, если не важнейшей предпосылкой развития экономики государства, обеспечения благополучия данного социума. Цель исследования – на основе анализа количественно-статистической информации сопоставить научно-исследовательскую деятельность стран Южного Кавказа, выветив основные тенденции последних лет, выявив основные проблемы научно-исследовательской, научно-технологической сферы нашей страны, обращая более серьезное внимание на уровень науки и перспективы ее развития в Армении.

**RESEARCH AND DEVELOPMENT ACTIVITIES
IN THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES:
A STATISTICAL ANALYSIS**

Karen Veranyan

Resume

The scientific and technological progress is an important, if not the most important prerequisite for economic development of any country. This objective of this study is to compare research and development activities of South Caucasus countries, explicate the major trends of the recent years and uncover the main problems in the area of research, development and technologies in our country based on analysis of quantitative and statistical data. It is expected to invite a deeper attention on prospects of science and its development in Armenia.

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԻ ՄԱՍԻՆ
(2001-2007թթ.)**

Դավիթ Սաֆարյան՝

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ճանաչման կողմնակիցներ, պաշտոնական ժխտողականություն, հայ-թուրքական հարաբերություններ, թուրքական հասարակական-քաղաքական կարծիք:

1998թ. Հայաստանում տեղի ունեցած իշխանավիճակի արդյունքում նախագահ դարձած Ռոբերտ Քոչարյանը և նրան սատարող քաղաքական ուժերը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը դարձրեցին երկրի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: 21-րդ դարի առաջին տասնամյակում մի շարք պետություններ պաշտոնապես ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը, և այս գործընթացը դարձավ շարունակական¹: ԱՄՆ Կոնգրեսում այս հարցի արծարծումը և դրան զուգորդող քաղաքական-դիվանագիտական անցուդարձը Թուրքիայի քաղաքական վերնախավերի առաջ դրեցին Հայոց ցեղասպանության կամ, ինչպես Թուրքիայում են անվանում՝ «Հայկական հարցի» կապակցությամբ նոր մոտեցումներ ձևավորելու խնդիրը: 2000թ. աշնանը Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի (ԱԱԽ) նիստում ընդունվեց երկու կարևոր որոշում. 1) Հայոց ցեղասպանության հետ կապված խնդիրը համարվեց Թուրքիայի ազգային անվտանգությանն առնչվող խնդիր, 2) Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հանձնարարվեց ամեն կերպ խոչընդոտել ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության խնդրի քննարկումը²:

¹ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ:

² Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, երկրների ցանկ, http://genocide.am/article/recognition_of_the_armenian_genocide.html?armenian

² *Ռ. Սաֆարյան*, «Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմե՞նք ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, «Զանգակ» հրատարակչություն, էջ 41:

Միևնույն ժամանակ, որոշակի փոփոխություններ էին տեղի ունենում նաև ներթուրքական քննարկումներում՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հետ: Հրապարակվում էին նյութեր, որոնցում արտահայտվում էին պաշտոնականից տարբերվող, այլընտրանքային մոտեցումներ այդ հարցին: 2000 թվականից սկսած՝ կարող ենք խոսել հայկական «թաքու»-ի նահանջի և «լռության պատի» ճեղքման մասին: Կարևոր է ընդգծել, որ Հայկական հարցի հանրային քննարկումները համաթուրքական՝ դեպի ժողովրդավարացում և քաղաքացիական հասարակության կառուցում տանող քննարկումների մաս են կազմում: Այդպիսիք են քրդական հարցը, բանակ-հասարակություն դիմակայությունը, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները, քեմալականություն-աշխարհիկություն-իսլամականություն և այլն: 1992թ. թուրքերեն հրատարակվեց Թաներ Աքչամի գիրքը, 1996թ. հիմնադրվեց «Ակօս» թերթը, ծավալվեց իրավապաշտպան ու գրահրատարակիչ Ռազրփ Չարաթողլուի գործունեությունը: Գրականության և հրապարակախոսության մեջ ի հայտ եկան որոշ հիշարժան անուններ (Էլիֆ Շաֆաք, Օրհան Փամուք, Քեմալ Յալչըն, Ֆեթիյե Չեթին): Վերջիններիս Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող մտքերն ու հրապարակումները տարածում գտան թուրքական հասարակության շրջանում, որտեղ հստակ նկատվում էին ինչպես ցեղասպանության ժխտողականության համառ ու հետևողական կողմնակիցների, այնպես էլ սեփական պատմության հետ առերեսվելու, ճշմարտությունը վեր հանելու, ցեղասպանությունն ընդունելու կողմնակիցների պայմանական խմբավորումները¹: Հրանտ Դինիքի սպանությունը և դրան հաջորդած հասարակական բուռն քննարկումները դարձան յուրատեսակ կատալիզատոր ազատամիտ մտավորականների ավելի համարձակ և ազնիվ դիրքորոշումների բյուրեղացման համար:

Ցեղասպանության ճանաչմանը սատարողները և առաջամարտիկները Թուրքիայի ավտորիտար ռեժիմից դեպի իրական ժողովրդավարական համակարգ անցնելու կողմնակիցներ են՝ 1960-1970թթ. քաղաքական պայքարում «ատամներ ջարդած», հիմնականում ձախ հայացքներ ունեցող գործիչներ: Դրանց մի մասը կարծում է, որ պատմության հետ առերեսվելու արևմտյան (գերմանական) մոդելը բնորոշ չէ թուրք մշակույթին: Ենթադրվում է, որ Ցեղա-

¹ *Սևուշ Հովհաննիսյան*, Թուրքական հասարակության վերաբերմունքը Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին, «ՎԷՄ», Երևան, 2012, էջ 194, *Line Abrahamian*, “My Journey from Hate to Hope: Talking with Turks and Armenians about the Genocide”. In Reader’s Digest Magazines, Canada Ltd, www.genocidewatch.org, pdf.

սպանության փաստի ճանաչումն առանց համապատասխան որակման չպետք է հանգեցնի փոխհատուցման, ցեղասպանության ճանաչումը չի կարող լինել արտաքին ճնշումների արդյունք: Գոյություն ունի նաև կարծիք, որ թուրքերը կարող են ճանաչել ցեղասպանությունը՝ դրանից բխող որոշակի հետևանքներով¹: Ռազրփ Չարաքոլուն այսպես է բանաձևել Հայոց ցեղասպանության փաստն ուրացողների դիրքորոշումը. «Ձարմանալի է, փոքր Հայաստանը վախեցնում է մեծ Թուրքիային: Ինչո՞ւ: Որովհետև մարդկության դեմ հանցանք է կատարվել: Թուրքիային վախեցնում է ոչ թե Հայաստանը, այլ մեղքի զգացումը... Մեզ դաստիարակչական մեծ աշխատանք է սպասում: Մենք պարտավոր ենք մերժել պաշտոնական տեսակետերն ու ազգայնամոլության դրսևորումները»²:

2000 թվականից Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականության իրականացման նոր մեթոդների և ձևերի փնտրտուքը պաշտոնական Անկարան դարձրեց ազգային անվտանգության խնդիր, որը ներառվել է Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի նիստերի օրակարգում: Ժխտողականությունն առաջ մղելու համար ստեղծվեցին նոր կառույցներ:

2002թ. խորհրդարանական ընտրություններում հաղթեց Արդարություն և զարգացում (այսուհետև՝ ԱԶԿ) իսլամամետ կուսակցությունը՝ ստանալով տեղերի ճնշող մեծամասնություն ԹԱՄԺ-ում ու ձևավորելով միակուսակցական կառավարություն: ԱԶԿ-ն որդեգրեց նոր մոտեցումներ երկրի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությունում: Հետագայում արտաքին գործերի նախարար, իսկ ներկայումս վարչապետ դարձած Ահմեթ Դավութօղլուի՝ «նազմավարական խորություն» անվանումը ստացած տեսությունը ենթադրում էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ուղեգծի փոփոխություններ: Ա.Դավութօղլուն իրենց՝ իշխանության գալուց առաջ Թուրքիայի քաղաքական կերպարը բնութագրել է որպես ֆիզիկապես ուժեղ, սակայն միջակ ինտելեկտուալ կարողություններով օժտված, ինքնավստահության պակասով տառապող միջազգային խաղացողի³: Մասնավորաբար «*Turkey Insight*» ամսագրում տպագրված հոդվածում Ա.Դավութօղլուն կարևորել էր թուրքական նոր արտաքին քաղաքականության այն-

¹ Eren Keskin: "We Are All Guilty!",

<http://www.armenianweekly.com/author/eren-keskin/html>, *Ա.Հովհաննիսյան*, նշվ. աշխ., էջ 195:

² Ռազրփ Չարաքոլու, «Թուրքիային վախեցնում է ոչ թե Հայաստանը, այլ մեղքի զգացումը», ԱԶԿ, 24.04.01:

³ N.Seker, "A Shift in Turkish Foreign Policy: Turkey's Strategic Depth", Qantara, 07.08.09, <http://en.qantara.de/content/a-shift-in-turkish-foreign-policy-turkeys-strategic-depth>

պիսի սկզբունքները, ինչպես ներքին անվտանգության ու ժողովրդավարության համակշռումը, հարևանների հետ «զրո խնդրի» հրամայականը, աշխարհի ուժային բևեռների հետ հարաբերություններում փոխլրացման քաղաքականության կիրառումը, դիվանագիտության «ռիթմիկ» բնույթը¹: Սակայն հիշյալ սկզբունքների՝ շուրջ տասնամյա դիվանագիտական կենսագործման իրական արդյունքում էլ հարևան վեց երկրների հետ հարաբերություններն առնվազն չէին լավանալու, իսկ երկուսի հետ ընդհանրապես բացակայելու էին²: Ի՞նչ քաղաքականություն է իրականացրել ԱԶԿ-ն Հայաստանի հետ հարաբերություններում, որտե՞ղ է ցուցաբերել նոր, ինքնուրույն մոտեցումներ, ո՞ր հարցերում է հետևողականորեն շարունակել նախորդ կառավարությունների որդեգրած գիծը: Հայ հետազոտողները համակարծիք են, որ քաղաքական նոր դոկտրինի իրականացման ճանապարհին ԱԶԿ-ն իշխանության տասնամյա շրջանում փորձել է խուսանավել: Ռուբեն Սաֆրաստյանը 2007թ. դեկտեմբերի 19-20-ը ՀՀ Ազգային ժողովի խորհրդարանական լուսմներում ուշադրություն էր հրավիրել ակտիվ ԱԶԿ-ական գործիչ և հետազայում Թուրքիայի արտգործնախարար Ալի Բաքաջանի այն հայտարարությանը, որ իշխանության գալուց հետո «ԱԶԿ-ն պետք է փորձի Հայաստանի հետ հարաբերությունների հիմքում դնել ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական խնդիրները, տնտեսական հետաքրքրությունները»³:

Շարունակաբար առաջ մղելով ժխտողականությունը, բայց փորձելով համարժեք արձագանքել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործընթացին՝ վարչապետ Էրդողանը 2002թ. Եվրահանձնաժողովի նախագահ Ռոմանո Պրոդիի Անկարա կատարած պաշտոնական այցի շրջանակներում տեղի ունեցած մամուլի ասուլիսի ժամանակ հայտարարեց. «Նախ և առաջ մենք պետք է պատասխանենք այն հարցին, թե եղել է արդյոք ցեղասպանություն, թե ոչ: Այս խնդիրը հնարավոր չէր լուծել առանց հարցի պատասխանը գտնելու»⁴: Մա կարող էր պատրանք ստեղծել, թե առաջին անգամ թուրք պետական գործիչը միանշանակորեն չի հերքում Հայոց ցեղասպանության փաստը, սակայն

¹ Ahmet Davutoğlu, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, <http://arsiv.setav.org/ups/dosya/9595.pdf>

² ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանի խոսքը և պատասխանները հարցերին Ուրուգվայի արտգործնախարար Լուիս Ալմագրոյի հետ համատեղ մամուլի ասուլիսի ժամանակ, http://www.mfa.am/hy/interviews/item/2012/05/04/nalbandian_almagro/

³ Ռ.Սաֆրաստյանի ելույթը, հայ-թուրքական հարաբերություններ, հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուսմներ, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ., Երևան, 2011, էջ 64:

⁴ Erdogan-Prodi Görüşmesi, 21.11.02, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=23361&1=1>.

նրա ասածներն, անշուշտ, նպատակաուղղված էին Հայոց ցեղասպանության հարցը վիճարկությունների հոգեմաշ դաշտ տեղափոխելուն: Հայտարարությունը նաև ազդանշան էր Եվրոպական միությանը՝ անդամակցության բանակցություններում կառուցողական երևալու նպատակով: Արտաքին գործերի նախարարության գիտությամբ և աջակցությամբ Պոլսո Հայոց պատրիարք Մեսրոպ Բ Մուրաֆյանն այցելեց եվրոպական մայրաքաղաքներ՝ փաստորեն աջակցելով թուրքական իշխանություններին Եվրամիության անդամակցության բանակցություններում: «Հյուրիյեթը» գրում էր. «Մինչ այդ Ֆրանսիա այցելող պատրիարքներին ընդունում էին ֆրանսիական Սենատը, Ազգային ժողովը կամ էլ ֆրանսիական համայնքը, և նրանք թուրքական դեսպանատներից անկախ էին գործում: Մինչդեռ Մեսրոպ Բ-ն, ի տարբերություն նախորդների, դեսպանության հետ սերտ համագործակցության մեջ, հանդիպելով ֆրանսիական քաղաքական գործիչներին և մամուլի ներկայացուցիչներին, լոբբիստական բուռն գործունեություն էր ծավալում ի նպաստ Թուրքիայի»¹: Այնուհետև «Հյուրիյեթը» տեղեկացնում էր, որ Էրդոհանի՝ պաշտոնական այցով Փարիզում գտնվելու և ասուլիս տալու ժամանակ դահլիճ է մտել Մեսրոպ Բ պատրիարքը, իսկ վարչապետն, ասուլիսն ընդհատելով, սեղմել է պատրիարքի ձեռքը և շնորհակալություն հայտնել ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերի համար²: Հայ իրականության մեջ Մեսրոպ Բ-ի լոբբիստական գործունեությունը քննադատվել է որպես պատրիարքին անհարիր պահվածք³:

Թուրք վերլուծաբաններն ուսումնասիրել են Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարների հանդիպումները, լուսաբանել կարևորագույն հարցերը, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման, սահմանի բացման՝ թուրքական կողմի առաջադրած նախապայմանները՝ հրաժարում պատմական թշնամանքից և ցեղասպանության մեղադրանքներից՝ հարցի քննարկումը թողնելով պատմաբաններին, հրաժարում ՀՀ Անկախության հռչակագրում առկա պահանջատիրական մոտեցումներից, հայկական ուժերի դուրսբերում ԼՂ տարածքից, Ադրբեջանի և Նախիջևանի միջև անվտանգության միջանցքի ստեղծում⁴: Պաշտոնական դիվանագիտության երկխոսությունը Հայաստանի հետ

¹ «Hurriyet», 27.11.02.

² «Hurriyet», 28.11.02.

³ Եվրամիությանը Թուրքիայի անդամակցությանը փորձում է նպաստել Պոլսո հայոց պատրիարքը, «ԱԶԳ», 30.11.02:

⁴ Ömer Engin Lütem, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=56>:

արժանանում էր թուրքական քաղաքական ընդդիմության խիստ քննադատությանը՝ ստիպելով էրդոդանին և նրա շրջապատին անընդհատ խուսանավել, անել խիստ հայտարարություններ երկրի ներսում, իսկ արտերկրում Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ «Բարի կամքի» կեղծ դրսևորումներ ցուցադրել:

Հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված նախաձեռնություններից ադմկահարույցը 2001թ. Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի (ՀԹՀՀ) ստեղծումն էր մի ժամանակաշրջանում, երբ միջազգային հանրության, տարբեր երկրների քաղաքական, հասարակական և գիտական շրջանակների հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնախնդրի վերաբերյալ բավական մեծացել էր: Ամերիկյան շահերի տեսանկյունից հայ-թուրքական հասարակական երկխոսության առաջմղումը գնահատվում էր որպես օգտակար երևույթ: Թուրքիայի հասարակության ներսում աճում էր հետաքրքրությունը տասնամյակներով նենգափոխված պատմական անցյալի նկատմամբ, իսկ քաղաքական իշխանությունները պարտավոր էին քայլերի դիմել՝ համարժեք արձագանքելով խնդրի միջազգայնացմանը: Դեյվիդ Ֆիլիպսը կարևոր դիտարկում է արել Թուրքիայում տիրող հասարակական մտայնությունների մասին. «Ինչո՞ւ է Թուրքիան այդպես ցավազին արձագանքում ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Թուրքերը հրաժարվում են ճանաչել ցեղասպանությունը, որովհետև ճանաչումը հակասում է իրենց ազնիվ կերպարի մասին սեփական ընկալմանը: Վիրավորական է դատվել միջազգային հանրային կարծիքի դատարանում այն իրադարձությունների համար, որոնք տեղի են ունեցել անգամ Թուրքիայի Հանրապետության ստեղծումից առաջ: Միաժամանակ Թուրքիայի կառավարությունը վախենում է, որ արշավը փոխհատուցման կամ տարածքային պահանջների իրավական հիմք է ստեղծում: Անկարան նաև անհանգստանում է, որ Հայաստանը ցանկանում է հետ ստանալ նախնիների տարածքները, օրինակ՝ Արարատ լեռը: Թուրք ազգայնականները դեռ համոզված են, որ երկիրը շրջապատված է թշնամական ուժերով, որոնք փորձում են այն ոչնչացնել»¹: ՀԹՀՀ գործունեությունը թուրքական մամուլում հիմնականում գնահատվել է չեզոք կամ դրական, հայկական մամուլի արձագանքները մեծ մասամբ եղել են բացասական: Արդեն ՀԹՀՀ գործունեության շրջանում Հայաս-

¹ Դեյվիդ Լ. Ֆիլիպս, Բարձրացնելով անցյալը. ժողովրդական դիվանագիտությունը և հայ-թուրքական հաշտեցումը, Երևան, 2010, էջ 58:

տանի հասարակական-քաղաքական դաշտում հաղթեց այն մոտեցումը, ըստ որի՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը չի կարող լինել մասնավոր անձանց, հասարակական խմբերի գործունեության գործառույթ, այլ պետք է դառնա երկկողմ միջպետական երկխոսության թեմա:

Այդ տարիներին թուրքական մամուլում լայնորեն տարածվել են այնպիսի հրապարակումներ, որտեղ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնական նախաձեռնող է համարվում տարբեր երկրների իշխանությունների հսկողության տակ գտնվող հայկական Սփյուռքը, իսկ Հայաստանի կառավարությունը «ստիպված է հետևել սփյուռքահայերի պահանջներին, քանի որ գոյատևում է միայն Սփյուռքից ստացվող մարդասիրական օգնության հաշվին»¹: Հատկանշական է «Սթար» թերթի 2001թ. ապրիլի 21-25-ի համարների մի հոդվածաշար, որտեղ հոդվածագիրը, մասնավորապես, նշել էր. «Ժամանակին Բյուլենթ Աքարջալը («Մայր հայրենիք» կուսակցության ակտիվ գործիչ) «Հայերի պնդումներին դիմակայելու և դրանց ազդեցությունը սահմանափակելու գործունեության ծրագիր» էր մշակել: Ծրագիրը պաշտոնական շրջանակների ուշադրությանը չարժանացավ և մոռացության տրվեց: Ես այդ ծրագրի շրջանակներն ընդարձակում եմ և հետևյալ ձևակերպումն եմ առաջարկում. «Հանուն Թուրքիայի ու Ադրբեջանի Հայաստանին անկյուն խցկելու ծրագիր»... Նախ պարտավոր ենք վերացնել Հայաստանի շրջափակումը... Պետք է ազատ արձակենք ելքն ու մուտքը Թուրքիա, թերևս դրանով էլ մեր ձեռքն ենք վերցնելու թե՛ հայերի միջի գորբաների և թե՛ սփյուռքի խարդախ ազգակիցների դեմ նրանց նախազուշացնելու առաքելությունը... Ինչպես ԱՄՆ-ը Սադամի դեմ քարոզարշավ է ծավալում, մենք էլ հայ ժողովրդին Բացատրենք, որ Քոչարյանի հեռացումն ու Թուրքիայի նկատմամբ թշնամական դիրքորոշումից Սփյուռքի հրաժարվելը նրա փրկության միակ ձևն են: Չպետք է վախենանք ցեղասպանության պնդումների քննարկումից: Ընդ որում, համատեղ ենք մշակելու Հայաստանի հայերին տեր կանգնելու մեր քաղաքականությանը: Այս դեպքում դժվարություններին միասին կդիմակայենք: Պատերազմը վերջին միջոցն է, որին կարելի է դիմել: Խելք մարդիկ պարտավոր են խելամիտ լուծումներ առաջադրել»²:

¹ «Milliyet», 22.10.2000: Ակնհայտ է, որ հոդվածագիրը, ինչպես և թուրք հեղինակների ճնշող մեծամասնությունը, չի անդրադարձել այն հարցին, թե ինչու է առաջացել հայկական Սփյուռքը:

² Թուրքական թերթը հայ ժողովրդի փրկության «հոգսերով» առաջարկում է հետացնել Քոչարյանին, «ԱԶԳ», 15.05.01:

Թուրքիայի՝ ԵՄ-ին անդամակցության ծիրում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հնարավորությունը վերլուծել է ճանաչված վերլուծաբան Սեդաթ Լաչիները. «2,5-ից 3 միլիոնանոց բնակչությամբ Հայաստանի պետությունը շրջապատված է ավելի քան հարյուր միլիոնանոց թուրքական բնակչությամբ և ավելի քան 10 տարի ապրում է «թուրքական սպառնալիքի պատկերացումներով»: Դժբախտաբար, որոշ արմատական խմբեր և որոշ երկրներ սնում են այս ընկալումը: Թեպետ, որևէ հայկական տարածք գրավված չէ, և նույնիսկ ընդհակառակը, այս վախը շարունակում է իշխել, և որոշ ազդեցիկ շրջանակներ Հայաստանում փորձում են մեծացնել պաշտպանության բյուջեն՝ այսպես կոչված «թուրքական վտանգին դիմակայելու համար»¹: Սեդաթ Լաչիները վկայակոչել է Էթիեն Մահչուբյանի և Հրանտ Դինքի հայտարարությունները 2004թ. Ֆրանսիայում կայացած միջազգային գիտաժողովում. Հրանտ Դինքի ձևակերպմամբ՝ թուրք-հայկական թնջուկի լուծումը կարող է գտնվել լուկ Թուրքիա-ԵՄ ենթատեքստում²: Ս.Լաչիները նաև գրել է. «Մեպտեմբերի 11-ից հետո... Հայաստանն այլևս չի կարող վարել միանշանակ միլիտարիստական բնույթի քաղաքականություն՝ հիմնված Ռուսաստանի, Իրանի և Սիրիայի հետ ռազմական համագործակցության վրա՝ զոհաբերելով ԱՄՆ շահերը... Անկախությունից ի վեր առաջին անգամ ԵՄ անդամակցության խնդիրը սկսել է լուրջ դիրքեր գրավել Հայաստանում: Արագորեն աճում է նրանց թիվն, ովքեր արտահայտվում են Հայաստանի՝ ԵՄ-ի հետ կապերի ընդլայնման օգտին: Կարճ ասած, ինչպես և Թուրքիան, Հայաստանը նույնպես ձգտում է դառնալ ԵՄ անդամ: Այդ նպատակների նույնությունը կարող է թուլացնել երկու երկրների միջև լարվածությունը: Նույն կազմակերպությանն անդամակցության դեպքում երկուսի համար էլ անխուսափելի կլինի հասնել փոխըմբռնման և դադարել միմյանց որպես վտանգ ընկալել»³: Ըստ հեղինակի, Թուրքիան շահագրգռված է կարգավորել հարաբերությունները Հայաստանի հետ, չնայած Հայաստանի ծայրահեղ կարիքը չունի: Այդ տեսակետի օգտին է խոսում այն, որ, ըստ նրա, Թուրքիան վերջին 14 տարիների ընթացքում ձեռնարկել է համագործակցությանն ուղղված քայլեր, կազմակերպել երկկողմ, եռակողմ և բազմակողմ հանդիպումներ: Թուրքիայի դրական տրամադրվածության օգտին փաստարկ է հա-

¹ Sedat Laciner, Turkey's EU membership and the Armenian Question, "Turkish Weekly", 11.12.04.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մարվում այն, որ հազարավոր հայեր են աշխատում Ստամբուլում, թուրքական միջազգային օդանավակայանները բաց են հայկական քաղաքացիական ինքնաթիռների համար, և նույնիսկ փակ սահմանի պայմաններում երկկողմ ապրանքաշրջանառության ծավալը հասնում է \$200 միլիոնի: Ս.Լաչիներն առաջադրում է թուրքական երեք «պարզ խնդրանք» Հայաստանից՝ ա) ճանաչել Թուրքիայի և Հայաստանի հարևանների (իմա՝ Ադրբեջանի) տարածքային ամբողջականությունը, բ) վերջ դնել Ադրբեջանի տարածքների «օկուպացիային», գ) չդնել 1915թ. իրադարձությունները Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կենտրոնում¹:

Թուրք վերլուծաբանը գտնում էր, որ տարածաշրջանում Թուրքիայի ամենախնդրահարույց հարաբերությունները հայերի հետ են: Տարածաշրջանային ռազմավարությանը և արևմտյան ինստիտուտներին միանալու Հայաստանի դժկամությունը՝ կախված իր անվտանգության մասին պատկերացումներից, մեկուսացնում է Հայաստանը և դնում բարդ իրավիճակի մեջ՝ խոչընդոտելով Արևմուտքին իր ռազմավարության իրականացման հարցում: Այս ենթատեքստում, կովկասյան առողջ քաղաքականությունը պետք է միտված լինի թուրք-հայկական երկխոսությանը: Սրան կարելի է հասնել միայն Թուրքիայի՝ ԵՄ-ին անդամակցելու միջոցով, ինչը Հայաստանին կմոտեցնի ԵՄ կառույցներին: Թուրքիայի՝ ԵՄ-ին անդամակցության շնորհիվ Հայաստանը կսկսի Թուրքիային մոտենալ պակաս կասկածամտությամբ և նախապաշարմունքով, և ԵՄ-ի միջոցով կստեղծվեն երկխոսության նոր ուղիներ²:

Թուրքական լրատվամիջոցները լայնորեն արձագանքեցին Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Թ. Էրդողանի 2005թ. ապրիլի 10-ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին հղած և հայ ընթերցողին քաջ հայտնի նամակին³: Հարկ է նշել, որ թուրքական լրատվամիջոցներն ավելի շուտ հրապարակեցին այս նամակը, մինչև այն կհասներ ՀՀ նախագահի աշխատակազմ: Այդ հրապարակումները դրականորեն էին արձագանքում Էրդողանի նախաձեռնությանը: Ապրիլի 25-ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի պատասխան նամակը Թուրքիայի վարչապետին⁴, բնականաբար, նույնպես թուրքական ՋԼՄ ուշադրության կենտրոնում

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/text-of-the-letter-of-h_e_-prime-minister-recep-tayyip-erdogan-addressed-to-h_e_-robert-kocharian.pdf

⁴ Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուսմունք, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ., Երևան, 2011, էջ 415:

էր: Էրդողանի պարզաբանումները 2005թ. ապրիլի 29-ին հրապարակվեցին «Հաստատանի հետ կարելի է քաղաքական հարաբերություններ հաստատել» խորագրով: «Միլիտերի» լրագրողների հետ հանդիպմանը Թուրքիայի վարչապետը, մասնավորապես, նշել էր. «Ես չեմ ասում, որ Հայկական հարցով զբաղվեն միայն պատմաբանները: Թող նրանց միանան քաղաքագետները, իսկ վերջնական որոշումը կայացնեն քաղաքական գործիչները: Մենք պատրաստ ենք հաշտվելու մեր պատմության հետ: Նրանք պատրաստ են հաշտվելու: Չենք կարող տեղահանությունն իբրև «ցեղասպանություն» որակելու թյուրիմացության մեջ գտնվողներին ընդունել: Քոչարյանն իր պատասխան նամակում փորձում էր մեզ հիշեցնել, թե դա քաղաքական գործիչների խնդիրն է: Մենք այդ մասին շատ լավ գիտենք: Սակայն քաղաքական գործիչներն առհասարակ թիմ են ունենում: Պատմաբաններից, քաղաքագետներից, արխիվի մասնագետներից կազմված այս թիմն աշխատանք է կատարում և մեզ ներկայացնում, իսկ մենք նրանց աշխատանքի հիման վրա որոշում ենք կայացնում: Առանց այս ամենի մեզանից պահանջում են անհապաղ բացել սահմանները: Շատ բարի, սակայն դու ինձ սահման բացելու պահանջ ներկայացնելիս ինչո՞ւ ես շարունակում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պայքարը»¹:

2007թ. ապրիլի 16-ի համարում «Զաման» թերթը «Թուրքական մամուլի մեծ մեղքը Հայկական հարցում» վերնագրով առերևույթ խոստովանական բնույթ կրող, սակայն ամեննին էլ ոչ ճշմարտության բացահայտմանը նպատակաուղղված հրապարակման մեջ անդրադարձել է ճշմարտության «քողարկման» միտումներին: Հեղինակը՝ Սելչուք Գյուլթաշլըն, մասնավորապես հիշում է, որ առաջին անգամ այցելելով Բրյուսել և քաղաքավարության այց կատարելով Բելգիայում Թուրքիայի դեսպանատուն՝ ցնցվել է դեսպանի այն խոսքերից, թե Հայկական հարցում Թուրքիան այլևս զգալի հակաքայլեր չունի, քանի որ հայերի «ցեղասպանության» ճշմարտացիությունը Եվրոպայի համար «հավատալիք» է դարձել: Ապա հողվածագիրը գրում է, որ իրենց հայեցակետից թվում է, թե «ցեղասպանությունը» մեծ սուտ է, և Եվրոպան, ԱՄՆ-ը քաջ գիտեն այդ մասին, սակայն քաղաքական շահարկումների համար չիմանալու տեղ են դնում, երբ Եվրոպական խորհրդարաններն օրենքներ են ընդունել, թուրքական ազդեցիկ թերթերը, առանց անդրադառնալու պատմաքաղաքական ասպեկտին, հարցը հանգեցրել են պարզ քվեորսության, ինչի արդյունքում թուրքերը հանգիստ

¹ «Milliyet», 29.04.05.

շունչ են քաշել... Եվրոպական քաղաքական գործիչները հայերի քվեներն ստանալու մղումով առանց հավատալու կառչել են «ցեղասպանության ստին»։ Մակայն, երբ ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ սկսեցին ընդունել նաև Լեհաստանի, Սլովակիայի պես հայ բնակչություն գրեթե չունեցող երկրները, պարզ է դարձել, որ վերոհիշյալ մեծ տպաքանակ ունեցող թերթերի մատուցածը թուրք ժողովրդին թյուրիմացության մեջ է գցել, և խնդիրը չի կարելի պայմանավորել բացառապես քվեորսությամբ¹։ Այնուհետև հողվածագիրը փաստում է, որ նախօրեին թուրքական պատմական ընկերության նախագահ Յուսուֆ Հալաչօղլուն, նկատի ունենալով արևմտյան գործիչներին, հեռուստաէկրանից բացականչել է. «Նրանք էլ գիտեն, որ ցեղասպանություն չի եղել», մինչդեռ «Նյու Յորք թայմսն» ապրիլի 13-ի համարի խմբագրականում տպագրել է թուրքերի համար սարսափազդու տողեր այն մասին, որ աշխարհը, չհակազդելով հայերի «ցեղասպանությանը», խրախուսել է նախ Հիտլերին, ապա 1994թ. Ռուանդայում թուրքիների առաջնորդներին, ապա նաև Մուդանի նախագահ Օմար Ալ Բաշիրին, ինչը նշանակում է, որ աշխարհի ամենաարյունարբու մարդասպանները (ներառյալ՝ Հիտլերը) առաջնորդվել են հայերի դեմ Օսմանյան կայսրության իրագործած «ցեղասպանության» օրինակով։ Հողվածագիրը որպես «խայտառակություն» է փորձում որակել ինչպես «Նյու Յորք թայմսի» վերոհիշյալ հրապարակումը, այնպես էլ ամիսներ առաջ «Թայմ» հանդեսում տպագրված այն հողվածը, որն ընթերցողներից ներողություն է խնդրել Անկարայի առևտրական պալատի պատրաստած՝ հայերի ցեղասպանությունը «հերքող» լազերային սկավառակը տարածելու համար։ Մելչուք Գյուլթաշլըն քաջ գիտակցում է, որ նույնիսկ Թուրքիայի ամենամերձավոր դաշնակիցների՝ ԱՄՆ և Իսրայելի պատասխանատուներն են հրապարակավ ասում, որ եթե հայերի ցեղասպանությունը չեն բնութագրում իբրև ցեղասպանություն, ապա դա արվում է Անկարայի դաշնակցությունը չկորցնելու նկատառումով, և եթե Հայկական հարցում քվեորսությունը և Թուրքիայի դեմ քաղաքական շահարկումները փաստ են, այսուհանդերձ, փաստ է և այն, որ թուրքական ազդեցիկ մամուլը, հարցին ցուցաբերելով մակերեսային ու կողմնակալ մոտեցում, իրականում խոչընդոտել է հարցի խորքային ըմբռնմանը²։

¹ Selçuk Gültaşlı, Ermeni meselesinde Türk basınının büyük günahı, “Zaman”, 16.04.07,

http://www.zaman.com.tr/selcuk-gultasli/brüksel-ermeni-meselesinde-turk-basininin-buyuk-gunahi_528123.html

²Նույն տեղում։

2007թ. սեպտեմբերի 18-ին Ստամբուլում և սեպտեմբերի 20-ին Անկարայում Միջազգային քաղաքական հետազոտությունների հայկական խումբը (*AIPRG*) կազմակերպել էր երկու միջոցառում՝ նվիրված հայ-թուրքական սահմանի բացմանը: *ARI* շարժման¹ և թուրք-հայ գործարար կապերի զարգացման խորհրդի հետ համատեղ կազմակերպված այս միջոցառումներին մասնակցել են նաև հայաստանցի փորձագետներ: Համաժողովներում հնչել է Միջին-արևելյան տեխնիկական համալսարանի եվրոպական կենտրոնի աշխատակից Բուրջու Գյուլթեքինի հետևյալ տեսակետը. «Սահմանը փակ պահելը, տնտեսական և քաղաքական վնասներից զատ, կոդներին պատճառում է նաև հասարակական վնասներ՝ խոչընդոտելով երկու երկրների հասարակությունների փոխներգործությանը... Սահմանի փակվածությունը չի նպաստում Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների կարգավորմանը, հետևաբար՝ Թուրքիան Հունաստանի պարագայում կիրառվող անդրսահմանային համագործակցությունը պետք է կիրառի նաև Հայաստանի հետ արևելյան սահմաններում»²: Բ.Գյուլթեքինին առարկել է Ռազմավարական ուսումնասիրությունների միջազգային կենտրոնի ղեկավար Մեդաթ Լաչիները: Ըստ նրա. «Թուրքիան հայ-թուրքական սահմանի բացումից տնտեսական շահեր չի ստանա, սակայն նախքան դարաբաղյան հիմնահարցի հանգուցալուծումը եթե բացի, ապա կսրի Ադրբեջանի հետ իր հարաբերությունները, մինչդեռ Ադրբեջանը քաղաքական և տնտեսական առումներով Թուրքիայի համար ավելի կարևոր է, քան Հայաստանը»³: Նախկին դեսպան Օմեր Էնգին Լյութեմը գրել է. «Հայաստան արտահանվող թուրքական ապրանքները Թուրքիայի արտաքին առևտրի ծավալների ընդամենը 0,15%-ն են կազմում, եթե նույնիսկ սահմանը բացվի, հազիվ թե դրանից շահի Կարսը, որովհետև այս քաղաքում չեն արտադրվում Հայաստանում պահանջարկ վայելող ապրանքները... Սահմանի բացումից տնտեսական առու-

¹ *ARI* շարժումն անկախ, ոչ կուսակցական սոցիալական շարժում է, որը հիմնադրվել է 1994թ.՝ քաջալերելու կամավորականությունը, քաղաքացիական ակտիվությունը և վերլուծական մտածողությունը թուրք երիտասարդության շրջանում, պատրաստելու ապագա առաջնորդների քաջալերելով թուրք երիտասարդության ինտելեկտուալ զարգացումը և սոցիալական մասնակցության չափը ստեղծելով մասնակցային ժողովրդավարության վերաբերյալ պատկերացումներ Թուրքիայում: *ARI*-ն, մասնավորապես, կազմակերպել է «Հարավային Կովկասի երիտասարդ առաջնորդների զագաթաժողով» 2010թ. հուլիսի 13-16-ը, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի չորսական մասնակիցների համար. <http://www.ari.org.tr>:

² Թուրքիան կանգնել է հայ-թուրքական հարաբերություններում ընդառաջ քայլ կատարելու հրամայականի առջև, «ԱԶԳ», 26.09.07:

³ Նույն տեղում:

մով չի շահի նաև Հայաստանը, որովհետև նա արտահանելու ապրանք գրեթե չունի, բացումը պարզապես երկարաժամկետ հեռանկարում միայն օգուտ կբերի երկու երկրներին: ...Սահմանների բացման հարցում «համառելու» համար Հայաստանն ունի ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական պատճառներ, որովհետև առանց Ղարաբաղի հիմնահարցը կարգավորելու, սահմանները բացելու պարագայում Թուրքիան ծանր կացության մեջ կդնի Ադրբեջանին... Սահմանի բացմանը ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական տեսանկյունից է մոտենում նաև Թուրքիան՝ մտածելով, որ դա կնպաստի ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ի և որոշ երկրների հետ հարաբերություններին: ...Եթե Անկարան զգա, որ սահմանի բացումը կնպաստի ԱՄՆ, ԵՄ և որոշ այլ երկրների հարաբերություններին, ապա կքննարկի սահմանը մասնակի կամ լիովին բացելու հարցը»¹:

Այսպիսով, առկա փաստերը հաստատում են, որ 2001-2007թթ. առաջին անգամ Թուրքիայի պատմության մեջ դրսևորվեց սեփական պատմության հետ անկեղծ առերեսվելու, Հայոց ցեղասպանության փաստը հրապարակային հարթակներում քննարկելու և ընդունելու հնարավորության զգույշ քննարկման իրողությունները: Այն իրականացավ իշխանական և գերակշռող տեսակետներից տարբերվող հայացքներ ունեցող, սակայն դեռևս քաղաքական որոշումների ընդունման վրա ներազդելու որևէ հնարավորություն չունեցող և փոքրամասնություն կազմող մտավորականների ու հասարակական խմբերի շնորհիվ:

Հունվար, 2015թ.

**ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՒՄՍԻՆ (2001-2007թթ.)**

Դավիթ Մաֆարյան

Ամփոփագիր

21-րդ դարի առաջին տասնամյակի մի շարք միջազգային գործընթացներ, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը տարբեր երկրներում և դրան առնչվող քննարկումները Թուրքիայի քաղաքական վերնախավերի առաջ դրեցին «Հայկական հարցի» հանդեպ նոր մոտեցումներ ձևավորելու խնդիրը: 2002թ. Թուրքիայում իշխանությունը ստանձնեց Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը, որի

¹ Նույն տեղում:

ղեկավարն ու առաջատար գործիչները գործունեություն ծավալեցին առկա իրողություններին արձագանքելու և, միաժամանակ, Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտողականությունը շարունակելու միտումով: Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նոր հնարավորություն էին դիտարկվում Հայաստանի եվրախնտեգրման քաղաքականությունը և Թուրքիայի՝ ԵՄ-ին անդամակցելու բանակցային գործընթացը: 2005թ. ապրիլին Թուրքիայի վարչապետ Ռ.Թ. Էրդողանը և ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը նամակներ փոխանակեցին, որոնք երկու երկրներում հասարակական-քաղաքական լայն քննարկման նյութ դարձան: Այդ տարիներին Թուրքիայում դրսևորվեց սեփական պատմության հետ անկեղծ առերեսվելու, Հայոց ցեղասպանության փաստը հրապարակային հարթակներում քննարկելու, ընդունելու հնարավորության զգույշ քննարկումների նոր իրողությունը:

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ МНЕНИЕ ТУРЦИИ О ПРОБЛЕМЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ (2001-2007ГГ.)

Давид Сафарян

Резюме

Ряд международных процессов первого десятилетия 21-го века, в частности признание и осуждение Геноцида армян в разных странах и сопутствующие этому обсуждения, поставили перед политической элитой Турции задачу формирования новых подходов по «Армянскому вопросу». В 2002г. к власти в Турции пришла партия «Справедливость и развитие». Ее лидер и ведущие деятели приступили к выработке иных подходов с целью реагирования на новые реалии, одновременно продолжая политику отрицания факта геноцида. В качестве новой возможности для урегулирования армяно-турецких отношений рассматривались политика евроинтеграции Армении и переговорный процесс по вступлению Турции в ЕС. В апреле 2005г. премьер-министр Турции Р.Т.Эрдоган и президент Армении Р.Кочарян обменялись письмами, которые стали темой широких общественно-политических дискуссий в двух странах. В эти годы в Турции проявились попытки переосмысления собственной истории, дискуссии на публичных площадках относительно факта Геноцида армян, осторожного обсуждения возможности признания.

**PUBLIC AND POLITICAL OPINION IN TURKEY CONCERNING
THE SETTLEMENT OF THE ARMENIAN-TURKISH RELATIONS
(2001-2007)**

Davit Safaryan

Resume

International developments in the first decade of the 21st century, specifically the recognition and condemnation of the Armenian Genocide as well as ongoing discussions on this issue in a number of countries have brought up a problem for political elites in Turkey to adopt some new approaches to the Armenian Cause. Since 2002 when “Justice and Development” party came to power in Turkey, its leader and other key politicians started working out such approaches that would respond to the new realities, at the same time continuing the policy of the Genocide denial. As a new possibility for settling the Armenian-Turkish relations the policy of the European integration of Armenia and negotiations on Turkey’s admission to the EU were discussed. In April 2005 the President of Armenia R. Kocharyan and Prime Minister of Turkey R. T. Erdogan exchanged letters that gave rise to wide public and political debates in both countries. Since then the attempts of sincere reconsideration of their own history, along with a discourse on the Armenian Genocide at public forums and cautious consideration of the possibility of its recognition have started in Turkey.

Հուշագիր հեղինակին

«21-րդ ԴԱԸ» վերլուծական հանդեսը հրապարակում է վերլուծական բնույթի հոդվածներ, որոնցում առաջնային են ՀՀ հիմնախնդիրների վերաբերյալ թեմաները: «21-րդ ԴԱԸ» հանդեսի խմբագրական խորհրդի կողմից *պատվիրված* նյութերը հանդիսանում են «Նորավանք» ԳԿՀ-ի սեփականությունը: Ձեռագրերը գրախոսվում են: «21-րդ ԴԱԸ» հանդեսի հրապարակումները արտահայտում են հեղինակների տեսակետները:

Հոդվածների ներկայացման ձևը

1. Հոդվածները ներկայացվում են սպագիր և համակարգչային շարվածքով (*MS WORD* ծրագրով), «*Sylfaen*» տառատեսակով, 11 տառաչափով (ֆոնտով), ծավալը չպետք է գերազանցի 15 էջը:
2. Հոդվածի հետ պարտադիր ներկայացնել հեղինակի ինքնակենսագրությունը (*CV*), ինչպես նաև բանալի-բառեր:
3. Էջը պետք է համապատասխանի A4 չափին, լուսանցքները ձախից, աջից, վերևից ու ներքևից՝ 2 սմ: Տողերի միջև բացվածքը՝ 1.5: Հոդվածը պետք է ունենա ամփոփագիր (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն):
4. Հոդվածում օգտագործված աղբյուրների և գրականության հղումները բերվում են քառակուսի փակագծերում՝ միացյալ և հաջորդական համարակալումով, այդ համարի կողքին նշելով հղված էջ(եր)ը, եթե հղման աղբյուրը մեկից ավելի անգամ է օգտագործվում ամբողջ հոդվածում: Էջը պետք է նշել աղբյուրի բնագրի լեզվով՝ էջ (հայերեն), շ. (ռուսերեն), ք. (անգլերեն, ֆրանսերեն կամ այլ լեզվով աղբյուրներ). օրինակ՝ [1], [2, շ. 11-12]: Հոդվածի վերջում, «Աղբյուրներ և գրականություն» բաժնում, նույն հաջորդականությամբ բերվում է գրականության ցանկը, 10 տառաչափով, բնագրի լեզվով, օրինակ՝
 - *Մարգարյան Ա.*, Երկրի մրցակցային ռազմավարությունը տնտեսական անվտանգության համատեքստում, «21-րդ դար», # 1, էջ 5, 2003:
 - *Շարիպովա Ք.*, Панисламизм сегодня: идеология и практика Лиги Исламского Мира, с. 15, М., 1986.
 - *Yasha Lange*, Media in the CIS, Center for Civil Society International, Amsterdam, 1997, from <http://www.internews.ras.ru/books/media>, Sept. 28, 1998.
5. Ինտերնետային աղբյուրների հղումները ցանկալի է նշել տողատակում:
6. Հայկական, լատինական և կյուրեղյան տառերից տարբեր աղբյուրների դեպքում հղումները կատարել լատինական այբուբենով՝ փակագծերում տալով թարգմանությունը և լեզուն. օրինակ՝ *Al-Arman fi Lubnan* (Հայերը Լիբանանում, արաբ.):

Խմբագրություն

«21-ԸՂ ԴԱՐ» տեղեկատվական-վերլուծական հանդես
Խմբագրական խորհուրդ

Հիմնադիր՝ «ՆՈՐԱՎԱՆՔ» գիտակրթական հիմնադրամ
ՀՀ Արդարադատության նախարարության
Պետական ռեգիստրի վկայական թիվ 221 տրված 17.05.2001թ.
Հասցե՝ ՀՀ, 0026, Երևան, Գարեգին Նժդեհի 23/1
Կայք՝ www.noravank.am
Էլ.-փոստ՝ 21dar@noravank.am, office@noravank.am
Հեռախոս՝ + (374 10) 44 38 46
Ֆաքս + (374 10) 44 04 73

Համարի պատասխանատու՝ Լուսինե Բաղրամյան

Հանձնված է տպարան 06.02.2015թ.
Թիվ 1 (59), 2015թ.
Տպաքանակը՝ 200:

Թուղթը՝ կավճապատ, ֆորմատը՝ 70x100 1/16
Պայմանական 8 մամուլ: Տառատեսակը՝ Sylfaen
Տպագրվել է «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպարանում